

97(A)
RPS

B. I. ~~84~~ 63

II.
C.
I

3
LIBRARY
2/11/55
(97)
(BIBLIOTHECA INDICA)

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series, Nos. 181, 184, 185, 187, 196, 198, 202,
213, and 260

SRAUTA SUTRA OF LA'TYA'YANA

AS. SOC. B.

WITH THE

COMMENTARY OF AGNISWAMI

EDITED BY

II C. I

NANDACHANDRA VEDANTAVAGISHA.

CALCUTTA

987

PRINTED BY K. K. CHAKRAVARTY, VALMIKI PRESS.

1872.

BI. 63

B

L365a

SL no 19448

15890

सर्वस्य प्रयोगोदृष्टः । न च तावता तस्यान्वयमनर्थकं भवति
पदार्थाभिसम्बन्धादिति यदुक्तमिति तत्र ब्रूमः । न ह्येक-
स्मात् पदार्थाभिसम्बन्धान्मन्त्रप्रयोगो भवति, रूपसम्यग्वाच्यपि
हि श्रुत्या विधीयन्ते, तं प्रोक्षेद्भानस्यत्योसोतिवत्, दुर्विज्ञान-
त्वाच्च मन्त्राणां न ह्येषु प्रत्यक्षमन्त्रनृपैरुपयो वेति । शेष
विशेषविधिरिति यदुच्यते, तत्र ब्रूमः । शेषविशेषविधिस्त-
द्विषयोपि गम्यते । श्याली पुलाकवत् तद्विषय इति यदुक्तं,
अनैकान्तिकोऽयं दृष्टान्तः, व्यभिचारकत्वादिति, एकेनोदग-
सिक्थेन श्याली न कृत्वा परोक्ष्यते, पाकवैषम्यादेव व्यभिचारि-
त्वाददृष्टान्तः । अन्यच्च यावद्यजुर्गृहणादिति यदुक्तं, अनेन वच-
नेन प्रसक्ते कृत्स्नमन्त्रप्रयोगे अयजति समर्थस्योद्धारोविधीयते,
यदयुक्तसुत्तरसूत्रारम्भादित्येतदपि अनेनैव प्रत्युक्तं । एवमेतानि
सूत्रानारम्भकारणानि प्रत्युक्तानि । तत्र यदुक्तमारम्भार्थं सूत्रमिति
तदुक्तं ।

मन्त्रविधिरादियहणेन । अयमर्थः । आदि प्रदिष्टोमन्त्रः कृत्वा
प्रयोक्तव्य इति । अयं विधियहणं किमर्थमिति चेत्, अधिष्ठान-
एव विधिर्विध्यव्यपदेश इति । अत्रोच्यते विधियहणेन तदा
एतत्सुत्रद्वयमाह्वय यजमानं वाचयतीति एवं चिराद्भवेति
विधादि गृह्यते । अथ चतुर्थः किमर्थमिति अर्धादि च विधि-
र्भवति इदमहमयं रस इमा गावः सहश्रियेति । अपर आह,
मन्त्रविधिरादियहणेनेति यथा यजुःसमावायेमन्त्रः पठितः

योमा भूदैरवदिति, मङ्गलजसे ब्रह्मवर्चसायेति च ममायुष
इत्यस्य च प्रत्यान्वायो माभूदित्यत आदिग्रहणेनेत्याह । अथ वा
च शब्दः समुच्चयार्थः । आदिग्रहणेनाव्यपदेश इति वर्तते अववृष्ट-
तत्वादिवत् । एवमुक्तार्थं सूत्रं ॥ २ ॥

एवं मन्त्रविधिसादिग्रहणेनेति सिद्धे कृत्स्नमन्त्रप्रयोगे अथ
मन्त्रान्तः कथं विज्ञातव्य इत्युच्यते ।

उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणं* ॥ ३ ॥

उत्तरस्य मन्त्रस्यादिना पूर्वस्य मन्त्रस्यान्तोलक्ष्यते, तल्लक्षणं
उत्तरादिः पूर्वान्त इति । सिद्धे लक्षणग्रहणं किमर्थमिति चेत्,
अत्रोच्यते । यदि ह्ययं लक्षणग्रहणं न कुर्यादुत्तरस्य मन्त्रस्यादिः
पूर्वस्य मन्त्रस्यान्तः स्यात्, एवं पूर्वस्य मन्त्रस्यान्तस्य उत्तरस्य
मन्त्रस्य चादेः संसर्गः क्रियेत, एवं मा भूदित्यत आह लक्ष-
णमिति ॥ ३ ॥

इह वृत्तप्रतिमन्त्रणादीनि कर्माण्युपदेक्ष्यन्ते एकं कर्त्तारमधि-
कृत्य, अविशेषचोदितास्य त्रय उद्गातारः । यत्कित्याहुर्वाचान्यानु-
लिजो वृणते कस्मादुद्गातारोवृता आर्लिज्यं कुर्वन्तीति । तत्रेदं
संशेते अविशेषचोदितानां सर्वेषां प्राप्तौ कस्येमानि भवन्ति, अत
आह आचार्यः ।

एकश्रुतिविधानान्मन्त्रान् कर्माणि चोद्गातैव कुर्या-
दनादेशे ॥ ४ ॥

१.६]

श्रौतसूत्रे ।

एकवचनश्रुत्या ये विधीयन्ते, त एकश्रुतिविधानाः मन्त्र-
वोच इति करिष्यन् प्रतिमन्त्रयेतेत्येवमाद्या मन्त्राः । कर्माणि
च पृथक्सावित्रोपादैर्मधुपर्कस्य पिवंदित्येवमादीनि उद्गातैव
कुर्यादनादेश इति, आदेशादन्यत्रानादेशे । आदेशः, प्रस्तोता
हविर्धानं गच्छेत् मध्यन्दिने ऋतश्चादित्यगृहे प्रतिहर्त्ता भवति ।
अथ वा एकश्रुतिविधानाद्धेतोः उद्गातैवोक्तः, एकस्य श्रुतौ
विधानं उद्गाता सामवेदेनेति । अथैवशब्दः किमर्थमिति चेत्,
श्रवधारणार्थः । सामान्यत्वादुद्गातृशब्दस्य यस्यैवानन्यशब्द संयोगः
स एव मुख्यः । अनादेशग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं प्रथममूच्यते ॥ ४ ॥

उक्तमुत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणमिति, एतल्लक्षणं महदादीनां
यजुषां उक्तान्तिरमोति पर्यन्तानां येषु पुनरिदं लक्षणं ग सम्भवति,
तामुक्लयतीत्येवमादिवत्, तेषां कः प्रयोगः इत्यत्राह ।

यावद्यजुरनादिष्टान्तान् मन्त्रान्* ॥ ५ ॥

येषां मन्त्राणामन्तोनादिश्यते तान् एव यजुः प्रतीयात्
तेषु यावदेव यजति समर्थन्तावदेव प्रयोक्तव्यमिति । येरेवादा
मध्ये पठितास्तेषामुद्गात इति ॥ ५ ॥

उक्तं मन्त्रविधिसादियहणेनेति, तत्रोक्तं महदादेषु य-
जुःषु मन्त्रशब्दोऽस्य वर्त्तते इति । अथ अकमात्रां को विधिरित्य-
त्राह ।

* प्राच्यायनाचार्येण । मन्त्रादिति का० पु० पाठः ।

कृचश्चादिग्रहणेन* ॥ ६ ॥

समाज्ञाये या ऋक् तस्या ऋचः आदिग्रहणेन विधिर्भवति ।
अवधूय पवित्रमुदग्दशमवाङ्माभि वितनुयुः पवित्रं त इति । साञ्च-
स्वेति च शब्दः, साञ्चश्चादिग्रहणेन विधिर्भवति, अध्वर्युप्रेषितस्य-
ग्राचिरिति गार्घेदित्यादिवत् । आदिनेति सिद्धे ग्रहणं किमर्थमिति
चेत्, उच्यते । आदिना च ग्रहणेन चेत्येवमर्थं ग्रहणं अग्निष्ट-
घतीत्यवष्टयसामइतिवत् ॥ ६ ॥

इति परिभाषा ।

उक्तं कर्माण्युद्गातैव कुर्यादनादेशे, तत्रोद्गातेत्युक्ते किं लक्ष-
पुनरुद्गातारं कुर्यादित्युच्यते । तदुद्गातलक्षणं विवचुराचार्यः सा-
धारणत्वादृत्विगुणानां सर्वत्वित्वाऽधिकृत्य लक्षणमारभते ।

ऋत्विगार्पेथोऽनूचानः साधुचरणोवाग्म्यन्यूनाङ्गो-
नतिरिक्ताङ्गो द्वयसतश्चानतिरुष्णोऽनतिश्चेतः* ॥ ७ ॥

ऋत्विगिति जातिशब्देन । ऋत्विक्, आर्पेथः, अनूचानः, साधु-
चरणः, वाग्मी, अन्यूनाङ्गः, अनतिरिक्ताङ्गः, द्वयसतश्च, अनति-
रुष्णः, अनतिश्चेतः, दशपदं सूत्रं । अथेदानीमर्थोऽवक्ष्यते । ऋ-
त्विक्, ऋतौ यजतीति ऋत्विक्, प्रजापतिरकामयत बज्रह्वां प्र-
जायेधेति स आत्मन् वृत्त्यमपश्यन्त ऋत्विजोऽसृजत यदृष्ट्याऽसृज-
तदृष्टिर्जाऽऋत्त्विकत्वं । ऋत्विक् कस्मादोरिणः, ऋग्यष्टा भवतीरि

* द्वाङ्माययोप्येवं ।

शकपूर्णिः, चतुयाजो भवतीति मेरुताः । अर्षेयः, चधेरपत्य-
 मर्षेयः, चधिर्दर्शनात् सोमान्दर्शेत्यौपमन्यवः, तद्यदेनांस्तप-
 त्यमानान् ब्रह्म स्वयं त्वभ्यानर्षं तदुषीणाष्टपित्वमिति विज्ञायते,
 आदशमात् पुरुषादव्यवच्छिन्नं अर्षेयस्य स अर्षेयः । अनूचानः,
 अनूक्तवाननूचानः शिष्येभ्योविद्यासम्पदानं यः कृतवान् सोऽनूचानः ।
 साधुचरणः, साध्विति प्रशंसा, प्रशस्तकर्मत्यर्थः, बज्र ब्राह्मण-
 कर्मस्त्ववस्थितः । वाग्मी, वक्तुं समर्थः, अथ वा संस्कृतवाक् वाग्मी,
 योहि संस्कृतां वाचमुच्चारयति स वाग्मी, कः पुनर्व्याचः
 संस्कारः, शब्दार्थन्यायेभ्योऽवगमः, यस्त्वेवं लक्षणं वाचमुच्चारयति
 स वाग्मी, न यो बज्रतरं वचनमनर्थकं भाषते तद्वि वाक्कुला-
 यालमित्युच्यते, योहि बज्रभाषणः स न वाग्मी वाचालो वा-
 चाट इत्युच्यते, वाचोऽग्निन्यालजारचौ बज्रभाषिणीति, सर्वथा
 यः प्रतिवचनसमर्थः स वाग्मी, योहि पृष्ठः सन् न्यायेन
 प्रतिवचनं प्रददाति, स वाग्मी, मतिर्दधे उत्पन्ने संशयच्छेत्ता,
 उदाहरणं चात्र कौषीतकिनः, कस्मात्कौषीतकीनां न कश्चनातीव
 जिहीते यज्ञावकीर्षादीत्यप्रतिवचनदानात् । अन्युनाङ्गः, जन-
 नेव न्यूनं न न्युनाङ्गः, स अन्युनाङ्गः । अनतिरिक्ताङ्गः, अज्ञानां
 चातिरिक्ता पुरुषलक्षणे सिद्धा, तत्र चोक्तं, ज्योतिषं पूर्वप्रकृत-
 मिति, तस्य चाङ्गं पुरुषलक्षणं, चतुःषष्ठ्यङ्गत्वात् । दयसतस्य,
 प्रमाणतस्य अन्यूनः, अनतिरिक्तः, प्रमाणे प्रमाणे इयं इयं समं
 यस्य स दयसतः । अन्येषां द्वे सतश्चेति पाठः । तेषां कारिकयार्थो
 वर्ण्यते, अधश्चोर्द्धश्च नाभेस्तु समोयस्मात् प्रमाणतः । पादाङ्गुष्ठा-

कृविष्टः स वै देवत उच्यते इति । अनतिकृष्णः, न अति-
कृष्णः अनतिकृष्णः । अनतिशेतेः, न अतिशेतः अनतिशेतः ।
अपरे वयमि निपादयन्ति, कृष्णशेतेः शब्दो नातिवालो नातिवृद्ध
इति पदमुक्तार्थं सूत्र ॥ ७ ॥

चलितज्ञं लक्षणमुक्तं, अथ याज्यः किं लक्षणः स्यादिति अत-
आह ।

याज्यश्च प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैर्व्याख्यातः* ॥ ८ ॥

आर्षेयः अनूचानः साधुवरण इति । अथ वा याज्यश्च एवं लक्षणः
यादृग्लक्षणश्चलितः । प्रथमैर्वा त्रिभिर्गुणैर्व्याख्यातः । लुप्रविभाषं
मूत्रं । गुणग्रहणं च त्रियैर्यथोक्तैर्यथासम्भवं गुणा याज्ञाः ॥ ८ ॥

सोमप्रवाकमकरिष्यन्नमः सोमाय राज्ञ इत्युक्त्वा
प्रत्याचक्षीत ॥ ९ ॥

साम्प्रतं विधिर्विवक्षितः, सोमं प्रब्रूते, सोमप्रवाकः, तम-
करिष्यन् कर्म नमः सोमाय राज्ञ इत्येतद्यजुरुक्त्वा प्रत्याख्यानं कु-
र्यात् किञ्चिदेव व्याक्षेपं कृत्वा अपरुपं प्रत्याचक्षीत । अथ करिष्यत
एव, तावद्विधा वक्तव्ये कस्मादकरिष्यतः पूर्वमुच्यते प्रत्याख्यानमात्रस्य
वक्तव्यत्वादकरिष्यतः पूर्वमुक्तं, करिष्यतां हि वृत्तप्रतिमन्त्रणादिः
भमिदाधानाहवनोद्योपस्थानान्तोविधिर्वक्तव्यः स उच्यते ॥ ९ ॥

अकरिष्यतोविधिरुक्तः, अथ करिष्यतोविधिं विवक्षुणाह ।

महन्मे वोच इति करिष्यन् प्रतिमन्त्रयेत्* ॥ १० ॥

महन्मे वोचदत्यनेन यजुषा करिष्यन् प्रतिमन्त्रणं कुर्यात् ॥ १० ॥

तन्न जह्यादप्रोक्तेपि करिष्यामीति विदित्वा* ॥ ११ ॥

तत् हृतप्रतिमन्त्रणं यजुः न जह्यात् नेत्सृजेत् अप्रोक्तेपि
सोमप्रवाक्तेनेति करिष्यामीति विज्ञाय । कोऽस्य विषयः सा-
द्यक्ताः ॥ ११ ॥

अथ हृतप्रतिमन्त्रणं कृत्वा अनन्तरं सोमप्रवाक्ते किं प्रतिपत्त-
व्यमित्यत्राह ।

आवयः ससोमप्रवाकाय लवणमन्त्रन्दधाहारयेत्* ॥ १२ ॥

आवमन्ति तमित्यावमथः, सोमं प्रब्रूते सोमप्रवाकः, तस्मै
सोमप्रवाकाय तादर्थ्यं चतुर्थी । लवणमन्त्रं लवणेन सृष्टृकमन्त्रं
लवणमन्त्रन्तत् दध्ना मह हारयेत् भोजयेत्, एवं सूत्रार्थः । आ-
वमथश्च सोमप्रवाकाय कर्त्तव्यः । तत्रैव चास्य भोजनश्रेय-
मिति ॥ १२ ॥

प्रहिणुयात् प्रस्तोतुसुब्रह्मण्यौ पुरस्तात् कर्मभ्यः* ॥ १३ ॥

सोमप्रवाकायान्नं हारयित्वाथानन्तरं प्रहिणुयात् प्रस्तो-
तुसुब्रह्मण्यौ पुरस्तात् कर्मभ्यः, प्रहिणुयात् प्रेषयेदित्यर्थः ।

* ब्राह्मणयोग्येवं । † असमीचीनः पाठः किन्तु युक्तकथयेऽपि
समानत्वात् तादृश एव रक्षितः ।

प्रसोता च सुत्रज्ञाण्यश्च प्रसोतसुत्रज्ञाण्यौ पूर्वं कर्मण आरम्भात्
अथ वा तादर्थ्यं चतुर्थी यानि पुरस्तात् कर्माणि ताच्छंसामादी-
नि तदर्थं ॥ १३ ॥

उक्तं प्रहिणयात् प्रसोतसुत्रज्ञाण्याविति । तयोः कर्मार्थं प्रा-
गामनं । कर्माणि च देवयजने क्रियते । अत आचार्या देव-
यजनलक्षणं विवक्षुराह ।

प्रागुदक्प्रवणन्देवयजनं लोमशमवृक्षं समं* ॥ १४ ॥

प्रागुदक्प्रवणं देवयजनं । आपः प्राच्य उदीच्यो वा यत्र ग-
च्छन्ति । अथ वा प्रागुदीचीदिशं यत्रापः प्रवर्तन्ते तत् प्रागुदक्-
प्रवणं चालालमारिण्योयत्रापः स्युगित्पर्थः । देवयजनं देव-
अस्मिन्नियन्त इति देवयजनं । लोमशं, अतिलोमशं तृणैषः य-
वज्जलमित्यर्थः । अवृक्षन्नास्मिन् वृक्षाः मन्यवृक्षं । समं, यत्र नाव-
षमाभूमिस्तत्समं । एवं लक्षणं देवयजनं स्यात् ॥ १४ ॥

किञ्च ।

पुरस्ताच्चास्यापः स्युः* ॥ १५ ॥

पुरस्तादिति दिङ्निधयः क्रियते । पूर्वप्रदेशे देवयजनस्य
आपः स्युरिति च शब्दः क्रियते । पुरस्तान्निधयः अन्यासु च
दिक्षु त्रिप्रतिषेध इति । अस्मेति समीपलक्षणा षष्ठी, स्युरिति स्वभा-
वतः स्युर्न क्वचिन्मा इति ॥ १५ ॥

उक्तं च स्वभावतः स्युरिति । अथ पुनरुपपत्तिर्न स्यात् ततः
किं स्यात् । अत्रोच्यते ।

तदभावे महावृक्ष उदपानोमहापथो वा* ॥ १६ ॥

तदिति पूर्वनिर्देशः, तामामभावः, भवनं भावः, न भावः
अभावः, अपामभावे महावृक्षादयः स्युः । महाश्वसौ वृक्षश्च
महावृक्षः आन्महतः समानाधिकरणजातीययोस्तिद्याकारः । अपरे
वर्णयन्ति उदुम्बर इति । प्राजापत्य उदुम्बरः प्रजापतिर्वाव महा-
निति पूर्वं एव तु माधीयान् । महतः समानाधिकरण इति ।
उदपानः कूपः । देशान्तरगामी पन्था महापथः ॥ १६ ॥

न चास्य स्थलतरमदूरे स्यात्* ॥ १७ ॥

एवं लक्षणं चैव स्यात्, न चास्य देवयजनस्य स्थलतरं समीपे
स्यात् आतिशायनिकस्तरः प्रत्ययो. देवयजनमपि न स्थले भव-
तोत्थेतद्दर्शयति । स्थलतरः पर्वतः, अस्येति सर्वेषु कल्पेषु स्यात्
अनन्तरस्य विधिर्मभृदिति ॥ १७ ॥

देवयजं च पुरस्तात्* ॥ १८ ॥

न चास्य

श्रुतं । किञ्च देवयजनप्रमाणं

च

विपर्यस्याभिचरणीयेषु, स्थलादन्यदेवयजनमा-
चाच्च* ॥ १६ ॥

उक्तमविशेषेण देवयजनलक्षणं । अथाभिचरणीयेषु विशेषवि-
वक्षुराह । विपर्यस्याभिचरणीयेष्विति । यदिदं देवयजनलक्षण-
मुक्तं एतदभिचरणीयेषु विपर्यस्तं भवति । विपर्यासः प्रातिलो-
म्यं । किं सर्वमेव विपर्यस्तं नेत्युच्यते । किन्तर्हि, स्थलादन्य-
देवयजनमात्राच्च । विपर्यासेऽपि सति नैव स्थलतरमदूरे स्थाद्देवय-
जनमात्रञ्च पुरस्ताज्जैव स्यात् ॥ १६ ॥

स्वयं ब्रजेत् क्रय उपवसथ्ये वा† ॥ २० ॥

उक्तं प्रहिणुयात्प्रसोक्तसुब्रह्मण्यै पुरस्तात् कर्मभ्य इति ।
अथ तस्य गमनकालः क इति । अत्रोच्यते । आत्मना गच्छेत्
क्रये उपवसथ्ये पुनः स्वयं ब्रजेदनाहूतोऽपि ॥ २० ॥

उदङ्मुखोऽव तु गृहेभ्यः प्रथमं देवो देतमेत्विति† ॥ २१ ॥

अथ तस्य गमनक्रिया उच्यते । उदङ्मुखोऽव तु गृहेभ्यः प्रथमं
निष्क्रामेत् । देवो देवमेत्वित्यनेन * एतद् शब्दः किमर्थं
उच्यते । अन्यतोऽपि गन्तव्ये उ† प्रस्थानं कुर्यात् ।
अथ तु शब्दः किमर्थं †

दूरं व्रजित्वा विहाय दौष्कृत्यमिति* ॥ २२ ॥

दूरमध्वनोगत्वाल्पोवशिष्टे विहाय दौष्कृत्यमित्येतत् यजुर्जपेत् ।
विहाय दौष्कृत्यं व्रजामीत्यस्याध्याहारमपरे वर्णयन्ति । अपरे या-
वद्गृहणं कस्मादवचनात् ॥ २२ ॥

वदानामासीति पन्यानमापद्य† ॥ २३ ॥

देवयजनगामी यः पन्या तमापद्य अनन्यगामिनं वदाना-
मासीत्येतत् यजुर्जपेत् ॥ २३ ॥

उत्तरं वेद्यन्तमाक्रम्य दक्षिणमीक्षमाणः पितरोभू-
रिति† ॥ २४ ॥

यस्योपवसथ्येऽङ्गि आगमनं भवति स देवयजनमहावेदेरु-
त्तरमन्त्रमाक्रम्य दक्षिणमन्त्रमीक्षमाणः पितरोभूरित्येतद्यजुर्जपेत् ।
यस्य पुनः क्रथेऽङ्गि आगमनं भवति स पत्नीसंशालायां वेदिमा-
क्रमते महावेदेरभावात् ॥ २४ ॥

यजुरन्तरयेन्वाहारन्धानञ्जयः* ॥ २५ ॥

यजुषामन्तरयेऽन्वाहारन्धानञ्जयो मन्यते । अन्तरयस्यागः,
उत्सर्गः । अन्वाहारणमन्वाहारः ऋनुत्सर्ग इत्यर्थः । कः पुन-
र्विषयः । द्वात्रिंशतिर्कोविधिः । तच्चानुजपः अलोपार्थः ॥ २५ ॥

* द्वाष्ट्याययाप्येवं ।

† द्वाष्ट्याययाप्येवं किन्तु तेन छन्दसेनैकसूत्रं कृतं ।

उपेक्षणं शाण्डिल्यः* ॥२६॥

उपेक्षणं वर्जनमकरणमित्यर्थः । एवं शाण्डिल्योमन्यते । कस्मात्
निमित्तापायात् । अपर आह । पितरोभूरिति कृत्स्नं यजुः
अन्नरितं समाम्नाये । यथोद्गु वै पितरः अवमा कर्त्वा काव्या इति ।
तस्यान्वाहारम्भानं जथोमन्यते । कस्मादलोपात् । उपेक्षणं वर्जनं
शाण्डिल्यः कस्मादपाठात् ॥ २६ ॥ १ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमा कण्डिका ॥

अथ द्वितीया कण्डिका ।

उक्तं स्वयं व्रजेत् क्रय उपवस्येवेति । तत्र उदङ्गैः व तु गृहेभ्यः
प्रथममित्युद्गाहकर्म प्रकृतमेतदादि । तत्रोक्तमुत्तरं वेद्यन्माक्रम्य
दर्शितमोक्षमाणः पितरो भूरित्येतद्यजुर्जपेदिति । अस्यानन्तरं
मधुपर्कविधिं दिव्यचिन्तः । तं विवक्षुराह ।

पृथक् सावित्रीपादैर्मधुपर्कस्य पिबेत्* ॥ १ ॥

पृथक् नानेत्यर्थः । सावित्रीपादैः सविता देवता यस्याः मेघं
सावित्री तस्याः पादैः पिबेत् । मधुना पृथक् दधिपयःकृतान्नं
वा मधुपर्कः । दधनि पयसि वाथ चाकृतान्ने मधु दध्यान्मधुपर्क-
मेतदाहुः । दधिमधुशिल्लेषु सक्तवः पृथगेवेति विहितस्तथस्तु
भन्थाः । तस्य मधुपर्कस्य पिबेत् अथ्येति अवयवलक्षणा षष्ठी ।

* ब्राह्मणयोषेवं ।

कथं पिवेद्यथा शेषः स्यादिति । ननु सावित्रीपादेभिरिति भिद्वे किं पृथक् ग्रहणमिति । उच्यते । उक्तं, सविहदेवता सावित्री-
ति । एवं सर्वासां सविहदेवतानां प्रसङ्गः प्राप्तः । अत आचार्यः
पृथक्ग्रहणं करोति । यस्य ऋक्समाह्वये पृथगाक्षानन्त्येति ।
ननु यद्येवमर्थं न तस्मान् मुख्यां अद्यनो वेदेत्येतां सावित्रीसृष्ट्य-
गौणीं गृह्णीयात् । तन्न, इयमेव मुख्या । कथं मुख्येति चेत् । उ-
च्यते । अथोपभीदत्यभिधीहि भोः सावित्रीं मे भवानगुव्रवीति-
ति । अस्मिन्नेतस्या एवानुवचनं । तस्या उत्तरा ऋक्समाह्वयाभि-
व्यक्तेषु सावित्री चतुर्थी भवतीत्येतस्या एव श्रुतौ विधानं । तथा
शाखान्तगेयायामथावशिष्टायां श्रुतौ एतामेव प्रतिजानते । तस्मात्
पृथक्ग्रहणं नानार्थत्वादेवमुक्तं ॥ १ ॥

तत्रैतदाहरन्ति विष्टरं पादप्रक्षालनमर्धमाचम-
नीयं मधुपर्कमिति* ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन् मधुपर्कविधौ एतदानयन्ति । विष्टराद्याहरण-
कर्म कर्तव्यनियमार्थं बहुवचनं । दर्भाभनं विष्टरः । पादप्रक्षाल-
नार्थं उदकं पादप्रक्षालनं । अर्घार्थमुदकमर्थं । आचमनार्थमु-
दकमाचमनीयं । मधुपर्क उक्तलक्षणः । अथ तत्र ग्रहणं विमर्श-
मिति चेत् । उच्यते, मधुमन्योदमन्ययोर्मधुपर्ककल्पार्थं । ते च
वक्ष्यन्ते । तत्र तत्रैतदाहरन्ति विष्टरादि ॥ २ ॥

* द्राष्टव्यायस्तु अर्धधियन्त आहरन्ति विष्टरौ पादमर्धे इत्येव
विशेषं सूचितवान् ।

तस्य पिबेत्* ॥ ३ ॥

तस्य मधुपर्कस्य पिबेत् ! कथं ॥ ३ ॥

इददन्नमयं रस इमा गावः सहश्रियेति तु पुर-
स्तादेकैकस्य* ॥ ४ ॥

सावित्रीपादस्येति शेषः । तुशब्दे विशेषणार्थः ॥ ४ ॥

वाग्वहु बहु मे भूयादिति प्रथमस्योपरिष्ठात् प्राणो-
वै वाचो भूयान् बहुर्मे भूयो भूयादिति द्वितीयस्य
मनो वाव सर्वं सर्वं मेभूयादिति तृतीयस्य* ॥ ५ ॥

सावित्रीपादस्योपरिष्ठादिति वर्तते । प्रथमद्वितीयतृतीयग्रहणं
चतुर्थनिषेधार्थं । तृष्णो चतुर्थमिति प्राप्ते ॥ ५ ॥

सर्वे स्वाहाकारान्ताः* ॥ ६ ॥

सर्वे भक्षमन्त्राः स्वाहाकारान्ताः । स्वाहाकारान्ता इति
बहुवचनात् सिद्धेः किमर्थं सर्वग्रहणमिति चेत् उच्यते । मधुमन्त्रा-
दीनामपि भक्षमन्त्राः स्वाहाकारान्ताः स्मृत्येवमर्थं सर्वग्रहणं ॥ ६ ॥

रसोसि वानस्पत्यो रसं मयि धेहीति मधुमन्त्रस्य
पिबेदिति गौतमो, वानस्पत्य इति प्रवचनं† ॥ ७ ॥

* एतानि आष्टाध्यायीयेऽत्र न सन्ति ।

† आष्टाध्यायीयेष्वं किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं ।

रसोमि वानस्यत्य इति । अनेङ्ग मन्त्रेण मधुमन्थस्य पिवेदिति
गौतम आचार्य आह । यद्योक्तं विष्टरादीनि द्रव्याण्येकैकशस्त्रि-
स्त्रिवैदयेरन्निति, तत्र मधुमन्थस्यावेदने प्राप्ते आह । वानस्यत्य
इति प्रवचनमिति । वानस्यत्यो वानस्यत्य इत्यावेदनन्ति ॥ ७ ॥

तथा दधिमन्थोदमन्थयोः, पयस्योपयस्य इति तु
रसादेशः* ॥ ८ ॥

यथा मधुमन्थस्य तथा दधिमन्थोदमन्थयोः पिवेत् । तेन प्रका-
रेणेत्यर्थः । अयं तु विशेषः । पयस्योपयस्य इति तु रसादेशः । वा-
नस्यत्य इत्येतस्य स्थाने स्यातामित्यर्थः । रसोऽमि पयस्य रसोऽस्यो
पयस्यः, यथासङ्गं ॥ ८ ॥

एते नैव प्रवचने कालिन्दः सारस्वत इति वा† ॥ ९ ॥

एते एव पूर्वोक्तप्रवचने दद्यात् । पयस्योपयस्य इति । का-
लिन्दः सारस्वत इति वा, याथासङ्गं ॥ ९ ॥

शेषं ब्राह्मणाय दद्यात्† ॥ १० ॥

उक्तं मधुपर्कस्थेत्यवयवसूचना षष्ठी क्रियते । तत्र पानमुक्तं ।
अथ शेषे का प्रतिपत्तिरिति । उच्यते । शेषं ब्राह्मणाय दद्यात्
पुनरुचिः ॥ १० ॥

* ब्राह्मणायनेतेन सूत्रद्वयं क्षतं ।

† ब्राह्मणायोप्येवं ।

तदभावेऽङ्गिः संप्रेक्ष्यान्नाह्मणाय* ॥ ११ ॥

शूद्रवर्जः । उच्छिष्टयोग्यं पुत्रशिक्षाभावेऽङ्गिः संप्रोक्ष्य चक्षुष्य-
वैश्वयोः ॥ ११ ॥

कुरुतेति गवि प्रोक्तायां ब्रूयात्* ॥ १२ ॥

उक्तं आचानोदकाय गौरिति नापितस्ति ब्रूयात् । एवं
गवि प्रोक्तायां कुरुतेति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

उत्सृजत गां तृणानि गौरत्विति वा† ॥ १३ ॥

कुरुतेति ब्रूयादेवं वा ॥ १३ ॥

सर्वेषां यज्ञोपवीतोदकाचमने नित्ये कर्मोपयता‡ ॥
॥ १४ ॥

उद्गाहकर्मोक्तं । अथ सर्वेषां साधारणमुच्यते । सर्वेषामुद्गा-
हणं यज्ञोपवीतञ्च उदकाचमनञ्च एते च नित्ये कर्म कुर्वतां
एवं यज्ञोपवीतो भवत्येवमाचानोदको भवतीति । यज्ञोपवीतञ्च
उद्गकपूर्वञ्च कमण्डलुं । आचमन्ति तस्मादित्याचमनं । यज्ञो-
पवीतनित्यत्वे ब्रह्मचर्यं ज्ञापयति । अथ सर्वग्रहणं किमर्थं ।
उच्यते । सुब्रह्मण्यं चतुर्यानां ब्रह्मपञ्चमानां यजमानषष्ठानां
सम्बन्धस्तदर्थं ग्रहणं ॥ १४ ॥

* आह्मणायोप्येवं ।

† आह्मणायो विशेषोऽस्ति ।

‡ आह्मणायोप्येवं किन्तु श्चेदविषये विशेषोऽस्ति ।

अव्यवायोऽव्यावृत्तिश्च यज्ञाङ्गैः ॥ १५ ॥

न व्यवायः अव्यवायः, न व्यावृत्तिः अव्यावृत्तिः, अन्तरा
गमनं व्यवायः, अनभिमुखता व्यावृत्तिः । केनाव्यवायोऽव्यावृत्तिश्च
यज्ञाङ्गैः, कर्मोपयतामिति वर्त्तते ॥ १५ ॥

प्राङ्मुखकरणञ्चानादेशे ॥ १६ ॥

प्राङ्मुखकरणमादेशादन्यत्र स्यात्, आदेशः प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठ
श्चिरमि गायत्र्याद्येदति । चण्डः मनुष्यार्थः, अव्यवाये
ऽव्यावृत्तिश्च यज्ञाङ्गैरनादेश इति ॥ १६ ॥

क्रीते राजनि सूत्रक्ष्ण्य उत्तरेण सोमवचनं गत्वान्तरे
णेषे शमीशाखां पलाशशाखां वा सपलाशां पाणौ कृत्वा
ऽवतिष्ठेत् ॥ १७ ॥

उक्तं प्रहिययात् प्रस्तावसूत्रक्ष्ण्यो पुरस्तत्कर्मभ्य दत्तः । तत्र
सूत्रक्ष्ण्य कर्म विवक्षुरिदं सूत्रमारभते, क्रीते राजनि सूत्रक्ष्ण्य
इति । अथ कस्मात् कर्मभेदः क्रियते, प्रस्तावाय तावद्वक्ष्ये पला-
तार्क्ष्यमामादीनामित्यत्राह कृताकृतत्वात् । तार्क्ष्यमामादीनां क्रमः
भेद इति । क्रीते राजनि क्रीते सोमे, सूत्रक्ष्ण्य इति कर्त्तव्यदेशः
उत्तरेण सोमवचनं गत्वा उत्तरेणेति दिष्टियमः । गत्विति
क्रियोपदेशः । अन्तरेणेषे सोमवचनेपथ्यारन्तराले शमीशाखां पलाश-
शाखां वा सपलाशां दक्षणेन पाणिना गृहीत्वावतिष्ठेत् ॥ १७ ॥

* दाह्यायगोऽप्येवं, किन्तु तत्र केंद्रीयस्य विशेषाऽस्ति ।

* दाह्यायगोऽप्येवम् ।

अध्वर्युसम्प्रेषः सर्वत्राकाङ्क्षेत् सुब्रह्मण्यायाम* ॥१८॥

संप्रेषणं संप्रेष तम् आकाङ्क्षेत् तावत्प्रतीक्षेत यावत् संप्रेषण-
मिति सवेव गच्छेत् सर्वत्र सुब्रह्मण्यासु न केवलं शाकत्या-
मिति ॥ १८ ॥

रश्मो धारयंश्चाखया प्रेक्ष्योद्गावौ दक्षिणं पूर्वम् ॥ १९ ॥

रश्मो अर्भाः प्रगृह्यावित्यर्थः धारयन् सख्येन पाणिना शाखया
दक्षिणेन पाणिना गृहीतया प्रस्थापयत् गावौ सोमवहनयुक्तौ
दक्षिणं पूर्वम्, दक्षिणस्यां धुरि यो युक्तस्त पृथ्वं पश्चादुत्तरमि-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

सुब्रह्मण्यामिति त्रिगङ्गयेत्प्राचि वर्त्तमाने ॥ २० ॥

प्राङ्मुखं वर्त्तमाने सुब्रह्मण्यामिति प्रणवं त्रिर्ब्रूयात्, वर्त्तन्ति-
गत्यर्थः ॥ २० ॥

पटङ्कत्वः प्रतीचि* ॥ २१ ॥

पटङ्मुखं वर्त्तमाने पटङ्कत्वः प्रणवं ब्रूयादिति वर्त्तन्ते ॥ २१ ॥

पूर्व्येण पत्नीशालां विमुक्ते क्वदपि शाखामवगुह्य
तामेवैषामनूत्क्रम्य यथार्थं स्यात् ॥ २२ ॥

* द्वाद्यास्योऽप्येवम् ।

१. प्रेक्ष्यदिति द्वाद्यायणः । तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्वाद्यायणे मध्यमयः वाच्येऽधिकमस्ति ।

‡ द्वाद्यायणे किञ्चिदधिकमस्ति ।

पत्नीशालायाः पूर्वप्रदेशे विमुक्तो अद्धविमुक्तो भति क्वदिषि
ष्वादनकटे शाखाम् अवगुह्य अवलम्ब्य तामिवेषामनूक्तस्य अवतीर्य
ततो यथार्थं स्यादिति कर्मणः समाप्तिं दर्शयति ॥ २२ ॥

दक्षिणमनङ्गाच्च सुब्रह्मण्याय दद्यात् * ॥ २३ ॥

दक्षिणस्यां धुरि यो युक्तोऽनङ्गान् तं सुब्रह्मण्याय दद्यात् यज-
मानः सामर्थ्यात् ॥ २३ ॥

उभाविति शाव्यायनकं विज्ञायते कर्मसंयोगात्* ॥ २४ ॥

उभावप्यनङ्गाहो देवार्वाति शाव्यायनके अति कर्मसंयोगात्
उभाभ्यां हि कर्म कृतं हेतुपादानं क्रियत कर्मसंयोगादिति यस्य
येन कर्मसंयोगः स तद्वयं लभत इत्यर्थः ।

यस्मिन् कर्मणि यद्वयं यस्य सन्निहितं भवतः ।

तत्तस्यैव प्रदातव्यं हेतुर्गोत्रपटो यय ॥ २४ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीया कर्माह्वयः ।

अथ तृतीया कर्माह्वयः ।

अनिथ्यायां सस्थितायां दक्षिणस्य दागवाहोः पर-
स्तान्तिष्ठन्नन्तर्वेदिदेशेऽन्वाग्व्ये यजमाने पत्न्याञ्च सुब्र-

* दाङ्गायणे विशेषादिति

ह्यप्येति त्रिरुक्ता निगदं ब्रूयादिन्द्रागच्छ हरिव
 आगच्छ मेधातिथं मेघवृषणश्च मेने गौरावस्कन्दिन्नह-
 न्त्यायै जारकौशिकब्राह्मणगौतमब्रुवाणैतावदहे सुत्यामिति
 यावदहे स्यात् * ॥ १ ॥

उक्ता शाकटी सूत्रह्यप्येति त्रिरुक्तेत् प्राचि वर्त-
 माने षट्कृतः प्रतीचोति प्रणवमात्रक्रियाका इदानीं तस्याः 'काल-
 देशक्रियाविधयो विवक्षिताः, तान् विवचुराचार्य इदं सूत्रमा-
 रभते, आतिथ्यायां संस्थितायामिति । आतिथ्या इष्टि तस्यां संस्थि-
 तायां समाप्तायामित्यर्थः दक्षिणस्य द्वाग्वाहोः पत्नीशालायाः पूर्वं
 प्रदेशे तिष्ठन् । कथं गम्यते पत्नीशालायां स्येति उच्यते, सम्ब-
 न्धादातिथ्यायां संस्थितायामिति पूर्वेण पत्नीशालायां तिष्ठन्नित्युद्धृता
 विधीयते । अन्तर्वेदिदेशे अकृतं वेदिकरणं भवत्यतो देशइत्याह ।
 अन्वारब्धे यजमाने पत्न्याञ्च, अन्वारम्भणं स्पर्शनम्, सप्तमी क्रियते
 यत्न च भावनं भावलक्षणमिति समासः क्रमार्थः । सूत्रह्य-
 प्येति त्रि. प्रणवमुक्ता निगदं ब्रूयात् । इन्द्रागच्छेत्येतदादि-
 निगदग्रहणं सत्यवचाराद्यम् वक्ष्यत्यग्निष्टुत्याग्नेयो निगद इति ।
 एतावदहे सुत्यामिति यावदहे स्यादिति एतावदित्यत्र सुत्या
 निर्देशा यावद्भिरहेभिः सुत्या तावद्भिः परिगणनां कृत्वा निर्देशः
 काव्य * ॥ १ ॥

* ब्राह्मणगणनेतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

* कालभेदकियेति का० पु० तथा स० पु० पाठः ।

अद्येति समानाहनि* ॥ २ ॥

यस्मिन्नहनि सुत्या भवति तस्मिन्नहन्यद्येति ब्रूयात्, समाना-
हनीति किमर्थमद्येति सुत्यामिति सिद्धेः, उच्यते, कदाप्येक-
स्मिन्नहनि कृत्स्नं कर्म क्रियते, तस्मिन्नपि अद्य मुत्येत्येवं ब्रूयात्,
कोऽस्य विषयः । साद्यक्ताः ॥ २ ॥

देवा ब्राह्मण आगच्छतागच्छतागच्छतेति गौतमः* ॥३॥

सुत्यादेशानन्तरमेतद्ब्रूयात् इत्येवं गौतम आचार्य आह ॥ ३ ॥

आगच्छेति पूर्वं देवाङ्गानाद्धानञ्जयः* ॥ ४ ॥

एवं धानञ्जय आचार्यो मन्यते ॥ ४ ॥

आगच्छ मघवन्नित्येके* ॥ ५ ॥

एके आचार्याः पूर्वं देवाङ्गानामन्यन्ते ॥ ५ ॥

पूर्वयोः प्रणवयोर्विरमेत्* ॥ ६ ॥

अवस्थादित्यर्थः, विरामोऽवसानम् ॥ ६ ॥

मेने ब्रूवाणयोः† ॥ ७ ॥

एतयोश्च पदयोर्विरमेत् ॥ ७ ॥

* द्वाह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्वाह्यायणे प्रणवान्तरयोरेति विशेषः ।

+ द्वाह्यायणे ब्रूवाणेति चेति विशेषः ।

षणे जारे चाग्नेय्याम्* ॥ ८ ॥

आग्नेयां सुब्रह्मण्यायां एतौ च विरामौ षणे जारे चेति ॥ ८ ॥

पृथग्यजते शब्देषु च† ॥ ९ ॥

विरमेदिति वर्तते पृथङ्ज्ञानेत्यर्थः, यजते शब्देषु चेति उक्ते किं पृथग्यजन्मिति चेत् उच्यते, पितृपितामहप्रपितामहशब्दानां च समामो माभूदिति ॥ ९ ॥

एवं त्रिः† ॥ १० ॥

अनेन प्रकारेण त्रिः क्रिया सुब्रह्मण्यायाः ॥ १० ॥

आह्वयः ॥ ११ ॥

आह्वयेति विधिर्गृह्यते, एवं त्रिगाह्वयं यजमानं वाचयति ॥ ११ ॥

पत्नीयजमानावुपहवमिच्छमानौ सुब्रह्मण्योपह्वयस्वेति† ॥ १२ ॥

पत्नी च यजमानश्च पत्नीयजमानौ तावुपहवम् आह्वयमानौ सुब्रह्मण्योपह्वयस्वेत्येवं ब्रूयातां 'उपह्वयमुपहवः' ॥ १२ ॥

उपह्वयइत्युपहवः† ॥ १३ ॥

सुब्रह्मण्या याचित उपहवं दद्यात्, कः पत्नरूपहवः उपह्वय इत्युपहवः अयमुपहवप्रकारः ॥ १३ ॥

* आध्यायणे विशेषेऽस्ति ।

† आध्यायणोऽप्येवम् ।

। आध्यायणेन सूत्रचर्येणैकसूत्रे कृतम् ।

उपहृत्य यथार्थं स्यात् * ॥ १४ ॥

सञ्जयर्थः ॥ १४ ॥

एवं सर्वेषूपसन्देष्टुः ॥ १५ ॥

वज्रवचनसामर्थ्यात् तत्किद्धेः सर्वग्रहणं निरर्थकमिति चेत् तत्
कथं प्रतीष्टिषु स्यादिति उपमद्वयहणादिष्टिद्वये उपसत्प्रत्ययो माभू
दिति ॥ १५ ॥

याश्चोर्ध्वमुपसञ्ज उत्करे तु तत्र तिष्ठन् ॥ १६ ॥

याश्चोर्ध्वमुपसदभ्यसादेत्यन्तं सुब्रह्मण्यास्तासामप्येष एव विधिः
अयन्तु विशेषः, उत्करे तु तत्र तिष्ठन्निति, तिष्ठन्निति वक्तव्यं तत्र
ग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते, माभूत् समीपसप्तमी प्रत्यय इति
आहूते नोत्करे वक्तव्या । अपर आह उत्करे चाह तत्र तिष्ठन्निति हि
ब्राह्मणं तस्मादुत्करे तिष्ठन् सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयतीति ॥ १६ ॥

प्राक् सुत्यादेशान्नामग्राहः ॥ १७ ॥

एवं चैता उत्करे भवन्ति किञ्च प्राक् सुत्यादेशान्नामग्राहो भवति
एतावदहे सुत्यामिति प्रागस्माद्वचनात् ॥ १७ ॥

अग्नीषोमीयवपायां ऊतायाम् परिहृतासु वसन्तीवरीषु

* ब्राह्मणायगे अन्यत्रान्ति ।

† ब्राह्मणायगोऽप्येवम् ।

‡ ब्राह्मणायगेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

§ ब्राह्मणायगोऽप्येवम् । किन्तु तत्र हेद्विषये विशेषोऽस्ति ।

प्रातरनुवाकोपक्रमवेलायामसौ यजत इति प्रत्येकं गृहीयाद्-
यजमाननामधेयान्यमुष्य पुत्रः पौत्रो नप्तेति पूर्वेषां* ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपायां ऊतायां वसतोवरी परिहरणे कृते
प्रातरनुवाकस्य आरम्भवेलायां यजमाननामधेयानि गृहीयात्
प्रत्येकम् एकमेकं प्रति प्रत्येकम् असाविति सर्वनाम्ना यजमानस्य
नामधेयानि यजमाननामधेयानीति बह्वचनं क्रियते तत्सम्बन्धेन
सर्वाष्टेतानि पितृप्रभृतीनि यजमाननामधेयानि । अपर आह नक्ष-
त्रास्य यं नित्यं ततोयं यत्तद्गुह्यमेव भवति । सर्वनाम्नः स्थाने पितृ-
पितामहप्रपितामहानां नामधेयानि गृहीयात् असुष्य पुत्रः पौत्रो
नप्तेति यथासंख्यम् । यथासुष्य पुत्रः पौत्रो नप्तेत्येतेषां पूर्वेषु सिद्धे
पूर्वेषामिति किमर्थमारभ्यते, उच्यते, एकशेषविधिप्रज्ञापनार्थं,
कथमेकशेषो गृह्यतइति पूर्वेषां च पूर्वेषां च ॥ १८ ॥

अथावरेषां यथाज्येष्ठः स्त्रीपुंसां ये जीवेयुः† ॥ १९ ॥

अथानन्तरमवरेषां नामानि गृहीयात् अवरे पुत्रपौत्र-
प्रपौत्राः, कथमेतद्गम्यते तेषामपि त्रयाणामेवेति अथशब्दसामर्थ्यात्
यथाज्येष्ठम् यो ज्येष्ठः यथाज्येष्ठम् उत्पत्तिक्रमतः किमविशेषेण न
जीवेयुः ॥ १९ ॥

जनिष्यमाणानामित्युक्त्वा सुत्यादेशप्रभृति समापयेत्† ॥ २० ॥

* आह्वायकोऽप्येवं, किन्तु क्तेदविषये विशेषोऽस्ति ।

† आह्वायकोऽप्येवम् ।

† आह्वायके विशेषोऽस्ति ।

अनिश्चयमाणांमिति सिद्धे उक्तेति किमर्थमारभ्यते, उच्यते,
पृथग्यजते शब्देषु च विरमेदित्युक्तमृतदिहापि प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थम्
उच्यते समासेन पिबपितामहप्रपितामहशब्दं कृत्वा यजत इति
ब्रूयात् ॥ २० ॥

याग्रीषोमीयवपायां लुप्ता सा साद्यःक्षेपुः ॥ २१ ॥

याग्रीषोमीयवपा होमानन्तरकाला मुन्नद्धाण्या सा साद्यःक्षेपु
लुप्ता लोपः क्रियते, अथ सामर्थ्यादेव लोपे प्राप्ते निमित्तापाद्ये नैमि-
त्तिकस्याप्यपाद्यइति सूत्रं किमर्थमारभ्यते, अचोच्यते, तिस्रः सन्नि-
धोगशिष्टाः सनामयाहाः तासां सन्नियोगशिष्टानां सतीनां पूर्वस्थाः
लोपे उत्तरयोरपि लोपो गम्यते । सन्नियोगशिष्टानामन्यतमापाद्ये-
ऽपाद्य इति, अपर आह प्रतिनिधौ माभूदिति, भाद्यःक्षेपु-
षोमीयस्य पशोः स्थाने अग्रीषोमीयं पुरोडाशं निर्वपतीति, अग्री-
हेन्ननिर्देशौ किमर्थमिति चेत्, अचोच्यते, सूत्रकारस्यायमभि-
प्रायः सैव लुप्ता । अन्यच्च निमित्तापाद्येऽपि नैमित्तिकानि भवन्तीति ।
यथा सन्ततिस्वप्नप्रस्तावास्वपि कुशाविधानमिति ॥ २१ ॥

इति प्रथमस्य तृतीया कर्षिका ।

*प्राज्ञायके विप्रवेष्टिति ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ॥

अग्निष्टुत्वाग्नेयो निगदः* ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्यायाः सार्वकृतको विधिरुक्ताः, साम्प्रतं विशेषो विवक्षितस्तं
विचक्षुराचार्य आह, अग्निष्टुत्वाग्नेयो निगद इति । अग्निष्टुत्सु
यज्ञेषु आग्नेयो निगदो भवति अग्निर्देवता अस्तेत्याग्नेयः, निगदश्च
उक्तस्तक्षणः, अग्निष्टुत्वाग्नेयेति वक्तव्यं निगद इति कथं निगदस्यैव
प्रत्याक्षानं स्थानेतरस्येति ॥ १ ॥

तत्र गौतमीयमग्न आगच्छ रोहिताभ्यां वृक्षज्ञानो धूम-
केतो जातवेदो विचर्षण आङ्गिरस ब्राह्मणाङ्गिरस मुवाणेति
प्राक् सुत्यादेशात्* ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन्नित्यर्थः । गौतमस्येदं गौतमीयम् । अग्न आगच्छेत्ये-
तदादिर्निगदः । प्राक् सुत्यादेशात् एतावदष्टे सुत्यामिति प्राग-
स्मात् ॥ २ ॥

देवानां स्थानेऽग्नयः* ॥ ३ ॥

देवानां स्थाने अग्नय इति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ धानञ्जयोऽग्न आगच्छ रोहितव आगच्छ भरद्वाज-

* ब्राह्मणयोऽप्येवम् ।

स्याजसहस्रः खनो वारावस्कन्दिमषसो जारेत्याङ्गिरसप्रभृति-
समानम्* ॥ ४ ॥

अथब्रह्म आनन्तर्यं गीतमीयो विधिरक्तः, आग्नेयी च सुब्र-
ह्मण्योक्ता । तत्रायं धानञ्जयोक्तो विशेषः अग्न आगच्छ रोहितव
इत्येतदादिः प्राक् सुत्यादेर्नादिति वर्तते, किञ्च ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च शक्नोति ब्रूयाद्विश्व इति देवाननिरुक्तेषु ॥ ५ ॥

आग्नेयी सुब्रह्मण्योक्ता । साम्प्रतं अनिरुक्त उच्यते, शक्ता-
नञ्चेति विशेषे ब्रह्माण इत्येवं ब्रूयात्, अनिरुक्तेषु उपपद्यद्दिषु ।
अनिरुक्तां देवतानामधेयं पारोक्ष्यम् ॥ ५ ॥

अनिरुक्तप्रातःसवनयोश्च ॥ ६ ॥

एवमेव सुब्रह्मण्या आत्, अनिरुक्तं प्रातःसवनं यस्य सोऽनि-
रुक्तप्रातःसवनः अनिरुक्तप्रातःसवनस्यानिरुक्तप्रातःसवनस्यानिरुक्तप्रातः-
सवनो तयोरनिरुक्तप्रातःसवनयोः, कथं पुनर्गम्यते, यथायं ब्रह्म-
जोषिः समासः । अथ पुनरयं तत्पुरुषः कथ्येतेति । यदि ह्ययं
ब्रह्मजोषिरभविष्यत् सुक्तयंत्रयमेव सूत्रमभविष्यत् । अनिरुक्तापूर्व-
वाजपेयेष्विति । एवं क्रियमाणे एवं सूत्रम् अभविष्यत् । समासे च
संज्ञयो नाभविष्यत् । येन पुनरयं पृथक्कूचमारभ्यते, अनिरुक्तप्रातः-

*ब्राह्मण्योऽत्र नास्ति ।

*ब्राह्मण्योऽप्येवम् ।

सवनयोश्चेति ज्ञापयति तत्पुरुषः समास इति अनिरुक्तञ्च तत्
 प्रातःसवनं चानिरुक्तप्रातःसवनमिति । तेनापूर्ववाजपेययोः प्रातर-
 नुवाकोपक्रमणकालेव मुत्रह्यणा निरुक्ता स्यादिति उच्यते, न क्रतु-
 भ्रमन्त एवत्यं गृह्यतां तदुच्यते मुक्तसंशयं सूत्रमभिविध्यत् एवं
 चेत् अनिरुक्तापूर्ववाजपेयेष्विति एवं क्रियमाणे सूत्र इत्यत्र ब्रूमः, यद्येवं
 सूत्रमभिविध्यत्, वाजपेयविचाराणां सर्वेषां प्रसङ्गोऽभिविध्यदेवं माभू-
 दित्यत आह, अनिरुक्तप्रातःसवनयोश्चेति ॥ ६ ॥

अभिषेचनीयदशपेयावन्तरेण सदा नामग्राहः* ॥ ७ ॥

अभिषेचनीयस्य दशपेयस्य अभिषेचनीयदशपेयौ तावन्तरेण याः
 सत्रह्यणाः ताः सर्वाः समामग्राहाः अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया
 भवति । सदाग्रहणं सत्राद्यपेक्ष्यम्, अपरे ब्रुवते नामग्रहणमात्रमेवा-
 स्त्विति न निगदः ॥ ७ ॥

अक्षर्गणेष्वह्यन्तयोराक्येत* ॥ ८ ॥

द्विगत्रप्रभृतिष्वहर्गणेषु अक्षः आदौ चान्ते चाक्येत । अथ
 किमर्थमिदमारभ्यते, विद्यमाने आह्वाननिमित्ते प्रत्यहं वसतीवरी-
 परिहरणे प्रातरनुवाके च । उच्यते, वक्ष्यत्ययम् एकाष्टकादीन्निष्ठा
 उपसर्गिन्स्ते तूष्णीमेकचिंशमहरासीरन् सवनविधेन वा पशूना यजेर-
 क्षिति, अत्रापि कथं स्यादिति ॥ ८ ॥

उत्तराशी चरन्तिकी* ॥ ९ ॥

* आह्वानगोऽप्येवम् ।

या अक्तः अन्ते सुब्रह्मण्या सोत्तरार्था, उत्तरार्थमहर्गणेष्वहरा-
द्यन्तयोरारुहयेदिति । अत्रातिरात्रान्ते प्राप्ता तत्प्रतिषेधार्थमार-
भ्यते, उत्तरार्था हरन्तिकीति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयप्रभृत्यहोनेषु सर्वाः सनामयाहाः* ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयादि यत्कर्म अहोनेषु तस्मिन् याः सुब्रह्मण्याः ताः
सर्वाः सनामयाहाः स्युः । ननु अग्नीषोमीयप्रभृतयः सनामयाहा एव
भवन्ति, तत् किमिदम् अग्नीषोमीयप्रभृतीत्यारभ्यते, उच्यते, वक्ष्य-
त्ययं सर्वाः सनामयाहा इति । यद्ययमग्नीषोमीयप्रभृतीति न
ब्रूयात्, तदा शाकव्या आरभ्य सर्वाः सनामयाहाः स्युः, सर्वा इति
वचनात्, न हि तदस्ति यद्वचनान्न भवति । वचनस्यातिभारो
नास्ति वचनमुपलभ्युं शक्यते । अथाहोनेग्रहणं किमर्थमिति चेत्,
ऐकाहिको विधिस्तुतः । मात्रिको वक्ष्यते, दोचानुपूर्वेण दीक्षितानां
सत्रेषु नामयाह इत्यत आरभ्य तदेवमुभयत्रोक्ते विशेष उच्यमानः
प्रत्याख्यायाहीनादन्यत्र न स्यात् । तथा च सूत्रे उक्तम्, एकाहाहीन-
मत्राणीति चतुर्थी सोमजातिर्नास्ति । अतएव मिद्धेऽहोनेग्रहणं न
कर्तव्यम्, क्रियमाणे कारणं वक्तव्यम् । उच्यते, कर्तव्यमहोनेग्रहणम्,
अक्रियमाणे मुख्याहोनेग्रहणे गृह्यते येऽहोनेकाण्डे पठितास्तएव
गृह्येरन् मुख्यात् गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति कृत्वा सोऽय-
माचार्योऽहोनेग्रहणं करोति । येऽयहोनेकाण्डे न पश्यन्ति । यथा
वर्णप्रघासद्विदिवसाकमेधश्चव्युष्टिर्द्विरात्र इति । द्वादशाहोनेसा-

हीनभूतः, कथम् एतेषु सर्वेषु एष विधिः स्यादित्यतोऽर्थमहीन-
ग्रहणम् ॥ १० ॥

दोक्षानुपूर्वेण दीक्षितानां सन्नेषु नामग्राहः* ॥ ११ ॥

आहीनिको विधिरुक्तः । साम्प्रतं सान्त्रिक उच्यते, येनानु-
पूर्वेण दीक्षिताः सन्निष्तेनैव क्रमेण तेषां सुब्रह्मण्यायां नामग्रहणं
स्यात् । आनुपूर्वं क्रमः । आनुपूर्वेणेति सिद्धे किं दोक्षाग्रहणमिति,
उच्यते, अनेनोक्तम्, असौ यजत इति प्रत्येकं गृह्णीयादिति, तत्र
प्रत्येकग्रहणे प्रयोजनमनेकयजमानतायां प्रत्येकं गृह्णीयादिति एका-
ह्महीनेषु सत्राणि दीक्षणानुपूर्वेणैव । अथ दीक्षितानामिति किमर्थम्
उच्यते नेदिष्टिनि दीक्षतं प्रेतस्यैव नामग्रहणं स्यादिति । य एव
प्रथमं सन्निवेन दीक्षित इति ॥ ११ ॥

ऊर्द्धमतिरात्रादग्रहणम्* ॥ १२ ॥

प्रायणीयादतिरात्रादूर्द्धमग्रहणं नाम्नाम् ॥ १२ ॥

तस्यान्ते श्वः सुत्या गौतमस्य* ॥ १३ ॥

तस्य प्रायणीयस्यान्ते या वसतीवरी परिहरणान्तकाला सु-
ब्रह्मण्या, तस्यां श्वः सुत्यामागच्छेति ब्रूयात् । तस्येति निर्देशः क्रियते
अहीनडादशाहवैदचिराच्चाद्यर्थः, तस्य तस्येति ॥ १३ ॥

नार्मेधान्त एके* ॥ १४ ॥

*द्राक्ष्यायणीयेष्वम् ।

एने आचार्या मन्यन्ते, अः सुत्या मयुक्ता नार्मेधान्ता सुमङ्गला
स्यादिति । अहराद्याश्च सुत्या स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ सुत्या शाण्डिल्यस्य* ॥ १५ ॥

प्रायणीयस्यातिरात्रस्थान्ते शाण्डिल्य आचार्योऽथ सुत्येति
मन्यते ॥ १५ ॥

अनाङ्गानं धानञ्जयस्तिष्ठषु चोत्तमासु नामग्राहः[†] ॥ १६ ॥

अतिरात्रस्थान्तेऽनाङ्गानं धानञ्जयो मन्यते, तिष्ठषु च सत्रो-
त्तमासु नामग्राहः स्यादिति ॥ १६ ॥

उत्तमयोरिति गौतमः* ॥ १७ ॥

सत्रोत्तमयोर्नामग्राहः स्यादिति गौतम आचार्यो मन्यते
एतस्मिन् कल्पे ॥ १७ ॥

तथा सत्यग्नीषोमीयवपायामग्रहणं धानञ्जयोऽनाङ्गानं
वा[†] ॥ १८ ॥

तथा सति कल्पे अग्नीषोमीयवपायामग्रहणं नाम्नां धानञ्जय
आचार्यो मन्यते । समाधिप्रधानत्वाद्नाङ्गानमव वा ॥ १८ ॥

*ब्राह्मण्यशोऽप्येवम् ।

†ब्राह्मण्यशेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

‡ब्राह्मण्यशे चैति विशिष्टः, तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

सर्वत्र सन्नेव्यग्रहणं शाण्डिल्यः* ॥ १८ ॥

सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सन्नेषु नामपाहो न स्यादित्येवं शाण्डिल्यः
आचार्यो मन्यते ॥ १८ ॥

ऊर्द्धमतिरात्रादाग्नेय्येका द्वितीये पञ्चदशरात्रे* ॥ २० ॥

प्रायणीयादतिरात्रादूर्द्धमेका सुब्रह्मण्या आग्नेयी भवेत् । द्वितीये
पञ्चदशरात्रे ॥ २० ॥

द्वे वा† ॥ २१ ॥

द्वे वा सुब्रह्मण्ये आग्नेय्यौ भवेयाताम् ॥ २१ ॥

सर्वाः प्राक् त्रिकद्रुकेभ्यस्तृतीये* ॥ २२ ॥

तृतीये पञ्चदशरात्रे अतिथ्यामंस्त्रानकालाया आरभ्य याः सुब्र-
ह्मण्या ताः सर्वा आग्नेय्यः स्युः । प्राक् त्रिकद्रुकेभ्यः ॥ २२ ॥

कौण्डपायिनतापश्चितयोर्द्वादशाचे सत्येति विदित्वा
परिमाणाङ्गानं धानञ्जप्यः* ॥ २३ ॥

कौण्डपायिनामयनं कौण्डपायिनं, तापश्चित्तामयनं तापश्चितं,
कौण्डपायिनञ्च तापश्चितञ्च कौण्डपायिनतापश्चिते तयोः कौण्ड-
पायिनतापश्चितयोः । द्वादशाचे सत्येति ज्ञात्वा परिमाणाङ्गानं
धानञ्जपो मन्यते । एतावदचे सत्यामिति यावदचे स्यादित्युक्तम् ॥ २३ ॥

*शास्त्रायगीयेष्वम् ।

†शास्त्रादयो चेति विशेषः ।

सुत्यामागच्छेतीतराः* ॥ २४ ॥

अथ या अन्याः प्राक् परिमाणाङ्कानामानात् ताम् को विधिर-
चोच्यते, सुत्यामागच्छेतीतरा इति ॥ २४ ॥

ऊर्द्धं चातिराचात् प्रथमस्य सारस्वतस्य प्राक् श्वः
सुत्यायाः* ॥ २५ ॥

पक्ष्यत्ययम् कौण्डपायिनसारस्वतयोरिष्टयनेषु सुत्यावदिति ।
तत्र सारस्वते ऊर्द्धमतिराचात् प्रायशोयाद्याः सुब्रह्मण्याः तासु च
सुत्यामिति ब्रूयात् । प्राक् श्वः सुत्यायाः । तत्र प्रथमस्य सारस्वत-
स्तेति प्रथमपक्ष्यमतिरिच्यते । यावता सन्ततमुच्ये एवोत्तरे । अथ
प्रथमपक्ष्यं क्रियते कौण्डपायिनार्णम् । कौण्डपायिनोऽपि तत्र
पक्षे तस्योपसर्दं न उपवस्यकर्म कृत्वातिराचमुपेयुरिति । तस्मादूर्द्ध-
मतिराचात् सुत्यामागच्छेति ब्रूयात् प्राक् श्वः सुत्याया इति ॥ २५ ॥
कौण्डपायिनसारस्वतयोरिष्टयनेषु सुत्यावच्छाण्डित्यः* ॥ २६ ॥

शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते । अहराद्यन्तयोरङ्कयेदिति ॥ २६ ॥

तथाग्निहोत्रमासे तथाग्निहोत्रमासे* ॥ २७ ॥

कौण्डपायिनसारस्वतयोरिष्टयनेषु यथाग्निहोत्रमासे कौण्ड-
पायिनेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थोऽध्यायः ।

* ब्राह्मणसंज्ञाः ।

अथ पञ्चमो कण्डिका ।

सर्वत्रानादेशे परिमामानि प्रस्तोता गायेत् स्वाध्यायवत्
स्वामि* ॥ १ ॥

उक्तं प्रहितयात् प्रस्तावसुब्रह्मण्यौ पुरस्तात् कर्मभ्य इति तत्र
सुब्रह्मण्यायसुक्तम् अनन्तरं प्रस्तोत्रीयं वक्तव्यम् । तत्र क्रमभेदस्य
प्रयोजनसुक्तम् सुब्रह्मण्यप्रकरणेन साम्प्रतं प्रस्तावकर्म विवक्षुरिदं
सूत्रमारभते, सर्वत्रानादेश इति । तत्र पदानि भवन् अनादेशे परि-
मामानि प्रस्तोता गायेत् स्वाध्यायवत् स्वामि । तत्र सर्वशब्दे
निरवशेषवाचो । सर्वविधिविषयो निदेशः सर्वकृतुष्वित्यर्थः । अनादेश
इति आदेशादन्यत्र, आदेशः यथा अथ मन्त्राश्च इति चिरुद्गाता गाये-
दिति । परिमामानोति कर्मनिर्देशः, परिमामान्यर्थाणि सामानि
परिमामानि परिगतलिङ्गानि वा सामानि परिमामान्युच्यन्ते । प्रस्तो-
तेति कर्तृनिर्देशः । गायेदिति क्रिया निर्दिश्यते । स्वाध्यायवदिति
भर्मज्यते स्वाध्यायेन तुल्यः क्रिया स्वाध्यायवत् स्वामि, स्वाधि-
ताश्रयविशेषो नियम्यते । स्वास्वस्वामि च साम्नां द्वयोः कृतिर्दृश्यते
भर्मपदानामर्थः । अथ समुदायार्थः । ग्रान्तेतानि तार्क्ष्यसामादोनि
उद्देशीयान्तानि दोषणीयादिषूद्वसान्तीयान्तेषु कर्मरूपदिश्यन्ते
एतानि सर्वाणि प्रस्तावकर्मणि । अत्रोच्यते, सर्वत्रग्रहणं तावन्न कर्त्तव्यम्,
किमर्थम् अक्रियमाणेऽपि सर्वत्रग्रहणे प्रत्येक्यतएतत् यथा सर्वत्रेति

* स्वाध्यायगोप्येवम् ।

कथम् विध्यपदेशे सर्वकत्वधिकार इति वचनात् अधिकारनिवृत्त्यय-
मिति चेत्, दीक्षानुपूर्वणं दीक्षितानामिति तन्न । अस्मात्, प्रकरण-
समाप्तेः । न प्रकृतमतिदेशा बाधन्त इति व्याप्यपदेशात् । अनादेश-
इत्येतदपि शक्यमवक्तुम् । कस्मात्, सामान्यविशेषाभ्यां प्रवृत्ति-
विधीनाम् । अत्र सामान्यो विधिरौत्सर्गिकः तस्यापवादो
विशेषः, तत्र रौत्सर्गिका विधिरपवादेन बाधिरवते । तस्माच्छक्यम्
वक्तुमनादेशइति परिसामानीति च वक्तव्यम् कस्मात् सर्वथ-
संन्यवहारार्था मञ्जा शास्त्रे भवन्ति न चानया मञ्जया न च
संन्यवहारोक्तिः । प्रस्तावग्रहणमर्थतिरिच्यतएव अस्मात् प्रकृतत्वात्
प्रतिष्ठापयत् प्रस्तावमुब्रह्मण्यै इति, तेन संन्यागादुद्गातप्रसङ्ग इति चेत्,
तन्न कस्मात् असम्भवात् स्वयं व्रजेत् कथं आपवस्येयेति । प्रतिहर्त्ता
स्यादिति चेत्, तदपि न प्रकृतहर्त्ता स्यात् अप्रकृतप्रत्ययसः ।
प्रकृतो हि प्रस्ताता, अप्रकृतो हि प्रतिहर्त्ता । अथ गायदित्येतदपि
अतिरिच्यतएव सामं चोद्यमानं गानादन्यत्र किं भजते । स्वाध्याय-
वदित्येतदपि न वक्तव्यम् । अगृह्यमाणविशेषं सामं स्वाध्यायवदेव
भवति, विशेषस्तु यथा मन्त्रमवाप्य आददतेत्याद्यः । तारतरपथ-
तारतममिति अनिरुक्तं गगं प्रसवत्तान्नु । अस्मात् । अन्तरे-
णाक्षरेण प्रतिष्ठापयते इत्यमिति । आस्मित्येतद । अस्मात्
कस्मात्, अन्याभिरसंन्यागात् । अविशेषणादिश्रमभानं चामु उच्यते
कथमस्वामु क्रियते अन्याभिरसंन्यागात् । यत्प्राप्तिकसंन्यागात्
विश्वेदेवा इति वमिष्टानेवमहन्त् । या स्वयामीनि भवन्नाभि-
रूपतराण्यस्वयामीनि न इति । गने भवेयां प्रतिपदमुद्गार उक्तः ।

अथवाच्यते, प्रयोजनमुच्यताम्, अत्राह यदुच्यते, नारम्भ्यानी-
 त्पारम्भ्यानीति ब्रूमः । कस्मादारम्भे विधिप्रसिद्धेः । यत्तावदु-
 च्यते, सर्वत्र शब्दोऽतिरिच्यतइति तस्मिन्, न केवलमस्मिन्शास्त्रे
 अयमादेशः, अन्यत्रापि यथा अर्थवित्याहोद्गातेति । यत्
 सर्वेति न ब्रूयाद्विश्वरूपाणां गानं प्रस्तोतुः स्थात् परिसामशब्द-
 त्वात् अत आह सर्वत्रानादेश इति । आदेशग्रहणमुक्तार्थं प्रथम-
 सूत्रेणैव विकल्पसमुच्चयप्रत्यास्नायप्रसङ्गे माभूदिति । यदुच्यते
 परिसामानोति न वक्तव्यम् शास्त्रे संव्यवहाराभावादित्यत्र ब्रूमः ।
 अस्ति संज्ञासंव्यवहारः शास्त्रेण च सम्यदतिरेको यथान्यैः परिसामभि-
 रिति यदुच्यते । प्रस्तुतत्वात् प्रस्तोदग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यत्र ब्रूमः ।
 कर्त्तव्यमेव कस्मान्नियमार्थम् । व्याहृतिसामानुगापनञ्च प्रस्तोतुः स्था-
 दिति व्याहृतिसामानि गापयेद् यजमानमित्येकश्रुतिविधानात्
 उद्गातुर्माभूदिति । अथ यदुक्तं गायेदिति न वक्तव्यम् साम चोद्य-
 मानं गानक्रियां भजतइत्यत्र ब्रूमः । आख्यातप्रचोदनाच्चास्ति दोषः ।
 वृक्षस्ते हि वाक्पान्युभयोर्वेदलोकायोः उच्यमानार्थानि गम्यमानार्थानि
 अर्थगृहीतानि च । उच्यमानार्थानां तावद् यथादारं दीयतामिति
 यथा गम्यमानार्थद्वारमिति दीयताम् अपिधीयतां वेति, यथा
 शीघ्रमिति संयष्टकारेण तथा वेदे ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेणर्द्धि-
 कामो यजेतेति । अथैष गौरथैष आयुरिति इदमाख्यातप्रयोगे न
 दोषः । अथ यदुक्तं गायत्ररथन्तरवद्विशेषग्रहणाभावात् कथमन्व-
 धर्मं भजतइति तस्मात् स्थाप्यायवदिति न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः ।
 परिसाक्षां प्रयोगे संज्ञयः किमनुदूहितान्यननुसंज्ञतस्तोभाणि

क्रियन्ताम् अथोद्धितान्येवोपसंहृतसोभानि च क्रियन्ताम् केन वा खरेण क्रियन्तामिति एष संशयः । आश्वाये कानिचिदनुसंहृतसोभानि पद्यन्ते कानिचिदाद्यन्तस्तुभानि केषुचित् पाद-
 श्रिष्टा गीतिः पद्यते । तत्रायं संशयः, किं तेनैव धर्मेण युज्यता-
 मयान्यो धर्म इति । तथोद्धृतः किं प्राप्नोति चतुर्थोदात्ततमात्
 खराद्व्यन्तरानुद्धति प्रागुपायाञ्च चेत्समानपुरुषवचने तृतीयप्रभृती-
 नासुदात्ततमः कश्चित् खरो भवति, तसुद्ध इत्याचक्षते । तथाच
 यच्चे क्रियतइति च शार्ङ्गादीनामुद्धृतः प्राप्नोति एतस्मिन् प्राप्ते
 स्वाध्यायवदित्याह । अतः शार्ङ्गादिषु उद्धृते निवर्तन्ते अनुपदश्च
 सोभानुसंहारः स्वादित्येष स्वाध्यायधर्मः । ननु यद्येष स्वाध्यायधर्मः,
 किमर्थमुद्धृतसोभानि पद्यन्ते । उच्यते, लाघवार्थमत्राह, यदि
 लाघवार्थमुद्धारः, किमर्थमन्यान्यनुपदस्तुभानीति उच्यते सोभ-
 स्थानस्वरनिर्दर्शनार्थम् । कथं पुनरेतद्गम्यते यथा निर्दर्शनार्थम् न
 नियमार्थमिति निर्दर्शनार्थमेवेति गम्यताम् स्मृतिस्तेषात्, स्मृति-
 र्नाम अमूल आगमः पारम्पर्यमित्यर्थः । एवं विशिष्टाः स्मरन्ति ।
 पदाय पदाय सोभा अनुवर्तन्तइति लिङ्गम्, यदिहकारेणा-
 भ्यस्तमिति च, कथं पुनरेतद्गम्यते, यथा निर्दर्शनार्थमिदमिति ।
 पदाय पदाय सोभा अनुवर्तन्तइति राजोन्न एवायं विधिरिति,
 नेति ब्रूमहे । नित्यानुवादोऽयन्तस्याहवोहाव इति सोभांसोभानि
 विश्वं समन्वितं दह विश्वं समन्वितं दहेति । तद्वा अतिष्णन्दःसु
 भवति यदै सप्तपदासु भवति तस्य चिर्निधनमिति अवगम्यते
 नित्यानुवाद इति । पाञ्चविधोपपत्तेस्तानुसंहारः कर्त्तव्य इति ।

अनुसंहारे क्रियमाणे विधावसंकल्पो भवति उपासनविधानाच्च साक्षां
क्रियेयते । उपासनमन्त्रेऽपि तावन्नोक्तेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति ।
कुतस्विदानीं प्रयाग, तथाच

स्यतेक्षिज्ञाच्च गन्तोऽग्ने प्रयोगे याज्ञिको विधिः ।

पाञ्चविधोपपत्तेश्च सोमसंहार इष्यते ।

उद्धारः पुनराचार्यैः स्वाध्याये लाघवार्थिभिः ।

प्राक्तस्तस्मिन् प्रतिष्ठा च संहारस्तेन चेयते ॥ इति ।

एवं च श्रूयते । नग्नानि ह वा एतानि सामानि भवन्ति
यान्यसुभ्रानोति । तस्यासोभाननुसंहारान्ते साम्नामनग्नताया इति
अत आह, स्वाध्यायवदिति, एष स्वाध्यायधर्मः, यं पुनर्वर्णयन्ति नानु-
संहार इति तेषामेते दोषाः प्रसज्यन्ते अथ यदुक्तमन्याभिरसंयोग
सौत्यक्तिकः संयोगादिति । अतः स्वाभिविति न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः ।
आभिरूप्यमलिङ्गम् अस्ति राणायनीयके तु शुक्रचन्द्रयोः* ऋगन्तरं
इह च ऋगन्तरं गृह्यते नियुत्वान्वाय वागह्यत्राह, गोरमन्वतेति ।
अतो नियमार्थमाह, स्वाभिविति एवमेतेषां पदानामारम्भकारणानि
सर्वाणि, तस्माद्युक्तः सूचारम्भ इति ॥ १ ॥

तृचापत्तीनि तृचेषु त्रिरितराणि ॥ २ ॥

यानि तृचापत्तीनि भवन्ति तानि तृचेषु कर्त्तव्यानीति । यान्यतृचा-
पत्तीनि तानि त्रिः कर्त्तव्यानि । स्वास्वित्येतदनुवर्त्तते ॥ २ ॥

* श्रेयोः श्रेयान्तरम् इति स० प० तथा का० पु० पाठः ।

* भाष्यायनोऽप्येवम् ।

अन्तरेण चात्तालोत्करौ सञ्चरः सर्वत्रानादेशे* ॥ ३ ॥

चात्तालोत्करयोरन्तरासञ्चरः सञ्चरन्ति तेनेति सञ्चरः । सर्वत्र सर्वकर्मणामित्यर्थः । अनादेशे आदेशादन्यत्र सर्वत्र । यद्वृणं तस्मादेतेनैव प्रमुते प्रपद्येतेनेन निष्क्रामेदिति । मुत्यायामेव केवलं मा भूदिति ॥ ३ ॥

तदाप्राप्तं तीर्थं* ॥ ४ ॥

य एष सञ्चर उक्तः, चात्तालोत्करावन्तरेण तस्याप्राप्तमिति संव्यवहारिकी संज्ञा । आप्राप्तेन न गच्छेदिति तीर्थमिति संव्यवहारिकमेव, तरन्ति तेनेति तीर्थम् संव्यवहारः दक्षिणं नयेयुः स्तीर्थम् ॥ ४ ॥

अग्नौ चीयमाने पश्चिमेन पुच्छंज्जत्वा दक्षिणेऽपिकञ्चे तिष्ठेद्यत्र वोपदध्युः* ॥ ५ ॥

अग्नौ चीयमाने अग्निचित्यायामिदं कर्मापदिश्यते । चीयमान इति वर्तमानकालोपदेशः । पश्चिमेन पुच्छं गत्वा पश्चिमेनेति दिङ्मयम् । गत्वेति क्रियोपदेशः । उपविश्य दक्षिणेऽपि कञ्चे तिष्ठेदिति । न यावदङ्गानि निवर्त्यन्ते, लक्षितश्चाग्निं च भवति तस्मिन् काल इत्यर्थः । अपिकञ्चो वक्ष्यते यत्र वोपदध्युः यस्मिन्वा

देशे अश्वर्यव उपधानं कुर्युः तस्मिन् वा तिष्ठेदिति देशोपदेशः ।
नोर्द्धता ॥ ५ ॥

पश्चिमेन पक्षावपिकक्षौ* ॥ ६ ॥

उक्तं दक्षिणेऽपि कक्षे तिष्ठेदिति, कः पुनः प्रदेशोऽपिकक्षसंज्ञ
इति अत्राह, पश्चिमेन पक्षाविति ॥ ६ ॥

पूर्वेणोपप्लव्यौ* ॥ ७ ॥

पूर्वेण पक्षयोः उपप्लव्यौ वक्ष्यति, उत्तरे चोपप्लव्ये खं हृदय-
मालम्भ्य प्रजापतिहृदयमिति ॥ ७ ॥

पुष्करपलाशउपधीयमाने हिरण्मये पुरुषे स्वयमादृष्टास्तु
च शर्करास्तु त्याहृतिसामानि गायेद् यजमानः सत्यं
पुरुषो भूर्भुवः स्वरित्येतास्तु प्रत्यक्* ॥ ८ ॥

उक्तमग्नौ चोद्यमाने पश्चिमेन पुच्छं गत्वा दक्षिणेऽपि कक्षे तिष्ठे-
दिति । अथ तस्मिन्देष्टेऽवस्थितस्य किं कर्मेत्यत्रोच्यते पुष्करपलाश-
उपधीयमान इति, पुष्करं पद्मं तस्य पत्रं पलाशं तस्मिन्नुप-
धीयमाने हिरण्मये पुरुषे सुवर्णमये पुरुषे तस्मिन्नुपधीयमाने ।
स्वयमादृष्टास्तु च शर्करास्तु स्वभावभिन्नास्वित्थर्थः । औत्पत्तिकानि
न कृत्रिमाणि यावत् शर्कराणां कृत्रिणि ताः स्वयमादृष्टाः तास्तु चोप-

*शास्त्रावलीयेषु ।

धीयमानासु व्याहृतिसामानि व्याहृतिषु भवानि सामानि व्याहृ-
तिसामानि तानि गापयेद् यजमानम् सत्यं पुरुषो भर्भुवस्व
रित्येतासु एतानि सामानि यथाद्विष्टानि पृथङ्ज्ञानेत्यर्थः एकस्मिन्नेक-
स्मिन्नुपधीयमाने एकमेकं गम गापयेत् प्रतिद्रव्यमानपुर्वेण ॥ ८ ॥

तेषां स्थाने स्वयं चिन्वान ऋतनिधनमाज्यदेहं पुरुष
व्रतमेकानुगानं रथन्तरं वामदेव्यं बृहदिति* ॥ ९ ॥

तेषां व्याहृतिसामानां स्थाने स्वयश्चिन्वान इति सत्त्विको
विधिरुपदिश्यते तस्मिन्नेतानि सामानि यथाद्विष्टानि भवन्ति ॥ ९ ॥

रथन्तरप्रभृतीनि विकल्पन्ते लोकसामभिरावृत्तैः* ॥ १० ॥

रथन्तरं वामदेव्यं बृहदिति विकल्पन्ते लोकसामभिः प्रति-
लोमैः सह ॥ १० ॥

सञ्चितमग्निं दक्षिणेन गत्वाग्नायूष्मीनि प्रत्यङ्मुख-
स्तिष्ठंश्चिरसि गायत्रं गायेन्निरुक्तम्* ॥ ११ ॥

वीक्ष्यमाने गानमुक्तम् इदानीं सञ्चितगानमुच्यते, सञ्चितमग्निं
समस्तस्यितः सञ्चितः अथाग्निग्रहणं किमथम् अग्नीं वीक्ष्यमान-
इति प्रकृतोऽग्निः, अत्रोच्यते, शिरश्चादोन्मूलानि प्रकृतानि तेषु
गानमुपदिश्यते साऽयमाचार्योऽग्निग्रहणं करोति, कथम्, अविद्य-

मानेस्वर्ग्यपि गानं पवर्त्ततएव यथा चक्रचितमभिरक्षिष्यते-
 त्यादिषु 'वस्व' वाजमनेयको च अनाविष्कृतचित्याग्नौ दक्षि-
 णेन गन्तेति *पुरं स्पर्दिशते अग्न आद्यधीत्येतस्यामृचि शिरसः
 समीपे प्रत्यङ्मुखं तिष्ठन् त्रिगायत्रं गायन्निरुक्तम् प्रत्यङ्मुख इति
 प्राङ्मुखकरपदानादेशः इति प्रकृतं निरुक्तम् एतद्वै गायत्रस्य क्रूरं
 यन्निरुक्तम् । निरुक्ता अनुपपद्यमाना मेह वचनादारभ्यते निरुक्त-
 मिति दानिर्वाच्य सोऽत्रापद्यस्य भवति ॥ ११ ॥

प्रत्याब्रज्य रथन्तरं दक्षिणे पक्षे उदङ्मुखः पश्चाद्वा
 प्राङ्मुखः* ॥ १२ ॥

प्रत्याब्रज्य चेनेव गतस्तेनैवाब्रज्य दक्षिणे पक्षे उदङ्मुखः तिष्ठन्
 रथन्तरं जायते पश्चाद्वा पक्षे तिष्ठन् प्राङ्मुखं गच्छेत् ॥ १२ ॥

पश्चिमेन पक्षे गत्वा बृहदुत्तरं पक्षे दक्षिणामुखः पश्चाद्वा
 प्राङ्मुखः* ॥ १३ ॥

पश्चिमेन पुच्छङ्गत्वा उत्तरस्य पक्षस्य समीपे दक्षिणामुखस्तिष्ठन्
 बृहदायेत् पश्चिमेन वा प्रदेशे तिष्ठन् प्राङ्मुखं गच्छन् ऊर्द्धता ॥ १३ ॥

प्रत्याब्रज्य यज्ञायज्ञीयं पुच्छे संवत्सरश्चेद्देनः सौत्यो
 वा* ॥ १४ ॥

[१.५.१८]

आतसुचे ।

प्रत्याब्रज्य पुच्छस्य पश्चिमे प्रदेशे तिष्ठन् यज्ञायज्ञीयं गायेदिति
अत्र प्राङ्मुखता सिद्धा प्राङ्मुखकरणज्ञानादेश इति यदि संवत्सरो
दैवः मौल्यो वा भवति ॥ १५ ॥

ऋतुष्ठा यज्ञायज्ञीयमन्यत्र* ॥ १५ ॥

यदि दैवः मौल्यो वा संवत्सरो न भवति ततः ऋतुष्ठा यज्ञा
यज्ञीयं गायेत् ॥ १५ ॥

वामदेव्यं दक्षिणेऽपि कक्षे तिष्ठन् गायेत् प्रजापति-
हृदयमुत्तरे* ॥ १६ ॥

प्रजापतिहृदयमुत्तरेऽपि कक्षे तिष्ठन् गायेत् ॥ १६ ॥

एतानि गौतम उत्तरेणाग्निं गत्वा* ॥ १७ ॥

एतानि यथाविहितानि तेनैव क्रमेण गायेदिति गौतम आचार्यः
मन्यते अयं तु विशेषः उत्तरेणाग्निं गत्वा ॥ १७ ॥

एतान्येव प्रदक्षिणं प्रत्यन्ताङ्गानञ्जली यज्ञायज्ञीयं पुच्छे
प्रजापतिहृदयस्थाने च वामदेव्यम्" ॥ १८ ॥

एतान्येव यथाविहितानि प्रदक्षिणं गायेत् प्रतिपत्तिस्थानं

*द्राह्मयणोऽप्येवम् ।

"द्राह्मयणोऽप्येवम् । किन्तु तेनैतेन सूत्रायं कृतम् ।

यावदन्तर्हति अयं तु विशेषः यज्ञायज्ञीयं पुच्छे प्रजापतिहृदयस्थाने
न वामदेव्यमिति ॥ १८ ॥

दर्क्षिणनाग्निं गत्वा गौतमीये व्यत्ययं ये पक्षयोः शाण्डि-
क्यः ॥ १९ ॥

शाण्डिल्या मन्यते एष एव गौतमीयः कल्पो भवति अयं तु
विशेषः दर्क्षिणनाग्निं गत्वा ये च पक्षयोः सामग्री विहिते ते च व्यत्य-
येन भवतः अन्योन्यस्थानापत्तिर्यत्ययः ॥ १९ ॥

शिरसि च गोत्वोत्तरे पक्षे* ॥ २० ॥

अयं च विशेषः शाण्डिल्यो मन्यते, शिरसि च गोत्वा तत उत्तरे
पक्षे गेयामेति ॥ २० ॥

यथागीतमितराणि* ॥ २१ ॥

गत्वा स्युः ॥ २२ ॥

उत्तरे चापन्नये स्वः हृदयमालभ्य प्रजापतिहृदय-
मन्वर्धुपथे गेयम्* ॥ २२ ॥

उत्तरे चापन्नये स्वः हृदयमालभ्य प्रजापतिहृदयम् चण्डः

* आह्वयगोप्येवम् !

* आह्वयगोप्येवम् । किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

शाण्डिल्यमतानुकर्षणार्थः स्वं हृदयमिति स्वशब्दः क्रियते अग्रेरङ्गानि
प्रत्यङ्गानि प्रकृतानि अतः स्वशब्दं कगेति । अध्वर्युपथे ग्रैतम्
येन पथा अध्वर्युरग्निमारोहति तुस्मिंश्चैतम् ॥ २२ ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमी कण्डिका ।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

प्रवर्ग्यवत्युत्तरेण सम्राडामन्दो गत्वा पश्चात्तिष्ठन्नध्वर्यु-
प्रेषितस्त्यग्रायिरिति गायत् पदाय पदाय स्तोभेत् ॥ २ ॥

आग्निं सामगानमुक्तं पुष्करपलाशत्रपधोयमानदत्यत आरभ्य
अध्वर्युपथेग्रैतमित्येवमन्तम् इदानीं प्रवर्ग्यकर्मोच्यते तद्विज्ञातव्यं
वर्ग्यवतीति । अत्रोच्यते, किमर्थं एनरिदं भिन्नक्रमादोदिश्यते
तार्क्ष्यसामादीन्येव तावदादेष्टव्यानि आसन्नतमानि । अत्राह, एतानि
तावदवश्यम्भावितात् पूर्वमादिश्यन्तं, तार्क्ष्यसामादीनि पुनः कामतः
युज्यन्ते, तस्मादेवामवश्यम्भाविताद्भिन्नक्रम आदेशः प्रवर्ग्येऽस्मिन्न-
तीति प्रवर्ग्यवत्तस्मिन् प्रवर्ग्यवति कर्मणि उत्तरेण सम्राडामन्दो गत्वा
सम्राड् घर्मः मयस्य निधीयत मा सम्राडामन्दो नमः । अत्र प्रवेश-
तिष्ठन्नध्वर्युप्रेषितस्त्यग्रायिरिति गायते प्रेषणं नाम संकारार्थं मन्त्र-
धनं प्रेषितः मन्त्रस्त्यग्रायिरिति एतत् साम गायते गानज्ञायनमा

* ब्राह्मणायणोऽप्येवम् । केन, तेनेतेन स्वद्वयं कृतम् ।

चार्यप्रवृत्तिः सर्वत्राय प्रकरणादौ गानग्रहणं करोति । पदाथ पदाय
स्तोभत् । अनुपादं स्ताभमनुसंहरेत् । अथेदं किमर्थमारभ्यते, यथा-
भिदुर्मेतत् स्वाध्यायवदिति । अत्रोच्यते, आधिकारिकमिदं सूत्रं
प्रकरणादौ प्रकारप्रदर्शनार्थो विधिः ॥ १ ॥

निधनायैव स्तोभीं वाचं विमृजेत्* ॥

इह पूर्वः स्तोभः अनुपायः उत्तरः मोपायः अत्र किं पूर्वस्यानु-
संहारः उत उत्तरस्येति, एतस्मिन् मंगये मति आचार्य आह,
निधनायैव स्तोभीं वाचं विमृजेदिति । निधनायैव अर्थे मोपायः
स्ताभः कार्यः न पदायैत्यथः एवमद्वादन्त्येष्वेवमेव ॥ २ ॥

उपग्रहप्रभृतीनि स्वरयन्तउपेयैर्धर्मउपयुक्ताः स्युः* ॥३॥

उपग्रहादीनि निधनानि स्वरयन्त उपेयः स्वरेण सह ब्रूयुः
एकार उपग्रहः अथ किमर्थमारभ्यते, उपायपरत्वादेकारस्य कथं
वा न निधनाङ्गं स्यादेकारः, उच्यते, एकादशाक्षरनिधनो भवतीति
स्वव्युत्प्रेरनिधनाङ्गमपि कथ्येतापग्रहः अतो नियमार्थमाहोपग्रह
प्रभृतीनि ॥ ३ ॥

पत्नी च* ॥ ४ ॥

निधनमुपेयात् ॥ ४ ॥

*लाङ्घायनीयेवम्

[१.६.१०]

श्रीतस्तुते ।

एवं मध्ये* ॥ ५ ॥

योऽयं विधिरुक्तः स एवमेव मध्ये कार्यः ॥ ४ ॥

प्राप्य चाहवनीयायतनम्* ॥ ६ ॥

प्राप्य चाहवनीयस्याग्निरागतं एवमेव सामगानम् अनेनैव प्रका-
रेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

परिषिच्यमानेऽप उपस्पृश्य वार्धाक्षरम्* ॥ ७ ॥

परिषिच्यमाने घर्मे अप उपस्पृश्य वार्धाक्षरं साम गायेत् ॥ ७ ॥

इष्टाक्षेत्रीयं परिषिक्ते* ॥ ८ ॥

परिषिक्ते घर्मे इष्टाक्षेत्रीयं साम गायेत् ॥ ८ ॥

तस्य सर्वे निधनमुपेयुः* ॥ ९ ॥

तस्मिन् इष्टाक्षेत्रीयस्य सर्वे चत्विर्जा निधनं व्रूयुः ॥ ९ ॥

दीपं चेद्धर्मपात्राणि हरेत्पूर्वावाहृतं परिषिच्यमानम् ॥ १० ॥

दीपञ्चेद्धर्मपात्राणि हरेत्पूर्वावाहृतं परिषिच्यमानम् । तस्य पात्रं हरेत् । तस्य प्रती-
तं गायेदेव । साम यत्परिषिच्यमानमन्तरिकान् । तस्य शवापः

* द्राह्मायणोऽप्येवम् ।

द्राह्मायणे विशेषोक्तिः ।

अभिरूपात् कर्त्तव्यानीत्येके* ॥ १६ ॥

अभिरूपं नाम लिङ्गं तस्मादाभिरूपात्कर्त्तव्यानि श्रुतिर्नास्ति
गवसेकं आचार्यो ब्रुवते ॥ १६ ॥

न वा कुर्यात्* ॥ १७ ॥

न वा कर्त्ताः श्रुतत्वात् अपरे ब्रुवते श्रीषोमीयमवनीययोरपि
पाण्डुबन्धयोरभिरूपात् सामगानप्रसङ्ग इति दृष्टिं च सामधेन्य-
वचनीयादिषु तस्मान्न कुर्यात् ॥ १७ ॥

न वा यज्ञे कुर्यादित्येके* ॥ १८ ॥

भिन्नस्वाचार्यमतेषु अलोपो लोपान्यायतर इति न्यायात्कर्त्त-
व्यानि, यदप्युक्तमाभिरूपप्रसङ्गात् सोमाङ्गभूतेषु हविर्यज्ञेषु सामगान-
प्रसङ्ग इति तन्नापपद्यते वक्ष्यति हि यावद्वचनं कर्मयोग इति,
अपरे ब्रुवते गणः सामान्युत्तराण्याभिरूपाद्वा क्रियेरन् यानि वा
विधास्यन्ते तार्क्ष्यसामादीनि ॥ १८ ॥

दोक्षणीयायां तार्क्ष्यसामनी गायेत्यमूर्ध्वित्येते* ॥ १९ ॥

दोक्षणीयायामिष्टौ तार्क्ष्यसामनी गायेत् त्वमूर्ध्वित्येते अत्रा-
द्यन्तं किमन्यान्यपि तार्क्ष्यसामानि सन्ति येन चक्षुष्येण कृतमिति
अत्राद्यन्ते, भन्त्यन्यान्यपि तार्क्ष्यसामानि शाखान्तरेषु नास्तेकं

ब्राह्मण ब्राह्मणानुसारी च कल्पः तस्मात्तत्त्वपि अन्येषु तात्पर्यसामसु
 चक्यग्रहणं विशेषणार्थं कृतमिति तथा तात्पर्यं सुपर्ण इति पर्थार्थ
 शब्दात् सौपर्णान्यपि गृह्येण एव माभूदतो विशेषणार्थं कृतमिति
 अत्रोच्यते, यदि विशेषणार्थं चक्यग्रहणं कृतमिति परिर्देशः, किमर्थं
 मेते इति अत्रोच्यते, नैवाय सामनिर्देश इति किन्तिर्हि, काल-
 निर्देशोऽयं एते आदते आगते आसन्नं हविषि गान स्यादिति त-
 पुनः सामनिर्देशं वर्णयन्ति तेषां नियमायां निर्देशः तत्र व्याप-
 र्णैव हविः तात्पर्यसामोऽत्राभिरूप्य नास्ति नदमत्यस्याभिरूप्य अत्र
 नाशनामानं शब्दमालोच्य स्वस्तयइत्येतत् अर्चितदिति किञ्चान्यत्
 यदायनेकं हविः दीक्षणीयायां भवति तदायते एव ॥ २० ॥

प्रायणीयायां प्रवङ्गागर्व* ॥ २० ॥

प्रायणीयायामिष्टौ प्रवङ्गागर्वं साम गायेदिति वाक्यशेषः ॥ २० ॥

उदयनीयायामुद्धत्* ॥ २१ ॥

उदयनीयायामिष्टौ उद्धङ्गागर्वं गानेत् प्रकृतस्य भागवत्पदस्थान
 कर्षणार्थः उदयनीयायामक्रमे सामाद्यदशो नाघनायः ॥ २१ ॥

आतिथ्यायां गायत्रीसामौशनस* ॥ २२ ॥

अतिथ्यायामिष्टौ औशनसं गायत् गायत्रीसामं विष्टमान्यथा
 श्रमन्ति सन्ति अतो विशेषणार्थं गायत्रीग्रहणं ॥ २२ ॥

* ब्राह्मणानुसारी च कल्पः

अञ्जन्ति घर्मं तत्र शार्ङ्गम्* ॥ २३ ॥

अञ्जन्तीत्यत्र वज्रवचनं कालार्थं यस्मिन् काले महावीरं आञ्ज-
नाध्वर्युर्नक्ति तत्र गायेत् त्रिः शेषाणि यानि वक्ष्यन्ते तानि सर्वाणि
मकृत् मकृद्गायेत् आरूढवदाङ्गिरसञ्च त्रिर्गायेत् कथमेतद्गम्यते,
उच्यते तत्र शब्दसामर्थ्यात् द्राक्षाद्यणके हि पाठे शार्ङ्गारूढ-
वदाङ्गिरसे त्रिरभ्यस्येदितराणि पराक्षा तथा च हेता लिङ्गोप-
पत्तिश्चैवमिति तादेह तत्र शब्देनाप्तार्थ्या गुरुकरणेन ज्ञापयति,
असमाप्तगुरुक्रमभेदः पुनर्वचनमर्थापत्तयः शेषमर्थमभिवर्त्तयन्ती-
ति ॥ २३ ॥

राजतजातरूपे उपदधति तच्छुक्रचन्द्रे* ॥ २४ ॥

राजतसौवर्णयोः शतमानयोरुपधानं करोत्यध्वर्युर्यस्मिन् काले
तत्र शुक्रचन्द्रे गायेत्, राजते शुक्रं सौवर्णं चन्द्रम् तच्छब्देनानयोः
कर्मणोर्नानाकालत्वमपि ज्ञापयति ॥ २४ ॥

अभीन्धत्तं तद्वर्मस्य तन्वौ* ॥ २५ ॥

रोचनार्थं घर्मन्धनेरभीन्धत्ते अध्वर्यवः घर्मस्य तन्वौ गायेत् ॥ २५ ॥

रुचितं प्राङ्गस्तद्वर्मस्य वा रोचनमिन्द्रस्य वा* ॥ २६ ॥

* द्राक्षाद्यणोऽप्येवम् ।

यदा रुचितं घर्मं प्राङ्मरध्वर्थवः रुचितो घर्म इति तद्घर्मस्य वा
रेचनं गायेत् इन्द्रस्य वा तत् ॥ २६ ॥

धेनू उपसृजन्ति तद्धेनु* ॥ २७ ॥

गौर्धेनुर्गजा च धेनुस्तं वत्सवर्कगाम्भ्यां मिश्रयन्ति तत्र धेनुं
गायेत्, मरुदेव न प्रतिद्रव्यम् ॥ २७ ॥

तस्य देवतायै सोपायं स्तोभमाहरेन्न पादायेति गौ-
तमः† ॥ २८ ॥

तस्य साम्नः देवतार्थं सोपायं स्तोभं कुर्यात् न पादार्थमुपायम्
एवमाह गौतमः ॥ २८ ॥

उत्तमं पादं पुनरभ्यस्येद्यथा पञ्च निधने वामदेव्ये ‡ ॥ २९ ॥

धेनोरुभयं पादं पुनरभ्यस्येत् कथम्, यथा पञ्च निधने वाम-
देव्ये तेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ २९ ॥

पय आहरन्ति तत्पयः* ॥ ३० ॥

धेनू दुग्ध्वा तत्पय आहरन्ति तत्र पयो गायेत् मरुदेव
तद्गृह्णसामर्थ्यात् ॥ ३० ॥

* द्राक्षायगोऽप्येवम् ।

† द्राक्षायगो विज्ञेयोऽस्ति ।

‡ द्राक्षायगोऽप्येवं क्रियते, कंदविषयं विज्ञेयोऽस्ति ।

आसिञ्चन्ति तमिन्धुसामात्वा विशन्त्विति* ॥ ३१ ॥

तत्र घर्मे ततयश्चासिञ्चन्ति तत्र मिन्धुसाम गायेत् मरुदेव ॥ ३१ ॥

शफाभ्यां परिगृह्णन्ति तदमिष्ठस्य शफौ* ॥ ३२ ॥

शफाभ्यां परिगृह्णन्ति महावीर परिगृह्णन्ति तत्र वमिष्ठस्य शफौ गायेत् ॥ ३२ ॥

ह्रियमाणे व्रतपक्षौ* ॥ ३३ ॥

ह्रियमाणे घर्मे ह्रियमाणे व्रतपक्षौ गायेत्, अत्र तद्ग्रहणं न करोति अविप्रतिपत्तिः सर्वेषामध्वर्यूणामतस्मिन्नानुपूर्वे ॥ ३३ ॥

ऊतेश्विनोव्रते अहोरात्रयोर्वी* ॥ ३४ ॥

ऊते घर्मेऽश्विनोव्रते गायेत्, अहोरात्रयोर्वी व्रते गायेत् विकल्पः, अपरे विनिवेशे वर्णयन्ति, अतिरात्रे अहोरात्रयोर्व्रते अन्यत्राश्विनाव्रते ॥ ३४ ॥

रौहिणाभ्यां पुरोडाशाभ्यां चरन्ति तद्राजन रौहि-
णके* ॥ ३५ ॥

रौहिणमङ्गौ पुरोडाशावेककपालौ तयोर्ह्रियमाणयाराजनरौहि-
णके गायेत् एकत्र राजनमन्यत्र रौहिणकं यथाकालम् ॥ ३५ ॥

* द्राष्टव्यायने पृथिवम्

परिधर्मं समाडासन्धां समारोपयन्ति तदारूढ-
वदाङ्गिरसमित एत इति स्वर्णिधनं* ॥ ३६ ॥

महावोरधचित्रशफादिद्रव्यं घर्मोपकरणं घर्मम् तदासन्धा
समारोपयन्ति, तदारूढवदाङ्गिरसं गायन्, इतएत तदारूढन्निति
स्वर्णिधनं स्वःशब्दं निधनं कुर्यात्, त्रया विद्याया मंल्लतोऽभिष्टुतो
ऽनुशस्तस्य घर्मो भवत्यत आह ॥ ३६ ॥

ऋद्धयो यजुर्मयः साममयो घर्मो भवतीति ह्याह ॥ ३७ ॥

एवं ब्राह्मणमाह, ऋद्धयो यजुर्मयः साममया घर्मो भवतीति ॥ ३७ ॥

अग्निं प्रणयन्ति तत्राग्नेर्व्रतम्* ॥ ३८ ॥

यस्मिन् कालेऽध्वर्यवोऽग्निं प्रणयन्ति, तत्राग्नेर्व्रतं गायन्, तत्र
शब्दादत्र केचिदनुव्रजनम् दृच्छन्ति ॥ ३८ ॥

अग्नीषोमौ तत्रोभयोर्व्रते* ॥ ३९ ॥

अग्निसं सोमस्य अग्नीषोमौ तयोः प्रणीयमानयोः उभयोर्व्रतं
गायदनुलिङ्गम् अग्निप्रणयनवत् ॥ ३९ ॥

सुत्यायां यज्ञमारथ्यच्छरहः ॥ ४० ॥

*द्राह्यायणाऽप्येवम् ।

*द्राह्यायणं एतदत्र गच्छति ।

† द्राह्यायणे विशेषेऽस्ति ।

सुत्यायां यज्ञसारथि गायेत्, अहरहरित्यहर्गणार्थम् अहर्गणेषु
 द्वि मरुत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा प्रथमादङ्ग ऊर्द्धमुत्तरेष्वहःसु
 मंजयः स्यात् अतोऽहरहरित्याह कः पुनरस्य यज्ञसारथिनो देशः
 कालश्चेति अत्रोच्यते, प्राक्प्रातरनुवाकोपाकरणादाग्नीध्रिये आग्नी
 ध्रौये सुत्यार्थमाज्येषु प्रणीयमानेषु प्रणयनाधिकारसामर्थ्यात् प्रणय-
 नीति प्रकृतं तस्य पश्चात्तिष्ठन् गायेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

मन्त्रे मन्त्रस्यर्द्धि ॥ ४१ ॥

अहरहः मन्त्रे मन्त्रस्यर्द्धिर्गायेत्, यज्ञसारथिनः प्रत्याह्वायः ॥ ४१ ॥

उक्षा चेदनूबन्ध्य औक्ष्णो रन्ध्रे* ॥ ४२ ॥

यदि उक्षा अनूबन्धा भवति, तदा औक्ष्णो रन्ध्रे गायेत्, उक्षा
 सेचनसमर्प्यो गौः ॥ ४२ ॥

क्षपभ आर्षभं* ॥ ४३ ॥

क्षपभे अनूबन्ध्य आर्षभं गायेत्, क्षपभः अनूबान् भूत्वा पुन-
 र्दृषभत्वमापन्नः ॥ ४३ ॥

उन्नते त्रैककुभं* ॥ ४४ ॥

उन्नतेऽनूबन्ध्य त्रैककुभं गायेत्, अत्यर्थं ककुभं समुहान् भूतं
 उन्नत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

*दाक्षायणीयेषु ।

वशायां वाशं* ॥ ४५ ॥

वशा नाम बन्धा तस्यामनूबन्धायां वाशं गायेत् ॥ ४५ ॥

अज आजिगं* ॥ ४६ ॥

अजेऽनूबन्धे आजिगं गायेत् ॥ ४६ ॥

मेघ और्णायवं* ॥ ४७ ॥

मेघेऽनूबन्धे और्णायवं गायेत् ॥ ४७ ॥

पयस्यायां स्वरं पयोनिधनं* ॥ ४८ ॥

पयस्यायामिष्टो अनूबन्धस्थाने क्रियमाणयां स्वरस्योनिधनं
गायेत् ॥ ४८ ॥

उदवसानीयायामुदंशीयं* ॥ ४९ ॥

उदवसानीयायामिष्टो उदंशीयं गायेत् ॥ ४९ ॥

उपक्रम्य समापयेदाक्रतोऽपवर्गात्* ॥ ५० ॥

सामगानमुक्तं गणः सामान्यत्वेन गण्यमित्युक्तं आरभ्य एत-
दुपक्रम्य समापयेत् आद्यज्ञममभिरित्यर्थः, का पुनरियमाशङ्का
यदारभ्य न समाप्नुयादिति अत्रोच्यते, गणः सामान्यत्वेन गण्यमित्युक्तम्

सर्वेषां क्रिया वेति एकेषामध्वर्यूणां प्रथमयज्ञेन प्रवृज्यादित्यार-
भ्यते तत्र शार्ङ्गादीनामसम्भवात् तार्क्ष्यसामादीनामप्यक्रिया प्राप्नोति
अत आचार्यो यज्ञमारभते, अप्रवर्ग्येऽपि तार्क्ष्यसामादीन्यारभ्य समा-
पयेत् कस्मात् अलोपो लोपाद्यायतर इत्येतस्मात् अन्यच्च न केवल-
मेतदर्थं सूत्रमारभ्यते, किञ्च सर्वकर्माणि उपक्रम्य समापयेदाकृतो-
रपवर्गात्, यथा शास्त्रेऽस्मिन्नाचार्याणां विप्रतिपत्तयो दृश्यन्ते तस्यां
ते श्वः सुत्या गौतमस्य नार्मेधान्तइत्येकेऽद्यः सुत्या शाण्डिल्यस्यानाङ्गानं
धानस्रप्य इति एवमादिषु येनैवाचार्यमतेनोपक्रमेते तेनैव समापयेत्
विधिसंरम्भान्न कुर्यात् तथा उद्गातारो ब्रह्मा सुब्रह्मण्यश्च उपक्रम्य
स्थानि कर्माणि समापयेरन् अन्योन्यस्य कर्म न कुर्यात् तथा काम्ये
कर्मणि प्रारब्धे अर्द्धसमाप्तएव यदि न फलावाप्तिः स्यान्न च तत्फल-
मेवार्मे कामावाप्तिरिति कृत्वा विरमेत् लोकवत् निदानम् इह हि
अवशिष्यत एवार्थः तदर्थं समापयेत् कः पुनरुपार्थः नित्यं
स्वदेशः ब्रवीति तथाप्याहुर्ह्यर्थेणैव खल्वयम्भवति अनुखल्वर्थः
श्रुत्यर्था अन्वययन्तीति निदानं स्वर्गे नित्ये दृष्टं प्रायश्चित्तिरिति
तथा यजमाननिमित्तायामापदि प्राप्तायां न तत्कालमेव विर-
मेत् एकेषां विधिः दीक्षितस्येदन्तराकार्यो विनियेत मरणान्तं कर्मेति
तत्तथा सति समापयेदेव उक्तं हि अतोऽन्य आहारात् गतप्राणव-
भूया भवन्ति तस्मात्ते प्रेतेऽपि समापयितव्या इति तथा विश्वरूपा
ब्राह्मणे अमितसृगाश् स वै पुरा कश्यपा उद्गायन्तोत्यधिकृत्याह,
प्राङ्मे वा अहं यज्ञं समस्थापयं यथा तु वे यामस्य यातस्य शीर्षं
वा भग्नं वः नुसमावहेदेवं वा अहं यज्ञस्थातोऽधिकरिष्यामीति

एवमर्थं गृहीत्वा नार्द्धममाप्नोति विरमेत् समापयेदेव तथा यथै-
 वोपक्रमेत् तथा समापयेत् कुतः पुनरियमाशङ्कः अन्यमारम्भान्यं
 समापयेदिति कापि च दर्शनात् कापि वनोनात्यजाभ्यः सत्-
 रात्राय जामदग्न्याय दोने ब्रह्मचारिणं सम्यक् कुलोन् परिहृत्य
 तस्य त्रिष्टुप्सु दशमहस्पतेः बभूवार्थतरस्तमर्थं माधयित्वा प्रत्याजगाम
 समापयमिदमहर्थागन्निर्गोमतेत्याद्युरतिरात्रमुपदर्धैः ब्रह्मचारिणश्च
 परिहारेण यज्ञप्रत्यवहारेण च म रूक्षा बभूव यस्त्वेतौ दोषौ
 परिहरेन्न रूचः स्यादित्येतास्मादोषादाशङ्कमानः आचार्य आह
 उपक्रम्य समापयंदाकतोऽपवर्गादिति । ५० ॥

इति प्रथमस्य षष्ठी कण्डिका

अथ मप्रमो कण्डिका ।

औदम्बरोमुच्छ्रियिष्यन् पूर्वेण देवयजनं गच्छेद्वृत्तिः
 नस्त्रेदस्यावसथः स्यात्* ॥ १ ॥

प्राप्तोत्तरीयमुक्तं परिमामगानं माम्प्रतर्माद्वाचमुच्यते तत्रैव
 प्रथममौद्गात्रम् औदम्बरोकर्म उदम्बरस्य विकारः औदम्बरो अत्र

* दाह्याधनेऽप्येवम् ।

यवो वा तामौदुम्बरोमुच्छ्रियिष्यन् उद्गाता पूर्वेण देवयजनस्य
 गच्छेत् उच्छ्रियिष्यन्निति भविष्यत्कालनिर्देशः देवयजनमुक्तलक्षणं
 यदि दक्षिणतो देवयजनस्यावसथः स्यादुद्गातुः अचोच्यते कथं
 पुनरेतद्गम्यते यथौदुम्बरीमुच्छ्रियणमुद्गातुर्भवति न तन्नाप्नोति
 प्रक्षोत्रधिक्षतत्वात् अचोच्यते, परिसामगानं प्रक्षोतुरधिक्षतं तत्परि-
 ममाप्तम् अगन्तरमाद्गात्रं विवक्षितं श्रुतिस्व प्रजापतिदेवैभ्य ऊर्जं
 अभजदित्येवमधिक्षत्याह, यदुद्गातौदुम्बरीं प्रथमेन कर्मणाग्नारभते
 स्वयैव तद्देवतयात्मानमात्विज्याय वृणोतेतामुच्छ्रियतीति एवं कृत्वा
 सूत्रकार आह, एकश्रुतिविधानान्मन्वात् कर्माणि चोद्गातैव
 कुर्यादनादेश इति अत औदुम्बरमुच्छ्रियणमुद्गातुः सिद्धम् ॥ १ ॥

उत्तरेण यद्यन्यतः* ॥ २ ॥

यदि अन्यस्यान्दिश्यावसथः स्यादुद्गातुः प्राच्यामुदोर्थां प्रतीक्षां
 वा तत उत्तरेण देवयजनस्य गच्छेत् ॥ २ ॥

पूर्वो सदसोदार्थो अभ्रावन्तरेण प्रपद्याग्नेणौदुम्बरीं
 गत्वादङ्मुखस्तिष्ठन्नध्वर्युणा सक्षोच्येत् द्युतानस्वेति ॥ ३ ॥

पूर्वो सदसः दार्थो दार्थो अभ्रौ अभ्रः स्वातः तयो अभ्योरग्नारं
 प्रपद्य औदुम्बरीं प्रागयां विन्यस्तां पूर्वेण गत्वा उदङ्मुखस्तिष्ठन् उद-

* द्वाभ्यामगोऽप्येवम् ।

* द्वाभ्यामगो विज्ञेयौऽस्ति ।

अथ यद्वर्णं प्राप्नुवन्करणद्वानादेश इति परिभाषितं तन्माभूदिति
तिष्ठन्नित्युद्धृता विधीयते । अध्वर्युणा सः उच्छ्रयेत् अध्वर्युणा
सहोच्छ्रयणं कुर्यात् द्युता नस्त्वित्येतदादिना मन्त्रेण ॥ ३ ॥

आयोरिति श्रभेव दध्यात्* ॥ ४ ॥

आयोरित्येतदादिना मन्त्रेण श्रभेव दध्यात् प्रक्षिपेत् ॥ ४ ॥

अवधाय जपेन्नमः समुद्राय नमः समुद्रस्य चक्षसे । मामा
यूनर्वाहासीदूर्गस्यर्ज्जादा ऊर्ज्जमे देह्युजं मे देह्यन्नं मे
देह्यन्नं मे धेक्षीति* ॥ ५ ॥

औदुम्बरीमवधाय श्रभे एतद्यजुर्जपेत् यथा सूचितं अर्थवादेति-
करणमध्यपतितमेतद्यजुः तत्सूत्रकारेणाद्धृता अर्थवादितिकरणं कृतम्-
मेव दर्शितम् ॥ ५ ॥

तान्न विष्टजेदावच्छादनात्* ॥ ६ ॥

तामौदुम्बरीन् विष्टजेत् आ अवच्छादनात् अवच्छादनं
इदिवोऽधूदनं तामिति निर्देशः औदुम्बर्यां भग्नपङ्क्त्यातदगध-
प्रक्ष्णायामन्यामाहृत्य तथैवावृताच्छ्रयेत् अत्रापि तान्न विष्ट-
जेदावच्छादनात् ॥ ६ ॥

*द्राक्ष्यायणोऽप्येवम् ।

अध्वर्युणाभिज्ञतायां जुहुयात् तस्यैवावृत्तान्तरेण विशाखे
घृतेन द्यावापृथिवी आप्रीणायाः स्वाहेति पूर्वा* । ७ ।

यथाध्वर्युणाभिज्ञता स्यादौदुम्बरी तथाभिजुहुयात् तस्यैवा-
ध्वर्योरावृत्ता आवृत्तः परिक्रमस्तेनैव विधिनेत्यर्थः अन्तरेण विशाखे
तस्यैवावृत्तेत्युक्तं यद्यप्येतस्मिन् देशेऽध्वर्युर्न जुहुयात् तथाप्युद्गाता
विशाखयोरन्तरान्ते जुहुयात् यथा सूत्रितेन मन्त्रेण पूर्वा ॥ ७ ॥

प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरा* ॥ ८ ॥

अनेन मन्त्रेणोत्तरामाहुतिं जुहुयात् अनेन यथोक्तं स्वाहा
कारान्तेन मन्त्रेणोत्तरामाहुतिं जुहुयात् ॥ ८ ॥

अन्यतरां वा स्वाहाकारद्वितीयां यथा भूमिमाज्यं
प्राश्यतीति* ॥ ९ ॥

अन्योराहुत्योरन्यतरां वा जुहुयात् स्वाहाकारद्वितीयां तथा
च जुहुयादस्कन्धमविच्छिद्यमानम् आज्यं तथा भूमिमाज्यं
तीति ॥ ९ ॥

* आह्वयणेऽप्येवम्, किन्तु क्वेदविषये विशेषोऽस्ति ।

अधस्तादिशाखस्य परिगृह्य जपेद्वि देवां दृष्ट्वा मयि
प्रजामिति ॥ १० ॥

विशाखशाखस्तादुभाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा यथासूत्रितं यजु-
र्जपेत् ॥ १० ॥

अन्तरीक्षे वयांसि दृष्ट्वा मयि पशूनिति मध्ये* ॥ ११ ॥

एतद्यजुर्जपेत्, एतत् यजुर्यथा सूत्रितं मध्य श्रौदम्बरी परिगृह्य
जपेत् ॥ ११ ॥

पृथिव्या मध्येषधीर्दृष्ट्वा मयि सजातानिति मूले ॥ १२ ॥

मले परिगृह्य श्रौदम्बरीमेतद्यजुर्जपेत् यथासूत्रितञ्च ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वं होमाद्याजमानं धानञ्जप्य* ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वं होमात् कर्मापदिश्यते तद्याजमानं धानञ्जप्य इच्छति
कस्मात् आत्मवाचकत्वात् मन्त्राणां मयि प्रजां मयि पशून् मयि
सजातानिति ॥ १३ ॥

स्वयमिति गौतमशाण्डिल्यौ* ॥ १४ ॥

उद्गाता स्वयमिति गौतमशाण्डिल्यावाचार्यादृतुः कस्मात्
यं वै काञ्चत्विगाशिषमाश्रमते यजमानस्यैव भूति ॥ १४ ॥

* द्राह्मण्यगोप्येवम् ।

अवच्छाद्यमानायां दिव्यं कदासि सन्ततिनाम विश्व-
जनस्य काया नमस्तेऽस्तु मामा चि॥ सौरिति* ॥ १५ ॥

अवच्छाद्यमानायामौदुम्ब्यामेतद्यजुषाम्भ्रान्त्रितं जपेत् ॥ १५ ॥

दक्षिणेन श्वभ्रान् गत्वा परौ द्वार्यावन्तरेण प्रपद्येत
कुर्यादिति शाण्डिल्यः* ॥ १६ ॥

अग्नेषोऽदुम्बरीं गत्वत्यत आरभ्य आसमाप्तेरेतत्कर्म दक्षिणेन
मदेनिमित्तान् स्थूणा श्वभ्रान् गत्वा अपरौ द्वारार्थौ यौ श्वभ्रावन्तरेण
प्रविश्य कुर्यात् इति शाण्डिल्य आचार्य आह ॥ १६ ॥

उत्तरेणेति धानञ्जयः* ॥ १७ ॥

यदेतत्कर्मोक्तं शाण्डिल्यीयं एतदेव सर्वं धानञ्जय आचार्य
इच्छति अयं विशेषः उत्तरेण श्वभ्रान् गत्वा ॥ १७ ॥

गौतमीयमितरत्* ॥ १८ ॥

यत्तु प्रथमं विधानमुक्तं तद्वैतमाचार्यसंकीर्तितं किमर्थमेत-
दुक्तमित्येतत् उक्तमुपक्रम्य समापयेदाक्रतोऽपवर्गादित्येतदर्थम् ॥ १८ ॥

यथेति निष्कामेत्* ॥ १८ ॥

यथागतं यथाप्रविष्टं तथैव निष्कामेत् यदि पूर्वथा यद्यपरया
तामेव निष्कामेत् ॥ १८ ॥

इति प्रथमस्य सप्तमी ऋषिः ।

अथ अष्टमी कण्डिका ।

यूपमुच्छ्रीयमाणमनुमन्त्रयेन्नृमण ऊर्द्धभरसन्त्वेति* ॥१॥

आदुस्वयुच्छ्रयणमुक्तम् अनन्तरं यूपानुमन्त्रणं विवक्षितं
तद्विवचुराचार्य इदं सूत्रमारभते यूपमुच्छ्रीयमाणमिति । यूप-
मिति कर्मणि द्वितीया यूपशब्दः प्रतीतपदार्थकः उच्छ्रीयमाणमिति
वर्त्तमानकालोपदेशः अनुमन्त्रयेन्निति क्रियापदेशः नृमण ऊर्द्धभर-
सन्त्वेति मन्त्रोपदेशः, अत्रोच्यते यूपमिति यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः
उच्छ्रीयमाणशब्दसामर्थ्यादेव ज्ञास्यते मन्त्रान्वितान् नृमण ऊर्द्ध-
ऊर्द्धा हि यूप उच्यते, कर्त्तव्यं यूपयज्ञानं अर्क्यमाणं आदुस्वयु-
अनुमन्त्रणं प्रतीयात् उद्गाढणामेदुस्वयुमेयेणात अतो यूप-
यज्ञणमवश्यं कर्त्तव्यं, ननु नृमण इति मिदं आदेश ऊर्द्धभर-

* आह्वयशोऽप्येवम् ।

सन्वित्येतेषामन्तराणां किमर्थं ग्रहणमिति अत्रोच्यते, वक्ष्यति हि
एतान्येवोहस्यानानीति ॥ १ ॥

एतान्येवोहस्थानानि यावन्तः स्युः* ॥ २ ॥

एतान्येव पदानि ऊहस्य स्थानानि यावन्तो यूपाः स्युः, नन,
एतान्येवोहस्यानानीति मिद्धे यावन्तः स्युरिति किमर्थमारभ्यते,
ब्रवीति एकैकस्मिन् यूपे अनुमन्त्रणं माभूदग्निष्ट एव सर्वेषां संस्कारा
र्थमूहः स्यादिति कस्मात् भिन्नकालत्वात् यूपाद्ध्यणस्य नृमण
ऊर्द्धभराः सन्तो युष्मानूर्द्धभरा दृशेयं ॥ २ ॥

यत्र तिष्ठन्त उच्छ्रीयमाणं पश्येयुरिति शाण्डिल्यः* ॥३॥

यस्मिन्देशे स्थिता उच्छ्रीयमाणं पश्येयुरुद्गातारः तत्रैव स्थिता
अनुमन्त्रयेरमिति शाण्डिल्य आचार्य आह, कस्मात् उच्छ्रीय-
माणमिति वर्त्तमानकालनियमात् ॥ ३ ॥

अन्तर्वेदेवेति धानञ्जयो न बहिर्वेदि यजुरवकल्पन-
इति ॥ ४ ॥

* लाट्यायनीयेवम् ।

* लाट्यायनीयेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

अन्तर्वेद्येव तिष्ठन्तोऽनुमन्तरेणिति ध्यानं च आचार्यं ग्राह
कस्मात् वहिर्वदि प्रयुज्यमानं यजनं प्रथमं भवतीति श्रुतेः न
केवलमममथं भवतीति अवकल्पते च असम्यक् कल्पते न सम्यक्
प्रयुक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

विश्वरूपाणां गानं यजमानेनोक्तः प्रत्याचक्षीत * ॥ ५ ॥

प्रस्तोत्रा गेयं परिमानत्वादिति चतुर्थाचक्षते, नैव कुतः
श्रुतेः आध्वर्यवित्याहोद्गाता मास्यं मे निवेद्य हविं प्रातरनुवाकमुपा-
करादिति मोक्षार्थः प्राह आहूतो ब्रजति म पूर्वया द्वारा हविर्हूने
प्रपद्यते म दक्षिणस्य हविर्हूनेनोत्तरं चक्रमभ्युपश्रयमाण उदङ्मुखः
मोने विश्वरूपा गायतीति तदेतद्गानं प्रति यजमानेनोक्तः मकारण
प्रत्याचक्षीत न गास्यामि कस्मात् गृहाभावात् शस्त्राभावात् सम्य
दतिरेकदर्शनादिति ॥ ५ ॥

गायेति चेदेव ब्रूयान्न मामनामन्व्य प्रातरनुवाकमुपा-
कुर्या इत्यध्वर्युः ब्रूयान् ॥ ६ ॥

यदि यजमानः गायंदिति ब्रूयात्पुनः तदा उद्गाताध्वर्युः
ब्रूयात् सामपृष्ट्वा प्रातरनुवाकस्यापकरणं माकार्यीरिति श्रुतेः

* द्राक्षाग्रणे विश्वोऽस्ति ।

० द्राक्षाग्रणेनेन सृष्टदयं कृतम् ।

शब्दः कस्याद्भायेति चेदेवेति अवधारणार्थः, ब्रूयादेवेति यथैव
 मकारणं प्रत्याख्यानं कृत उद्गात्रा तथैव मकारणं यजमानो ब्रूयाद्-
 गायेति उक्तं ग्रहाभवाच्छस्त्राभावाच्च सम्पदतिरेकदर्शनान्न गास्यामी-
 त्त्वन ब्रवीमि तमतीवर्योऽहः प्रातरनुवाकः शस्त्रं न च सम्पदतिरेकः
 यथान्ये परिसामभिरिति " ६ ॥

एवमुक्तः सनुद्गाता किं कुर्यादित्युच्यते ।

होतारं प्रातरनुवाकायोपविष्टं पूर्वेण गत्वा यजमानश्च
 पूर्वया द्वारा प्रपद्यान्तरेण हविर्द्धाने पूर्वेण चक्रे उदङ्मुख
 उपविशेत् तृष्णीम् * ॥ ७ ॥

होतारं प्रातरनुवाकशेनार्थमुपविष्टं पूर्वेण गत्वा यजमानश्च
 तेनैव गत्वा पूर्वया द्वारा हविर्द्धानं प्रविश्य हविर्द्धानयोरनसोरन्तराले
 चक्रयोः पूर्वं प्रदेशे उदङ्मुख उपविशेदुद्गाता तृष्णीं, ननु किं मन्त्रेणोप-
 वेशनं प्रकृतं येन तृष्णीमाहं, उच्यते वहिष्यवमानप्रकरणे यजुषोपवेशनं
 विधायाह, एवं सर्वस्त्रोच्चासोरन्निति तदिह स्त्रोत्रसंशब्दनात् सर्व-
 शब्दसामर्थ्यात्प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थमाह तृष्णीमिति स्त्रोत्रसंशब्दमनु-
 ब्रध्वर्योः किं स्मृतं स्त्रोत्रमिति ॥ ७ ॥

पुरस्ताद् यजमानः प्रत्यङ्मुखः * ॥ ८ ॥

उद्गातुः पूर्वे प्रदेशे यजमानः प्रत्यङ्मुख उपविशेत् तृष्णीम् ॥ ८ ॥

युञ्जे वाचं शतपदोद्गायेत् सच्चस्रवर्त्तनि गायत्रं त्रैष्टुभं
जगद् विश्वा रूपाणि सम्भृता देवा ओकांसि चक्रिरे इत्ये
तस्यां पङ्क्तौ त्रिर्गायत्रं गायेदिति धानञ्जप्यः स्वाध्यायस्वरेण
मनसैव यजमान उपस्वरेत् १ ॥ ९ ॥

युञ्जे वाचमित्येतदाद्यायां यथासुत्रितायां पङ्क्तौ त्रिर्गायत्रं
गायेदिति धानञ्जप्य आचार्य आह स्वाध्यायस्वरेण मन्त्रेणेति
अपरे ब्रुवते येन स्वरेण नित्यः स्वाध्यायः क्रियते तेनेति मध्य
मेनेति अथैतस्यामिति किमर्थं कन्दोऽन्तरमेतस्यामेव पङ्क्तौ
स्यादिति उत्तरसूत्रोक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

त्रिषु त्रिषु पदेषु गायेदिति गोतमः पूर्वं पूर्वमिति
वृजन् * ॥ १० ॥

* द्राष्टव्यायनोऽप्येवम् ।

१. द्राष्टव्यायनेनेन सूत्रद्वयं कृतम्

एतस्यामेव पंक्तौ त्रिषु त्रिषु पदेषु गायत्रं गायेत् पूर्वं पूर्वं
विमृजन् युञ्ज वाचं शतपदीङ्गायेत् महस्ववर्त्तनि गायत्रं त्रैष्टुभञ्जग
दिति प्रथमङ्गायेत्, महस्ववर्त्तनि गायत्रं त्रैष्टुभञ्जगद् विश्वा रूपाणि
सम्भृतेति द्वितीयं, गायत्रं त्रैष्टुभञ्जगद् विश्वा रूपाणि सम्भृता देवा
आकांसि चक्रिर्दति तृतीयम् ॥ १० ॥

प्रगाथकारं वा * ॥ ११ ॥

एतस्यामेव पंक्तौ प्रगाथकारं वा गायत्रं गायेत् प्रगाथकारं
कृत्वा प्रयोगस्तु युञ्ज वाचं शतपदीङ्गायेत् महस्ववर्त्तनि गायत्रं त्रैष्टुभं
जगदिति प्रथमं गायेत्, गायत्रं त्रैष्टुभं जगद्गायत्रं त्रैष्टुभञ्जगद् विश्वा
रूपाणि सम्भृतेति द्वितीयं, विश्वा रूपाणि सम्भृता विश्वा रूपाणि
सम्भृता देवा आकांसि चक्रिर्दति तृतीयम् ॥ ११ ॥

गोत्वा यथायं स्यात् * ॥ १२ ॥

एतेषां कल्पानामन्यतमेन गोत्वा यथा प्रयोजनं गच्छेत् ॥ १२ ॥

विश्वरूपाश्चेङ्गायेत् ज्योतोऽपि गायेत् * ॥ १३ ॥

यदि विश्वरूपा गायेत् ततः ज्योतोऽपि गायेत्, ननु किमर्थं

पुनरयं यदर्थः क्रियते चेदिति यदा विश्वरूपाणां गानं यज्ञेन प्रति-
 ष्ठापितमिति उच्यते, अयं ह्याचार्यो वक्ष्यति एतं परिक्रमं सर्वकृतुषु
 विद्यादिति, तद् विश्वरूपाणां गानं सर्वकृतुषु प्राप्नोति सोऽयमा-
 चार्यः ज्योतिष्टोमादन्यत्र विश्वरूपाणां गानं ज्ञापयति कथं एतत्
 विश्वरूपाणां गानं ज्योतिष्टोम एव प्रवर्त्तते नान्यत्रेति ननु वक्ष्य-
 त्याचार्या न चान्यत्र विश्वरूपात् ज्योतिष्टोमादिति सत्यमेतत् अस्य
 तु पुनर्वचनस्य तत्रैव प्रयोजनं वक्ष्यामः कः पुनर्ज्योतिर्गानस्य कालो
 गानविधिश्चेति ॥ १३ ॥

परिहिते प्रातरनुवाके यो नप्रीयं नाम सूक्तं पुरा तस्मा
 द्वेतारमारमयित्वाग्रयणस्य वानुहिङ्गारं पवित्रं धारयन्ना-
 स्तावं वा प्राप्य स्तोमयोगादग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योति-
 र्ज्योतिरिन्द्रः सूर्या ज्योतिर्ज्योतिः सूर्या इत्येतेषु पदेषु त्रिस्ति-
 रकैकमभ्यासं मनसा गायत्रं गायेत्* ॥ १४ ॥

परिहिते समाप्ते प्रातरनुवाके परिधानीयायां शस्त्रायामित्यर्थः
 अपोनप्रीयं नाम शस्त्रं तस्मात्पूर्वं पुरा विरम्यतां तावदित्युक्त्वा
 आग्रयणस्य वानुहिङ्गारं आग्रयणे गृह्यः तस्य गृहीतस्य हिंकारस्य
 पश्चात् आग्रयणं गृह्णन्नुर्ध्वं हिंकराति पवित्रं धारयन् पवित्रं
 विगृह्णन्ति हस्तकार्यमेव तद् यज्ञस्यक्रियत इति आस्तावं वा

* द्वाह्यायमनेन सूत्रचतुष्टयं कृतम्

प्रायः पुरा ब्रह्मिष्ववमानस्य सोमयोगात् एतत्कालत्रयमुपदिष्टं
ज्योतिर्गानस्य विकल्पेन अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्गग्निरित्येतेषु यथासञ्चितेषु
पदेषु एकैकस्मिन् पदे त्रिसृर्गायत्रं गायेत् अभ्यस्याभ्यस्य अभ्या-
सम् १४ ॥

तानि नान्यत्र विश्वरूपाभ्यः* ॥ १५ ॥

यदा तावदुक्तं विश्वरूपाश्चेद्गायेत् ज्योतींष्यपि गायेदिति तत्कि-
मिदं पुनस्तानि नान्यत्र विश्वरूपाभ्य इति अत्रोच्यते, यत्कालत्रय-
मुक्तं ज्योतिर्गानस्य तदिह पुनर्नियम्यते विश्वरूपगानानन्तरमेव
ज्योतिर्गानं स्यादिति अपरे पुनर्वर्णयन्ति एतद् विश्वरूपाणां गानं
यत्तद्विद्यजमानस्तस्यैव स्यात् नाविदुष इति कस्मात् अनियमाद्
विश्वरूपाश्चेद्गायेदिति तेन विदुष एव यजमानस्य विश्वरूपाणां
गानन्नाविदुष इति उक्तं एवं हि यजमान उपस्ररेदिति एतद्
विदुषो यजमानस्योपस्ररणं सम्भवति तानीति तानि ज्योतींषि
लोकद्वारोयोपस्रणान्दीनि चैवं विदुष एव यजमानस्य प्रवर्त्तग्नानेन
विदुष इति ॥ १५ ॥

न चान्यत्र विश्वरूपात् ज्योतिष्टोमात् ज्योतिष्टोमात्* ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमादन्यत्र विश्वरूपाणां गानं न स्यात् ननु यदा तावत्
पूर्वमेव ज्ञापितं ज्योतिष्टोमएव विश्वरूपाणां गानं मानं भवति तत्
किमिदं पुनरुच्यते, न चान्यत्र विश्वरूपाणां ज्योतिष्टोमादितं पृथक्
ज्योतिष्टोमेऽपि यावदाहारं न स्यादिति प्रथमाहार एव भवेदिति
महचरणानि ह्येतानि विश्वरूपाय ज्योतीषि च ज्योतिष्टोमार्थेति ॥१६॥

इति प्रथमस्य अष्टमं त्रिंशदङ्का

अथ नवमी कण्डिका ।

युगपत्कर्मसु सर्वेषूद्गातुर्दक्षिणमनु बाह्वं प्रस्तोता सव्य
प्रतिहृत्ता* ॥ १ ॥

वक्ष्यत्ययमाचार्यः स्तोता प्रातरनुवाकमनुष्ठाभदुषा इति यदा
ब्रूयादथ वेदिमाक्रामेयमुदा शिथिरेति मन्त्रेषामुद्गाहृणां युगपत्
कर्माच्यते, तस्य को विधिरिति तं विवेच्य, युगपत्कर्मस्य
युगपदिति चान्येकवलायांतेषु युगपत्कर्मसु महकर्तृकेषु कर्मसु
मन्त्रेषु सर्वशब्दः निरवशेषवाची उद्गातुर्दक्षिणं बाह्वं अनु प्रस्तोता

* ब्राह्मण्यर्थादप्येवम् ।

भवेत् सञ्च वाङ्मन्त्रं प्रतिहर्त्ता कर्मस्त्विति ब्रह्मवचननिर्देशात्सिद्धे
नर्कर्मत्वे सञ्चिद्व्यः किमर्थमिति चेत् अत्रोच्यते, यदि ह्ययं सर्वशब्दं
न कुत्थोद्याक्रमणादिषु कर्मसु तद्विधानं प्रतीयते सोऽयमाचार्यः
सर्वग्रहणं करोति पूर्वमप्याक्रमणाद् यत्कर्मोक्तं यूपानुमन्त्रणं तस्मिन्
ग्रहे एव विधिः स्यादिति ॥ १ ॥

होता प्रातरनुवाकमनुच्याभूदुषा इति यदा ब्रूयादथ-
वेदिमाक्रामेयुर्मृदाशित्थिरेति* ॥ २ ॥

होता प्रातरनुवाकं शतननूच्य यदा यजमानः काले अभूदुषा
इत्येते शब्दं ब्रूयात् अथानन्तरं वेदिमाक्रामेयुर्मृदाशित्थिरेत्येतदा-
दिना यजुषा अत्र होतृग्रहणं किमर्थमिति चेत् यदा प्रातरनुवाको
होतृकर्तृक एव अत्रोच्यते, होतृर्येव प्रातरनुवाककर्त्ता इति चेत्तच्चिदपि
प्रातरनुवाकस्य कर्त्ता होता न भवति न तस्मिन् कः पुनरस्य विषयः
प्रायणीयोऽतिरात्रावेदविराचस्यैकेषामध्वर्यूणामनमाप्त एवाहनि प्रात-
रनुवाक उपक्रियते न तवाक्रमणं कुर्युः होतृर्येव यदा ब्रूयात्तदा कुर्युः
अतः प्रातरनुवाकग्रहणं होतृग्रहणं च करोति ॥ २ ॥

वह्निर्वद्येतज्जपित्वा मा मा हिंसीरित्येतावन्वेति
धानञ्जयः* ॥ ३ ॥

वह्निर्वद्येतज्जपित्वा मृदाशित्थिरेत्येतदादि वेदिरसीति यावत्

* दाल्हायणोऽप्येवम् ।

मासादिभोगित्येतावन्वाक्रमणं कुर्युरिति धानक्षय आचार्य
आह ॥ ३ ॥

सवनमुखेषु च* ॥ ४ ॥

सवनमुखे पत्रमानमुखे यदाक्रमणं तदेवं भोजनं सर्वेषु सवन
मुखेषु स्यात्, अभ्युषाकाले आचानामन्त्रे निम्नं पद्यानामन्त्रे च
निम्नं, चन्द्रा धानक्षयमतानुर्ध्वार्थः ॥ ४ ॥

यजुषाह्वरितिरिति गीतम्* ॥ ५ ॥

गीतम् आचार्य आह, आक्रमणं अह्वरित्युक्तं स्यादिति अह
वर्जनं चार्ह्युक्तं यैः पत्रार्थे गृह्यते कृतं, शास्त्राण्येति कृत्वा पुनः
येष्वह्वरित्या अह्वरितिरिति ॥ ५ ॥

सकृत्कृताविनि शाण्डिल्यः* ॥ ६ ॥

एकः स, चार्ह्यार्थे च सकृदेव स्यादिति शाण्डिल्य आचार्य
आह ॥ ६ ॥

यावद्वाक्रामयुरित्येक* ॥ ७ ॥

* दाह्यायणेऽप्येवम्

* दाह्यायणेऽप्येवम्, किन्तु वेदविषये विशेषेणैति

एके आचार्या ब्रुवते यावत्कृत्वा वेदिमाक्रामेयुः तावत्कृत्वा
यजुषेति अपरे पुनर्विनिवेशं वर्णयन्ति अनुसवनमेकाहेषु यजुषाह
रहरिति अहोनेषु मरुतकृताविति मन्त्रेषु यावद्भाक्रामेयुरिति
श्रौतलोमेषु ॥ ७ ॥

हविर्द्धानं प्रवेश्यमाना वसतीवरीरनुप्रविशेयुः* ॥ ८ ॥

हविर्द्धानं प्रवेश्यमाना अभ्यर्थयः वसतीवरीरंजा आपः ता
अनुप्रविशेयुः तामां पश्चात्प्रविशेयुः ॥ ८ ॥

तस्य रराध्यामालभ्य विष्णोः शिर इति* ॥ ९ ॥

तस्य हविर्धानस्य रराध्यामालभ्य विष्णोः शिर इत्येतद् यजुर्जपेयुः
रराध्यान्नाम दारस्योपरिस्थितं मण्डलं लम्बाटस्थानीयं तस्येति तस्य
गत्यन ॥ ९ ॥

इष ऊर्ज इति प्रविशन्तः* ॥ १० ॥

इष ऊर्ज इत्येतदादि यजुर्हविर्द्धानं प्रविशन्तो जपेयुः अपरे
सकाङ्क्षमिदं यजुर्गर्णयन्ति इष ऊर्ज आर्यप वर्चसे च प्रविशाम
इति ॥ १० ॥

* दाङ्घायनीध्वम् ।

* दाङ्घायनीय परस्मैपदान् सहेकस्त्रयं कृतम् ।

अन्तरेणैषे बाहुनवज्जत्य पाष्णीरनुद्यच्छन्तो युनय्मीति
राजानमभिमृशेयुर्यः प्रातःस्वनाय* ॥ ११ ॥

दर्शा च दर्शा च तयोरिषयोरुक्तेण बाहुः प्रसार्य पाष्णीरिति पन्त-
युनय्मीत्येतेन यजुषा सोमं राजानमभिमृशेयुः यः प्रातःस्वनायं
मुपकृतः ॥ ११ ॥

अविभक्तश्चेत्सर्वम्^१ ॥ १२ ॥

यद्यविभक्तः स्यात् सर्वमभिमृशेयुः ॥ १२ ॥

नचेत्प्राप्नुयुर्देशेनैव^२ ॥ १३ ॥

यदि न प्राप्नुयुः सोमन्देनेनैव प्रसार्य बाहुनवज्जत्य मन्वेयुः अथैव
शब्दः किमर्थं, उच्यते, अन्यस्मिन्नप्यभिमर्शने देशेनैव यथा तद्यदान-
शंसन् होतापोहिष्ठोया ब्रूयात् तदेनमन्वात्मभेरस्रपावृण्वाना
इति ॥ १३ ॥

प्रक्षोता प्रथमोऽतिसर्पेत्^३ ॥ १४ ॥

साम्प्रतन्तेषां दक्षिणस्य हविर्ह्वानस्य पश्चिमे प्रदेशे कम उच्यते
तदर्थं प्रक्षोता प्रथमोऽतिसर्पेत् ॥ १४ ॥

* प्राङ्माथणेन पूर्वमुखेण सङ्केतसूत्रकृतम् ।

^१ प्राङ्माथः १० प्येवम्

तत उद्गाता* ॥ १५ ॥

ततोऽनन्तरं उद्गाता अतिसर्पेत् ॥ १५ ॥

ततः प्रतिहर्त्ता* ॥ १६ ॥

ततोऽनन्तरं प्रतिहर्त्ता अतिसर्पेत् ततस्तत इत्येष गतिक्रमः सर्वत्र
सदःप्रवेशननिर्गमनादिषु कर्मसु ॥ १६ ॥

दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य पश्चात् सव्यावृत्त उपविशेयुः कर्त्तनस्य
सदन इति^१ ॥ १७ ॥

द्वे हविर्द्धानमंशके अनमी तयोर्दक्षिणस्य पश्चिमे प्रदेशे सव्या-
वृत्त उपविशेयुः कर्त्तनस्य सदन इत्येतेन यजुषा युगपत्कर्मन्यासेन
प्राप्नुयुः ॥ १७ ॥

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चर्चः सर्वत्र जपेयुर्यासु करिष्यन्तः
स्युः^१ ॥ १८ ॥

पुरस्ताच्च उपरिष्ठाच्च चर्चः सर्वत्र जपेयुः सर्वत्र स्तोत्रेषु न केवलं

* आश्वायणेनैताभ्यामेकसूत्रं कृतम् ।

^१ आश्वायणोऽप्येवम् ।

वर्धय्यमाने यासु यासु स्तोत्रं करिष्यन्तः स्युः अथ पुरस्ताच्चेति
 कस्मादुच्यते उपरिष्ठाच्चेति वक्तव्ये सर्वथा उपरिष्ठाच्छब्दः पुरस्तात्
 क्रियामपेक्षते सम्बन्धिषब्दादत्रोच्यते स्तोत्रमन्वन्धात्पुरस्ताज्जपोपरि-
 ष्ठाज्जपयोगः सामकल्पितकृन्दाविकारः प्राप्नोति अतोऽयमाचार्यः
 पुरस्ताच्चेति ब्रवीति तेन किं नैवर्षः सामिकं धर्ममपेक्षन्ते य एवै
 त्यक्तिकः स्वाध्यायधर्मस्तेनैव प्रयुज्येरन्निति कथं पुनरेतदनुक्तं
 गम्यते यथार्थः सामिकं कृन्दाविकारं गृह्णन्तीति उच्यते श्रुतेः
 श्रुतिर्हि न किञ्च कर्मणा नशदिति ब्रूह्यः सत्योभ्यारम्भेण जगत्याः
 एषोऽस्य धारया सुत इति ककुभः सत्योभ्यारम्भेण विष्टुभ इति च अत्र
 न किञ्च कर्मणा नशदित्येकेव ब्रूहती तथा एषोऽस्य धारयासुत इत्ये-
 केव ककुप् तत्र सत्यः जगत्या विकारे ब्रूह्यः ककुभः सत्य इति
 ब्रूवचनस्यासम्भवः तदेवं दृष्ट्वा सूत्रकारो यज्ञमारभते, कथं
 पुरस्ताज्जपोपरिष्ठाज्जपयोरविकारः स्यादिति अत्रोच्यते यद्येवं ब्रूह्यः
 सत्यः ककुभः सत्य इति अस्य ब्रूवचनस्य कथमर्थवत्त्वमिति उच्यते,
 प्रगाथधर्मं गृहीत्वा ब्रवीति ब्राह्मणं एष प्रगाथानां धर्मः प्रथमस्कन्दः
 क्रिया तथा प्रगाथेषु प्रथमस्कन्दः क्रिया तच्चादितत्वादिति एवमेतं
 सामान्यं प्रगाथधर्मं गृहीत्वा ब्राह्मणमाह, ब्रूह्यः सत्य इत्यादि एव-
 मेतद् ब्राह्मणमर्थवद्भवतीति अथ पुरस्तादुपरिष्ठाच्चेति वक्तव्ये पुरस्ता-
 ष्च्छब्दे चण्डः किमर्थं क्रियते, उच्यते नियमार्थं यद्यपि प्रमादात्
 कथञ्चित् पुरस्ताज्जपो न क्रियेत उपरिष्ठाज्जपः क्रियेतैवं न मन्त्रियोग-
 शिष्टावेताविति कृत्वा उपरिष्ठाज्जपो निवर्त्तते, मन्त्रियोगशिष्टानामन्य-
 तमापाये उभयोरप्यपाय इति ॥ १८ ॥

अत्र तु बहिष्यवमानस्य* ॥ १९ ॥

अस्मिन् क्षतमदनदेशे बहिष्यवमानसो जपेयुः अथ अत्रशब्दः
किमर्थमिति चेत् उच्यते, अस्मिन्नेव काले उपवेशनानन्तरं जपेयुः
न क्षणमपि तिष्ठेयुरिति ॥ १९ ॥

अभिषुते राजन्यृतपात्रमसीति द्रोणकलशमालभ्य वान-
स्यत्य इति प्रोक्षेयुः[†] ॥ २० ॥

अभिषुते सोमे राजनि अध्वर्युभिः क्षतपात्रमसीत्यनेन यजुषा
द्रोणकलशमालभ्योद्गातारः वानस्यत्य इत्यनेन यजुषा प्रोक्षेयुः अधो-
ऽधोक्षं द्रोणकलशं प्राहन्तीति ॥ २० ॥

दक्षिणे पाणावुद्गाता दशापवित्रं कुर्वीत[‡] ॥ २१ ॥

प्राग्द्रोणकलशप्रतिपत्तेः अध्वर्युणा दीयमाणं दशापवित्रमुद्गाता
दक्षिणेन पाणौ गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अक्षच्चेदुपहन्युः पुनः प्रोक्षेयुः[‡] ॥ २२ ॥

यदि द्रोणकलशं प्राहन्तः कदाचित् प्रमादादक्षं स्पृशेयुः तेनैव
विधिना पुनः प्रोक्षेयुः ॥ २२ ॥

* दाह्यायणोऽप्येवं किन्तु तत्र तुशब्दो नास्ति ।

† दाह्यायणोऽप्येवम् ।

अन्तरेणाक्षविष्कम्भौ दशापवित्रं प्रास्येदनुपपन्नम्* ॥ २३ ॥

अक्षोपाक्षकथोरन्तरेण दशापवित्रं प्रास्यत् अनुपपन्नं अस्पृ-
शन् कम् अक्षमुपाक्षं वा उपाक्षो विष्कम्भः ॥ २३ ॥

संहितौ चेदुभावुपरि ॥ २४ ॥

संहितौ चेदक्षविष्कम्भौ एकलम्बौ उभयोरुपरिष्ठात् प्रास्येत्
दशापवित्रम् ॥ २४ ॥

सर्वं रथोपस्थमुपर्युपरि ॥ २५ ॥

यदि तद्विद्वानं सर्वमेव रथोपस्थं स्यात् अक्षविष्कम्भाधिष्ठा-
नानि सर्वाण्येव लग्नानि स्युः सर्वेषामुपरिष्ठाद् दशापवित्रं समीपेन
प्रास्येत् ॥ २५ ॥

उत्तरेण रथजङ्घां रथस्येत् ॥ २६ ॥

यदि रथः स्यात् हविर्द्वानं उत्तरेण रथजङ्घायाः दशापवित्रं

* द्राक्षायगे विशेषोऽस्ति ।

† द्राक्षायगेऽप्येवम् ।

‡ द्राक्षायगेनैवाभ्यामेकसूत्रं लग्नम् ।

प्राख्येत् सर्वेषु कल्पेषु अनुपपन्नं रथौ हविर्हाने भवत इति श्लेना-
दिष्वभिचरणीयेष्वस्य विषयः ॥ २६ ॥

इति प्रथमस्य नवमी कण्डिका ।

अथ दशमी कण्डिका ।

प्रत्याब्रज्य गावोनो युञ्ज्यात् प्रदक्षिणमष्टमदेशेषु स्थयीयां
स्थभ्यन्तराणि कृत्वा* ॥ १ ॥

ऋतसदनाद्यथागतं प्रत्याब्रज्योद्गातार अभिषवस्थानं उपविशेद्.
तत उद्गातागावोनो युञ्ज्यात् गावन् इति द्वितीयाबज्जवचनं युञ्ज्या
दिति क्रियोपदेशः प्रदक्षिणमिति योजनानुपूर्वम् अष्टमदेशेष्वष्टमेषु
दिङ्गागेषु स्थवीयांस्थभ्यन्तराणि कृत्वा यानि स्थवीयांसि तानि
अभ्यन्तराणि कृत्वा यानि अस्थीयांसि तानि बाह्यानि ॥ १ ॥

तानि मुखानि[†] ॥ २ ॥

*द्राह्यायणोऽप्येवम् किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

†द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यानि स्वोर्चांसि तानि मुखानि, ननु उक्तं भवता सर्वे उद्गा-
तारः प्रत्याब्रजेयुरिति अयं च समामकर्तृक आदेशः एकमधिकृत्यो-
च्यते प्रत्याब्रज्य गाव्नेो युञ्ज्यादिति तत्कथं बहुलाभावात् सर्वेषा-
मुद्गातृणामधिकार इति उच्यते, अर्थात् अयं हि गाव्नां योजनमुक्त्वा
वक्ष्यति तानभिमृश्य जपेयुरिति ॥ २ ॥

दक्षिणाद्धर्षपूर्वाद्धर्मं प्रथमम्* ॥ ३ ॥

दक्षिणपूर्वस्यान्दिशि प्रथमं गावानं स्थापयेत् उक्तं क्रमानुपूर्वं
दक्षिणमिति ॥ ३ ॥

तानभिमृश्य जपेयुर्मरुत इति* ॥ ४ ॥

तान् गावन्ः ययास्यानं स्थापितानभिमृश्य मरुत इत्येतद् यजु-
र्जपेयुः दक्षिणाद्धर्षपूर्वाद्धर्मित्येतत् प्रकृतम् अत आह तानिति ॥ ४ ॥

क्षतमदन णतज्जपित्वा युक्तास्थं वहतेत्येतावनैवेति धान-
ज्जप्यः* ॥ ५ ॥

क्षतमदनस्यानपव मरुत इत्यतदादि घोषणाभीवाञ्जातयध्वसि
त्येवमन्तज्जपित्वा युक्तस्य वहतेत्येतावनैवाभिमृश्यादुरिति धानज्जप्य
आचार्या मन्यन्ते ॥ ५ ॥

* आश्रायणोऽप्येवम् ।

पश्चात् दक्षिणतो वा द्रोणकलशमध्यूहेयुरिदमहमिम-
मिति यजमानशब्दं सर्वत्र यथार्थं कुर्युः* ॥ ६ ॥

अधिसवनचर्मणि यावनां पश्चिमे प्रदेशे दक्षिणे वा द्रोणकलश-
मध्यूहेयुः इदमहमिममित्यनेन यजुषा यस्मास्मिन् यजुषि यजमान-
शब्दः तमेकदिलवङ्गत्वेषु यथार्थमूहेयुः सर्वशब्दः अन्येष्वपि यजुःषु
यो यजमानशब्दस्तमपि यथार्थं कुर्युः धारानुमन्त्रणं पृष्ठहोमा-
दिषु ॥ ६ ॥

अनुजपेयुरन्येन कृते मन्त्रौ ब्राह्मणविहितादन्यत्र^१ ॥७॥

अन्येन कृते योजनाध्यूहने अनुजपेयुर्योजनाध्यूहनमन्त्रौ ब्राह्मण-
विहितादन्यत्रेति ये ब्राह्मणविहिताः कल्पाः यं द्वियादित्येवमादयः न
तेष्वनुजपोऽस्ति स्वयमेव ते कर्त्तव्याः, नन्वयमपि प्रथमः कल्पो
ब्राह्मणविहित एव यावन् संसाद्य द्रोणकलशमध्यूहन्तीति तत् किमि-
दमारभ्यते ब्राह्मणविहितादन्यत्रेति उच्यते, सत्यमेतदेवं किन्तु
संसादनाध्यूहने श्रुते न तु योजनाध्यूहनमन्त्रौ नियुक्तौ ब्राह्मणेन
सूत्रकारेण लिङ्गितः कल्पितौ अत आह ब्राह्मणविहितादन्यत्रेति ॥७॥

एष कल्पः काम्यानां द्वेष्टकल्पादन्यत्र^२ ॥ ८ ॥

* शाखायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

^१ शाखायणेऽप्येवं, किन्तु क्लेदविषये विशेषोऽस्ति ।

योऽयं प्रथमः कल्प उक्तः प्रत्यागज्य यावन् योऽज्यादित्यत्र आरभ्य
एष एव विधिः काम्यानां किं सर्वेषां न किं तर्हि द्वेयकल्पेदित्यत्र ॥८॥

विपर्यस्य तु तस्मिंस्तूष्णीञ्च योजनाधूहने* ॥ ८ ॥

य एषः प्रथमकल्पे विधिः कृतः एष द्वेयकल्पे विपर्यस्तः सर्वो
भवति प्रदक्षिणमष्टमदेशेऽखित्येतत्तावदप्रदक्षिणं स्ववीयांस्तृभ्यन्तराणि
इति तानन्वीयांस्तृभ्यन्तराणि स्ववीयांमि वाह्यानि दक्षिणाद्धा-
पूर्वाद्धा प्रथममिति तद्वेयकल्पे पश्चात् स्यात् किञ्चान्यत तूष्णीं
च योजनाधूहने यावन् याजनं द्रोणकलशस्य चाधूहने ते तूष्णीं
भवेयाताम् एते कर्मणी द्वेयकल्पे ॥ ८ ॥

इदमहममुमिति दक्षिणापरमष्टमदेशं निरूहेत्^१ ॥ १० ॥

उक्तं यं द्विष्याद्विमुखान् यावन् कृत्वेदमहममुममुष्यायणममुष्याः
पुत्रममुष्या विशोऽमुष्यादन्नाद्यान्निरूहामीति निरूहेदिति ब्राह्मणे
द्रोणकलशस्य निरूहणं श्रूयते तत्कतमस्यां दिशि श्रमैः द्रोणकलशो
निरूहयितव्य इत्यत्र आह, इदमहममुमिति दक्षिणपश्चिममष्टम-
दिग्भागं प्रति द्रोणकलशं निरूहेत् इदमहं कुर्वीनहश्चलव्य-
शलभिकाहत्याः पुत्रम् उदीच्यां दिशि यवाद्यन्नाद्यां निरूहामीति
अथ प्रियकल्पे इदमहं कुमारगुप्तं द्रव्यस्यापि न्यायपुत्रं प्राच्यान्दिशि
शास्त्राद्यन्नाद्योऽभ्यूहामि इति प्रयोगः ॥ १० ॥

* ब्राह्मणायगेनेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

^१ ब्राह्मणायगेऽप्येवम् ।

द्वेध्यप्रियकल्पयोर्मन्त्रौ राजन्यूहेत* ॥ ११ ॥

द्वेध्यकल्पस्य च प्रियकल्पस्य च मन्त्रौ राजन्यधिकरणभूते-
ऽधूहेत ॥ ११ ॥

तस्य च विशमादिशेत्ताञ्चैवान्नाद्येन" ॥ १२ ॥

तस्य च राज्ञः विशमादिशेत् अमुक्या विशाऽमुक्यां विशीति प्रयोगः
तामेव च विशामन्नाद्येनाविशेत्, अमुन्नादन्नाद्यादमुभिन्नन्नाद्ये इति
प्रयोगः ॥ १२ ॥

उपांगुसवनो नाम यावा पञ्चमस्तमुपरिष्टादूद्ग्रेणकल-
शस्य कुर्यात् राष्ट्रजिघांसुः प्रतीवेशां बलवतो विशमादि-
शन्* ॥ १३ ॥

अथो तदुभयमनादृत्येदमहमन्तेजसि ब्रह्मवर्चमेऽधूहामीत्य-
धूहेत्तेजसे च ब्रह्मवर्चस आत्मानमधूहतीति तृतीयं कामं गतार्थ-
मिति कृत्वा सूत्रकारेण न परामृष्टं यः कामयेत विशा राष्ट्रं हन्या-
मिति ब्रूह्य यावन्नाऽधोद्ग्रेणकलशं सादयित्वोपांगुसवनमुपरिष्टादभि-
निदध्यादिदमहममुया विशाऽदो राष्ट्रं हन्तीति अत्र सन्देहः क-
उपांगुसवन इत्यत्राह सूत्रकारः उपांगुसवनो नाम यावा पञ्च

* शाङ्खायणीयवम् ।

" शाङ्खायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

मसमुपरिष्ठात् द्रोणकलशस्य कुर्यात् राजजिघांसुरिति हन्तु-
मिच्छन् जिघासुः प्रतीवेशां प्रबला या विट् तां बलवतीमादिशन्
इदमहमुदीच्या विशासुं राष्ट्रं हन्मीति प्रयोगः ॥ १३ ॥

एतेषामेकं कृत्वा पथ्यं कुर्यादिति गौतमः* ॥ १४ ॥

एतेषां काम्यानां कल्पानां यो यस्य चिकीर्षतस्तं कृत्वा पथ्यं कुर्या-
दिति गौतम आचार्यो मन्यते पथेनोपेतः पथ्यः प्रथम इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तमेवेति धानञ्जयः† ॥ १५ ॥

तमेव कल्पं कृत्वा अथान्यत्कर्म प्रतिपद्येत नैव पथ्यं कुर्यादिति
धानञ्जय आचार्यो मन्यते ॥ १५ ॥

पुष्टानामन्ते पूर्वया द्वारा निष्क्रम्य काम्यं शा-
ण्डिल्यः* ॥ १६ ॥

पृष्ठेषु समाप्तेषु पूर्वया द्वारा सदसो निष्क्रम्य काम्यं कुर्यादिति
एवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते ॥ १६ ॥

पवित्रेण द्रोणकलशं संमृज्यादसवस्वेति बुध्नं रुद्रा-
स्वेति मध्यमादित्यास्वेति बिलम* ॥ १७ ॥

*ब्राह्मणायणेऽप्येवम् ।

† ब्राह्मणायणे तदेवेति विशेषः ।

नित्ये योजनाध्यह्नप्रकरणे काम्यानां प्रकल्पानां प्रसङ्गाद्विधिरुक्तः
साम्प्रतमनन्तरां कर्मप्रतिपत्तिं विवचुराह, पवित्रेण द्रोणकलशं
संमृज्यादिति पुनन्ति तेनेति पवित्रं दशापवित्रेण द्रोणकलशं संमृ-
ज्यादुद्गाता वसवस्त्वेत्यनेन यजुषा द्रोणकलशस्य बुध्नं संमृज्यादिति
रुद्रास्वेति मध्यमादित्यास्वेति बिसं संमृज्यादिति वर्त्तते ॥ १७ ॥

एतेषामेकैकेन त्रिस्त्रिरनुसवनं संमृज्यादिति धान
ञ्जयः* ॥ १८ ॥

एतेषां यजुषां वसवस्त्वेत्येतदादीनाम् एकैकेन त्रिस्त्रिरनुसवनं
संमृज्यादिति धानञ्जय आचार्य आह, वसवस्त्वेति प्रातःसवने
मर्वाणि स्थानानि संमृज्याद् रुद्रास्वेति मध्यन्दिने आदित्यास्वेति
ततोयसवने सर्वाणि स्थानानि संमृज्यादिति वर्त्तते ॥ १८ ॥

सर्वैः सर्वेष्विति श्राण्डित्यः* ॥ १९ ॥

सर्वेष्वनुभिर्वसवस्त्वेत्येतदादिभिः सर्वेषु सवनेषु सर्वाणि स्थानानि
संमृज्यात् एकैकेनैकैकं स्थानं त्रिस्त्रिरित्यर्थः एवं श्राण्डित्य आचार्य
आह ॥ १९ ॥

अवधूय पवित्रमुदग्दशमवाङ्नाभि वितनुयुः पवित्रन्न
इति* ॥ २० ॥

*श्राण्डायणोऽप्येवम् ।

कृत्वैतेषां कन्यानामेकैकेन सव्यार्जनमवधूय पवित्रमुदग्दश-
मवाङ्गाभि वितनूयुः पवित्रम् इत्येतयर्षा ॥ २० ॥

सन्ततायां धारायामुद्गाता जपेत् प्रशुक्लेत्यमुष्य राज्यं
येति प्रियं राजानमादिशेत्* ॥ २१ ॥

पूयमानस्य सोमस्य सन्ततायां धारायां अविक्लिन्नायामुद्गाता
जपेत्प्रशुक्लेत्येतच्छुः अमुष्य राज्यायेत्येतस्य सवनाम्नः स्थाने यो यस्य
प्रियः स्याद्राजानमादिशेत् ॥ २१ ॥

राज्ञो राज्यायेति वा यजमानस्यर्द्धं^१ राज्ञो राज्यायेति
वा* ॥ २२ ॥

यजमानस्य राज्ञो राज्यायेति वा यजमानस्यर्द्धं^२ यजमानस्य
राज्ञो राज्यायेति वा ॥ २२ ॥

सोमस्य राज्ञो राज्यायेति वा^३ ॥ २३ ॥

यजमानस्यर्द्धं^४ सोमस्य राज्ञो राज्यायेति वा ॥ २३ ॥

सोमस्येत्येव ब्रूयात् सोमराजानां चि ब्राह्मणाः^५ ॥ २४ ॥

* ब्राह्मण्यजोऽप्येवं किन्तु तेजैतनं सूत्रद्वयं कृतम् ।

† यजमानस्य राज्ञ इति म० पृ० पाठः ।

‡ ब्राह्मण्यजोऽप्येवम् ।

एवमन्धोऽत्रधारणार्थः, सोमराजानो हि आङ्घ्र्या इति चेत्
पादानमस्यैव नियमार्थम् ॥ २४ ॥

आययणं गृह्णन्ध्वर्युर्हिं करोति तदा प्रवृणीरन्निग्निः
प्रसोताहं मानुषो वृहस्पतिरुद्गाताहं मानुषो वायुः प्रति-
हर्त्ताहं मानुष इति* ॥ २५ ॥

आययणे नाम ग्रहस्तं गृह्णन्ध्वर्युर्हिं करोति तदा तस्मिन् काले
प्रवृणीरन् अग्निः प्रसोतेत्येतदादिभिर्यथासु त्रितैर्वृतप्रतिमन्त्रणार्थं
यदाययणे त्रिहिं करोति तेनैवास्याद्गातारो वृता भवन्ति ॥ २५ ॥

न प्रवृणीरन्निति धानञ्जयः* ॥ २६ ॥

धानञ्जय आचार्य आह न प्रवृणीरन्निति सर्वत्र वृता एवेति
द्वेणकलशोपमदने यद्वेणकलशमुपमोदन्ति तेनोद्गातारो वृताः
द्वेणकलशएवैनानां त्रिज्याय वृणीत इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

प्रवृणीरन्नेवेति शाण्डिल्यः* ॥ २७ ॥

शाण्डिल्य आचार्यः प्रवृणीरन्नित्येवमाह, प्रतिनिमित्तं हि नैमि-
त्तिकानि भवन्ति अपि चार्थस्यादूषको अलोपस्य लोपान्यायतर-
इति ॥ २७ ॥

अत्र वाचं यच्छेयुः* ॥ २८ ॥

अस्मिन् काले वाग्यमनं कुर्युः ॥ २८ ॥

चतसदने वा* ॥ २९ ॥

चतसदने वा वाचं यच्छेयुः दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य पश्चाद्भूत-
सदनम् ॥ २९ ॥

वेदिं वाक्रामन्तः* ॥ ३० ॥

अभूदुषाकाले यदेद्याक्रमणं उक्तं तस्मिन् काले वा वाचं
यच्छेयुः ॥ ३० ॥

स्तुते वह्निष्यवमाने विष्टजेरन्* ॥ ३१ ॥

स्तुते वह्निष्यवमाने स्तोत्रे वाचं विष्टजेरन् ॥ ३१ ॥

इति प्रथमस्य दशमी कण्डिका ।

अथ एकादशी कण्डिका ।

उत्तराह्नविर्द्धानात् ध्रुवस्थालोऽर्चनः पश्चिमेनोद्गाहृन्
इत्वा मेनैव प्रतिहरेयुः* ॥ १ ॥

* दाह्यावबोध्यवम् ।

यद्यद्यध्याधिकारो वर्त्तते, गृहीतेषु सर्वेषु ग्रहेषु भ्रुवो गृह्यते
तत्रोद्गातसम्बन्धं कश्चिद्विवक्षुराह, उत्तराद्भुविर्द्धानादिति हवि-
र्द्धानसंज्ञके षे अनसो दक्षिणं उत्तरञ्च तत्रोत्तराद्भुविर्द्धानादिति
अपादानलक्षणा पञ्चमी हाविरस्मिन्निधीयतइति हविर्द्धानम् भ्रुवो
नाम् यद्यः स्थान्धां गृह्यते तां भ्रुवम्यालो हरन्तः उद्गातृणां पश्चिमेन
प्रदेशेन हत्वा गृहीते भामे तेनैव पुनर्नयेयुः अव्यवयार्थं नित्यं पर
कर्मकेषु बहुवचनं नैनानपरेण हरेयुरपि ह्यकुशला अध्वर्यवो
भवन्तीति ॥ १ ॥

अध्वर्युं निष्क्रामन्तं प्रसोता सन्तनुयात्* ॥ २ ॥

हविर्धानात् निष्क्रामन्तस् अध्वर्युं प्रसोता सन्तनुयात् उत्तरीदे-
कदेशे गृह्येयात् अविकेदार्यम् ॥ २ ॥

तमुद्गाता^१ ॥ ३ ॥

त प्रसोतम् उद्गाता सन्तनुयात् ॥ ३ ॥

उद्गातारं प्रतिहर्त्ता^१ ॥ ४ ॥

सन्तनुयादिति वर्त्तते ॥ ४ ॥

तं ब्रह्मा^१ ॥ ५ ॥

* हाह्याथगोऽप्येवम् ।

^१ हाह्याथगोऽप्येव किन्तु तेन सुत्रचतुष्टयेनैकसूत्रं कृतम् ।

तं प्रतिहर्त्तारं ब्रह्मा सन्तनुयात् ॥ ५ ॥

ब्रह्माणं यजमानः* ॥ ६ ॥

सन्तनुयादिति वर्तते विच्छेदे हि प्रायश्चित्तश्रवणात्मनो सन्तता भवन्ति ॥ ६ ॥

न राजानमालभ्यानुपस्पृश्याप आज्यमालभेरन[†] ॥ ७ ॥

साम्प्रतमेतेषामाज्यहोमो वक्ष्यते तैश्च होमः पूयमानः स्पृष्ट
अत आह न राजानमालभ्यानुपस्पृश्याप आज्यमालभेरन्निति ॥ ७ ॥

तथाज्यं राजानं सर्वत्र[‡] ॥ ८ ॥

तथाज्यमालभ्यानुपस्पृश्यापः सामन्नालभेरन् सर्वशब्दः ऋतेऽप्या-
लम्बात् अनुपस्पृश्यापो नैव होममालभेरन ॥ ८ ॥

अध्वर्युणा ऋते प्रवृत्तहोमौ जुहुयुर्गत्यानुपूर्व्येण बेकु-
रानामामि सूर्यामेति[‡] ॥ ९ ॥

अध्वर्युणा ऋते प्रवृत्तहोमौ जह्वयुः प्रवृत्तहोमाविति मन्त्रा
गत्यानुपूर्व्येणापि प्रसक्ता प्रथमाऽतिमर्पेत् तत उद्गाता नतः प्रतिहर्त्तारं
गत्यानुपूर्व्यं बेकुरानामामिति प्रथमां सूर्यामेति द्वितीयां अथ

* ब्राह्मणयोगोऽप्येवं किन्तु तेन सूत्रचतुष्टयनैकसूत्रं कृतम् ।

† ब्राह्मणयोगोऽप्येवं किन्तु तेन सूत्रद्वयनैकसूत्रं कृतम् ।

‡ ब्राह्मणयोगोऽप्येवम् ।

गत्यानुपूर्व्येति किमिदं यावता इहाप्यानुपूर्व्यसुक्रमं एवं अध्वर्युं
निष्क्रामन्तं प्रक्षोता सन्तनुयात्तमुद्गातोद्गातारं प्रतिवर्त्तन्ति होमेऽप्ये-
तदेवानुपूर्व्यं गृहीयते यतिक्रमहेत्वसम्भवात् अत्रोच्यते, गत्यारम्भेण
अन्योऽपि यो होमः तत्रापि गत्यानुपूर्व्यमेव स्यात् यथा आग्निश्रीये दे
आहुतो जुहुयुरिति ॥ ८ ॥

संस्तुतसोमे त्वधिकामुद्गाता जुहुयात् संवेशायोप-
वेशयेति यथासवनं कन्दास्यादिशन्* ॥ १० ॥

यदि सोमो संस्तुतो स्यातामित्येवमधिकृत्याह, सुसमिद्धे होतव्य-
मग्निर्वै सर्वा देवताः सर्वा एव देवताः पश्यन् जुहोति संवेशायोपवेशा-
येति कन्देदेवत्यास्तिस्त्र आहुतयस्त्र उच्यन्ते तासां कालो विव-
क्षितः होता च अत आह, संस्तुतसोमे तु प्रवृत्तसोमो ऊत्वा अधि-
कामाहुतिमुद्गाता जुहुयात् संवेशायोपवेशयेति यथासवनं कन्दा-
स्यादिशन् यत्र यस्मिन् सवने यथासवनम् तुशब्दः कन्देविशेषणार्थः
अधिकग्रहणं प्रवृत्तसोमयोः प्रत्यान्वायो भाव्यदिति ॥ १० ॥

अचक्षु सामेति स्वाहाकारान्तया तृतीयां सर्वत्र स
श्वेति प्राण्डिन्यः† ॥ ११ ॥

* आह्वयसोऽप्येवम् ।

† आह्वयसोऽप्येवं किन्तु तन्नैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

क्ष्वं सानेत्येतयर्षा स्वाहाकारान्नाद्या द्वितीयामाहुतिं जुहुयात्
उद्गाता सर्वत्र संसृतसोमे च स एवोद्गाता जुहुयात् नेतरौ द्विती-
यामाहुतिम् ॥ ११ ॥

महागिरिमहानदीरथाहर्वायुव्यवायेष्वसंसवः* ॥ १२ ॥

महागिरिः महान् पर्वतः महानदो महती नदी रथाहः रथ-
स्वाक्तागमः वायुर्देवताविशेषः एतैर्यवाये असंसवः संभवो न भवति
पूर्वपश्चिमवार्तेर्वायुव्यवायो गृह्यते अन्यथा सर्वदा सम्भवात् व्यवा-
शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ १२ ॥

पृथग्जनपदे च* ॥ १३ ॥

पृथग्जनपदे तु पुनः पुनर्यवायेऽपि महागिर्यादिभिः संभवो न
भवति पृथग्जनपदः पञ्चालाः कुरवः मतस्या इति ॥ १३ ॥

अविद्विषाणमात्रादित्येके* ॥ १४ ॥

अविद्विषाणमात्रादेवासंसव इत्येके आचार्या मन्यन्ते ॥ १४ ॥

जृत्वा जपेयुर्ब्रह्माहं गायत्रीं वाचं प्राणं प्रजापतिं प्रप-
द्येऽस्नानमाखणं पर्युक्ष इति* ॥ १५ ॥

यदा सर्वैर्जुतं भवति अथ ब्रह्माहं गायत्रीं वाचमित्येतद्यजुर्ज-
पेयुः ॥ १५ ॥

अध्वर्युमन्वावर्त्तेरन्सर्पन्तः* ॥ १६ ॥

यथाध्वर्युरावर्त्तत तथैव आवर्त्तेरन् अथवायोऽव्यावृत्तो
नाद्रियेरन्सर्पन्त इत्यारभ्यते, उत्तरयोरपि सवनयोरेवमेव स्था-
दिति ॥ १६ ॥

सव्यैः पाणिभिः पृथग्दक्षिणा तृणानि निरस्येयुर्योऽद्य-
सौम्य इति* ॥ १७ ॥

किञ्चिद्भूत्वा सव्यैर्वामैः पाणिभिर्दक्षैः पृथक्प्राना दक्षिणस्य
दिशि तृणानि निरस्येयुः निराशः प्रक्षेपः योऽद्य सौम्य इत्यनेन
यजुषा ॥ १७ ॥

चात्वालदेशं प्राप्याध्वर्यावुपविष्टे तस्मात् प्रत्यगुपविशे-
युर्योम आत्मेति* ॥ १८ ॥

चात्वालमन्विष्टो देशः तं प्राप्याध्वर्यावुपविष्टे तस्मादध्वर्योः
पक्षिमे देशे उपविशेयुर्योम आत्मेत्येतदादिना यजुषा ॥ १८ ॥

प्रत्यङ्मुखः प्रक्षोता ॥ १९ ॥

प्रक्षोता प्रत्यङ्मुख उपविशेत् ॥ १९ ॥

* ब्राह्मणायशोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मणायशोऽप्येवं किन्तु तेन सूत्रत्रयेनैकसूत्रं कृतम् ।

उदङ्मुख उद्गाता ॥ २० ॥

प्रस्तोतृपविष्टे अनन्तरमुद्गाता उदङ्मुख उपविशेत् ॥ २० ॥

पश्चिमेनोद्गातारं गत्वा दक्षिणपूर्वमष्टमदेशमीक्षमाणः
प्रतिहर्त्ता ॥ २१ ॥

उद्गातारमुपविष्टं पश्चिमेन गत्वा प्रतिहर्त्ता दक्षिणपूर्वमष्टमदिगं
भागमीक्षमाणः उपविशेत् ॥ २१ ॥

सव्याधरानुपस्थानं कृत्वा द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्ष-
माणाः समानि मुखानि धारयन्तः* ॥ २२ ॥

सव्यान् वामानुपस्थानं ऊरून् अधरान् कृत्वा द्यौश्च पृथिवी च
द्यावापृथिव्यो तयोः द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्षमाणाः समानि मुखानि
धारयन्तः मनःसमाधेयम् ॥ २२ ॥

एवं सर्वस्तोत्रेष्वप्सोरन्* ॥ २३ ॥

द्याऽयं विधिरुक्तः प्रत्यङ्मुखः प्रस्तोतेत्यत आरभ्य समानि मुखानि
धारयन्त इति यावत् नैष बहिष्यवमानमधिकृत्यात्मः अतः सर्व-
स्त्वोन्नेषु भवति कुत एतत् यस्मादक्ष्यत्येतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पव-

† आद्यायजोऽप्येवं किन्तु तेन सूत्रेणैवैकसूत्रं ज्ञातम् ।

* आद्यायजोऽप्येवम् ।

मानयोरिति अत आहैवं सर्वसोचेव्यासीरन्निति, ननु यद्येवं सर्वग्रहणं
न कार्यं एवं सोचेव्यासीरन्निति सिद्धेः उच्यते, वक्ष्यति हि एवं
परिक्रमं सर्वकृतुषु विद्यादिति पाठान्तरे चैष ज्योतिः सर्वे कामा
इति एवं ज्योतिषं दर्शयति एवं परिक्रमं सर्वकृतुषु विद्यादिति
ज्योतिषं सर्वकृतुषु विध्यन्तरं दर्शयति वक्ष्यति च तदनन्तरं षोडशी
साम्ना स्तोत्र्यमाण इति त्रिसंख्येऽपि ज्योतिष्टोमे प्रकृतिभूते षोडशी
नास्ति अत्र षोडशिन्येष विधिर्न प्राप्नोति अप्राकृतत्वात् विवृतः
षोडशी तथा मानसादिषु नैमित्तिकेषु च न प्राप्नोति अत आह
सर्वसोचेव्यासीरन्निति ॥ २३ ॥

अपरेणोद्गाढं स्यवराह्वग उपगाः* ॥ २४ ॥

उद्गाणदृष्टां पश्चिमे प्रदेशे अवराह्वग उपगाः स्युः अवराह्व-
ग्रहः निरुष्टवचनः अथाणामयधो न भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

चतुरवराह्वगानेके* ॥ २५ ॥

एके चतुरवराह्वगान्मन्यन्ते न तस्योपदेशः दिग्भिरेवोद्गायन्तीति
अथ पराह्वगः कियन्त उपगातार इति षट् पराह्वग इति ॥ २५ ॥

त एतेनाक्षरेणोपगायेयुर्ध्वे इति मन्त्रस्वरेण सन्ततं सप्त-
वाच्येध्वारमन्तः* ॥ २६ ॥

यदि अवरार्द्धां यदि चतुरवरार्द्धां यदि षट्पराद्धां तएते-
नाक्षरेणोपगायेयुर्हो इति मन्त्रस्वरेण सन्ततम् अविच्छिन्नं यान्युद्गाढ्या
सहवाच्यानि तेषु विरमेयुर्पगातारः सहवाच्यानि निधनानि
अथ उपगायेयुर्हो इति सिद्धेः एतेनाक्षरेणेति किमर्थमारभ्यते
उच्यते, सूत्रान्तरमारभते अपि चोपगाढ्यां भक्तिसुद्गातार एव
कुर्युरिति एतस्मिन् कल्पेऽप्येतेनैवाक्षरेणेति ॥ २६ ॥

तस्मान्प्रान्तरेण स्तुयुः* ॥ २७ ॥

तस्मात् मन्त्रात् त्वन्तरेणोत्कृष्टेनोद्गातारः स्तुयुः स्वरे स्वरे सप्तथ-
वान्तराणीत्यन्तरपरिमाणं तस्मात् त्वन्तरेण स्तुयुः ॥ २७ ॥

समेन वा प्रातःसवने* ॥ २८ ॥

उपगाढस्वरतुल्येन वा प्रातःसवने स्तुयुः मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ २८ ॥

एकान्तरेण वा* ॥ २९ ॥

मन्त्रादेकान्तरेण वा स्तुयुः ॥ २९ ॥

इति प्रथमस्य एकादशी कण्डिका ।

* ब्राह्मण्यखे विशेषोऽस्ति ।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

प्रस्तरं प्रतिगृह्य प्रस्तोता ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रश्नास्तरित्युद्-
गात्रे प्रयच्छेत्* ॥ १ ॥

उक्तमेवं सर्वस्तोत्रेष्वामोरमिति अनन्तरमध्वर्युः प्रस्तरं प्रस्तोत्रे
प्रयच्छति सोमः पवत इत्यनेन यजुषा ततः परं अध्वर्योः सकाशात्
प्रतिगृह्य प्रस्तोता ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रश्नास्तरित्यनेन यजुषा उद्गात्रे
प्रयच्छेत् प्रस्तरमिति कर्मणि द्वितीया प्रतिगृह्येति दीयमानं ऋद्धीषा
प्रस्तोतेति कर्तृनिर्देशः प्रयच्छेदिति क्रियोपदेशः प्रस्तरो दर्भमुष्टिः
उक्तम् अध्वर्युः प्रस्तरं हरतीति तस्मादध्वर्युणा प्रस्तर ईषदिव विधूयो
विधूतमिव हि त्वण्मयश्व उपावर्त्तन्तइति ॥ १ ॥

तेन दक्षिणां जङ्गमुपहत्य युञ्ज्यात् स्तोममग्नेस्तेज-
सेति* ॥ २ ॥

एतेन प्रस्तरेण उद्गाता दक्षिणां जङ्गं स्पृष्ट्वा युञ्ज्यात् स्तोममग्ने-
स्तेजसेति एतदादिना यजुषा प्रस्तरमासाद्योद्गायेद्भुविषोऽस्कन्दाय
यजमानं तु स्वर्गल्लोकादवगृह्णातीत्युक्ताह अष्टीवतोऽपस्पृशतोऽग्ने-
न्नेनास्य हविरस्कसं भवति न यजमानं स्वर्गल्लोकादवगृह्णातीत्यतः
सूचकारः तेन दक्षिणां जङ्गमुपहत्येत्याह ॥ २ ॥

अन्नं करिष्यामीति जपेत्* ॥ ३ ॥

युक्ता क्षोममनन्तरम् अन्नं करिष्यामीत्येतदादि यजुर्जपेत् ॥ ३ ॥

तृष्णीं चात्वालमुदपात्रच्चावेशेरन्* ॥ ४ ॥

तृष्णीं अमन्त्रकमित्यर्थः सर्वे उद्गातारः तृष्णीच्चात्वालमुदपात्रं
चावेशेरन् ॥ ४ ॥

सामासि प्रतिमाभाहीत्यादित्यम्* ॥ ५ ॥

सामासि प्रतिमाभाहीत्यनेन यजुषा आदित्यमवेशेरन् इति
वर्त्तते ॥ ५ ॥

तृष्णीं वा* ॥ ६ ॥

यजुषा वा आदित्यमवेशेरन् तृष्णीं वेति विकल्पयति ॥ ६ ॥

सहस्रिङ्कृत्य बहिष्यवमानेन सुवीरन्* ॥ ७ ॥

अत्रोच्यते, सहस्रिङिति किमर्थमारभ्यते, यदा तावदुक्तं भवभिः
सुवन्ति हिङ्कारो दशमो दशाक्षरा विराडिति उच्यते अयं हि
त्रिवृत्क्षोमकं बहिष्यवमानमधिकृत्य विधिरारभ्यते विराट् सम्पदर्थं
यच्च पुनः क्षोमवृद्धिः स्यात् अनेकसामानेकदैवतं वा बहिष्यवमानं
स्यात् तच्च हिङ्कारं प्रति संशयः स्यात् किञ्च प्रतिसाम प्रतिदैवतं वा
स्यादिति, अतोऽयमाचार्यो यत्रमारभते सहस्रिङ्कृत्य बहिष्यवमानेन
सुवीरन्निति । अथ बहिष्यवमानग्रहणं किमर्थमिति चेत् अत्रोच्यते,

वक्ष्यत्ययं एतत्सर्वं कुर्यादुत्तमयोः पवमानघोरिति तच्चापि सप्त-
देव हिङ्गारः प्राप्नोति नैतत् तच्च ह्ययं वक्ष्यति साक्षे साक्षे हिङ्कुर्यु-
रिति श्रोत्रोच्यते, न ह्येकविधौ प्रत्याकाशो गम्यते विकल्पः प्रतीयते
अतोऽयमाचार्यो यन्नमारभते बहिष्पवमानेनेति ॥ ७ ॥

अचिह्नुता प्रथमा रेतस्याः* ॥ ८ ॥

अहिहता प्रथमा स्तोत्रोया स्याद्वहिष्पवमाने तस्याः संव्यवहा-
रिकीयं संज्ञा रेतस्येति वक्ष्यति हि रेतस्यैकत्रिकस्य बहिष्पवमान-
मिति ॥ ८ ॥

चिह्नुताः पराः* ॥ ९ ॥

रेतस्या याः पराः स्तोत्रोयाः तामु हिङ्गारः स्यादिति ॥ ९ ॥

रथन्तरवर्षोऽन्तमाविच्छद्यहिङ्गारा ॥ १० ॥

रथन्तरवर्षो यस्या सेयं रथन्तरवर्षा सा चोत्तमा बहिष्पव-
मानस्य स्यात् अविच्छद्यहिङ्गारा च स्यात् हिङ्गारो न विच्छज्यते
आकारो विसर्गः ॥ १० ॥

तस्या ऊर्द्धं प्रस्तावाच्चत्वार्यक्षराण्यभिष्टोभेत् ॥ ११ ॥

* आध्यायबोऽप्येवम् किन्तु तेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† आध्यायबोऽप्येवम् ।

तस्या रथन्तरवर्षाया ऊर्द्धं प्रस्तावास्तार्थचराणि रथन्तर-
वदभिष्टोभेत् ॥ ११ ॥

अन्नमकरमिति स्तुत्वा जपेत्* ॥ १२ ॥

अन्नमकरमित्येतदादि यजुर्जपेदुक्ताता एकश्रुतिविधानात् ॥ १२ ॥

यज्ञेनाऽसीति प्रस्तारे यजमानं वाचयेत्* ॥ १३ ॥

यज्ञेनाऽसीत्येतदादि यजुः प्रस्तारेऽधिकरणे यजमानं वाचयेत्
शालभ्यप्रस्तरं अनुत्वारभे इति लिङ्गात् ॥ १३ ॥

तत्सर्वत्र स्तुत्वोपक्रयेरन्* ॥ १४ ॥

तं यजमानं सर्वस्तोत्रेषु स्तुत्वोपक्रयेरन् सर्वग्रहणं न केवलं बहि-
ष्यवमाने उपहव उत्तलक्षणः ॥ १४ ॥

संवर्चसेतीक्ष्णान्सहकारिणस्य प्रेक्षमाणो जपेत्* ॥ १५ ॥

संवर्चसेत्येतदादि यजुः ये तच्चेत्काः ये चास्य सहकारिणः तान्
प्रेक्षमाणो जपेत् ॥ १५ ॥

नमो गन्धर्वायेत्यादित्यम्* ॥ १६ ॥

* माह्नायबोऽप्येवम् ।

जसो गम्यवायेत्येतदादि यजुगादित्यमीक्षमाणो जपेत् ॥ १६ ॥

देशेनैवान्तर्हितश्चेत्* ॥ १७ ॥

अन्तर्हितस्तेदादित्यः स्यात् देशेनैवावेचेत् कोऽस्य विषयः सदर्भः
बहिष्पत्रमानेन स्तवन्ति तत्प्रकरणे किमर्थमिति चेत् उच्यते, अन्य
चापि देशेनैव सुभूरसीत्यादित्यमुपतिष्ठेरन् उद्वयन्तमस्यरीति च
एतदर्थं दर्शयति ॥ १७ ॥

एतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोः* ॥ १८ ॥

वक्ष्यत्ययं यथामवनमुपविश्य प्रक्षोता हविर्द्धानं गच्छेन्मध्यन्दिने
ऋतं आदित्यग्रहे प्रतिहर्त्ता भव इति योऽयं हविर्द्धानं गच्छेत् स एव
कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोः विष्णोः शिर इत्यत आरभ्य सर्वघृष्टणं
निरवशेषवाचि एवमतिप्रसक्ते ब्रवीति ॥ १८ ॥

प्रवरास्तु निवर्तन्ते चात्वालावेक्षणप्रभृति च प्राग्घिङ्का-
रात् ॥ १९ ॥

अग्निः प्रक्षोताहं मानुष इत्येतदादयः प्रवरा निवर्तन्ते तृष्णीं
चात्वालमुदपात्रं चावेक्षेरन्निति एतदादि यत्कर्त्तव्यं तत् सर्वं प्राग्घि
ङ्काराच्चिवर्तन्ते ॥ १९ ॥

* आह्वायणोऽप्येवम् ।

† आह्वायणेनैतेन सूत्रद्वयं ज्ञातम् ।

प्रवेशनसम्भार्जने चान्तरेण तृतीयसवने* ॥ २० ॥

प्रवेशनञ्च सम्भार्जनञ्च प्रवेशनसम्भार्जने इष उर्ज इति प्रवेशनं
वसवस्वेति सम्भार्जनन्तयोः प्रवेशनसम्भार्जनयोः अन्तराले यत्कर्म
तृतीयसवने तच्च सर्वस्त्रिवर्त्तते चण्डात् पूर्वसूत्रोक्तञ्च ॥ २० ॥

कुम्भन्तु तत्र समृज्यादुत्तरे हविर्धाने यः पूर्वो द्रोण-
कलशावृता† ॥ २१ ॥

तत्र तृतीयसवने कुम्भस्य सम्भार्जनं कुर्यात् न द्रोणकलशस्य
तुशब्दे विशेषणार्थः उत्तरे हविर्द्वानसंश्लेषेणमि यः पूर्वस्थापितः
तं समृज्यात् न पश्चिमं द्रोणकलशावृता यो द्रोणकलशसम्भार्जन-
विधिः तेन सम्भार्जनविधिना श्राव्यत्परिक्रमो विधिरिति समा-
नार्थः ॥ २१ ॥

तं पूतभृदित्याचक्षते तं पूतभृदित्याचक्षते* ॥ २२ ॥

* श्राव्यायबोऽप्येषम् ।

† श्राव्यायबोऽप्येषं किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तं कुम्भं योऽसौ पूर्वः तं पूतभृदित्येवमाचक्षते एते पूतभृदाहव-
नीययोरप्यधिकारं मन्यन्तइति ॥ २२ ॥

इति प्रथमस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ।

द्वितीयः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

सोमयोगेऽग्निर्युनक्त्वित्यतस्य स्थाने वायुर्युनक्त सूर्या
युनक्त्विति नानासवनयोः* ॥ १ ॥

उक्तं एतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोरिति सर्वस्मिन्विध्यन्ते
प्राप्ते प्रवरान्तु निवर्त्तन्तइति एतदादि यन्निवर्त्तते तदुक्तं साम्प्रतं
सोमयोगविशेष उच्यते सोमयोगमन्त्रं अग्निर्युनक्त्वित्येतस्य पदस्य
स्थाने वायुर्युनक्तु सूर्या युनक्त्विति नानासवनयोरेते पदे स्यातां नाना
प्रथमित्यर्थः वायुर्युनक्तु मनसेति माध्यन्दिने सूर्योयुनक्तु वाचेति
तृतीयमवने ॥ १ ॥

विचारं धानञ्ज्योऽग्नेस्तेजसा बृहस्पतिस्त्वेति प्रातःसवन
इन्द्रियस्येन्द्रियेण बृहस्पतिस्त्वेति माध्यन्दिने सूर्यस्येति तृतीय-
सवने ॥ २ ॥

अस्मिन्नेव सोमयोजने मन्त्रे याः समस्तास्तिस्रो देवता आवा-

* आद्यायजोऽप्येवम् ।

† आद्यायजोऽप्येवं किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तास्तासामनुसवनं विहतां क्रियां धानञ्जयो मन्यते तदुच्यते, अग्ने-
स्तेजसा वृहस्पतिस्त्वा युनक्ति प्रातःसवने इन्द्रस्येन्द्रियेण वृहस्पतिस्त्वा
युनक्ति माध्यन्दिने सूर्यस्य वर्चसा वृहस्पतिस्त्वा युनक्ति तृतीय-
सवने ॥ २ ॥

सर्वैरेकैकं यथाम्नायं शाण्डिल्यः* ॥ ३ ॥

सर्वैरेभिरेकैकं सोमयोजनं यथाम्नायं शाण्डिल्यो मन्यते, यथा
वायव्यहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते, विहारः प्रकृतः तन्माभू-
दिति ॥ ३ ॥

साम्ने साम्ने चिकुर्युः* ॥ ४ ॥

सामार्थं सामार्थं चिकुर्युः उक्तं सङ्गृह्यतु बहिष्यवमानेन
स्तुवीरन्निति तत्र सङ्गृह्यकारः इह पुनः प्रतिषाम हिङ्कारः स्यात् ॥४॥

वृषकोऽसि खरोऽसीति यजमानवाचने* ॥ ५ ॥

वृषकोऽसि खरोऽसीत्येतदादियशुषो यजमानवाचने स्यातां
मानासवनयोः क्रमेण श्येनोऽसीत्येतस्य स्थाने ॥ ५ ॥

स्तुत्वा बहिष्यवमानेन प्रक्षारादुभयतश्चतुरङ्गुलं परि-

क्वियं त्वणं चात्वाले प्रविधेद्यदि स्तुतं यदिवाद्यं सुष्टुतमर्वाक्
स्तुतं यदि वातिष्टुतं यत्तयोरन्येन दिवमारुहेमेममन्येन जयेम
लोकमिति* ॥ ६ ॥

उत्तरयोः पवमानयोरतिदेशिको विधिरक्तः साम्प्रतं यदनन्तरं
प्रकृतं कर्म तदुच्यते, स्तुत्वा बहिष्पयमानेन अनन्तरं प्रस्ताराक्ष्णं
गृहीत्वा तदुभयतः परिक्रियं त्वणं चतुर्गुलं कार्यं तच्चात्वाले प्रवि-
ध्येत् प्रक्षिपेत् प्रक्षेपः प्रत्याधः यदि स्तुतमित्येतदादिना मन्त्रेण एक-
श्रुतिविधानादुद्गाता अङ्गुलिकेदनमंगये येन कर्म कृतं तस्य परि-
माणम् ॥ ६ ॥

तत्रैवोदपात्रं निनयेयुः समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनि-
मभिगच्छतारिष्टास्तन्वो भूयाः स मापरा मेचिनो धनमिति* ॥ ७ ॥

तस्मिन्नेव चात्वाले उदपात्रनिनयेयुः यत्तत् उदपात्रं तस्मिन्
कर्मण्यङ्गभूतं तदेव चात्वाले निनयेयुः समुद्रं वः प्रहिणोमीत्येतदा-
दिना यजुषा ॥ ७ ॥

बहिर्वेद्युदञ्चोऽयुञ्जि पदान्युत्क्रामेयुः प्राग्दशभ्यः* ॥ ८ ॥

तदुदपाचं निनीय अनन्तरं बहिर्वैद्युदङ्मुखा अयुञ्जि पदानि
उक्तामेयः गच्छंयुः प्राग्दशभिः चि पञ्च मन्त्र नव वा ॥ ८ ॥

आत्रज्याग्नीध्रीयं बहिष्यवमानर्चाऽधीयीरन्* ॥ ९ ॥

आत्रज्य आग्नीध्रीयन्तस्मिन् बहिष्यवमानर्चः अधीयीरन् नन्
किमिदं बहिष्यवमानर्चाऽधीयीरन्निति आत्रज्याग्नीध्रीयमुपरिष्ठाज्जप
इति वाच्ये उच्यते, स्तोत्रधर्मः प्रवृत्तः प्रत्यङ्मुखः प्रसोतादङ्मुख
उद्गाता दक्षिणपूर्वमष्टमदेशमीक्षमाणः प्रतिहर्त्तते मोक्ष्यमाचार्यः
पुनरागमते बहिष्यवमानर्च इति कथं य एव पुरस्ताज्जपस्य धर्मः
स एव धर्मः स्यादिति प्रांमुखैः क्रियेति ॥ ८ ॥

अनव्याहारिणीन्मामिति यमिति शंकेन तस्मा आग्नीध्रीय
आहुतीवज्रं प्रहरेद्यज्ञश्चन उपचते नमस्यते सत्योऽसि
सत्यसंस्कृतस्तस्य तेय ऊनं योऽहुतं योऽतिरिक्तमदर्शत्तस्य
प्राणेनाप्यायस्व साक्षेति ॥ १० ॥

प्रतिपत्तयः अनव्याहारिणीत् क्षणवादं कृतवान् अयं पूर्व-
मिति उद्गायतामिति शंकेत पुनरप्यभिव्याहरेदिति तस्मै तदर्थं आग्नी-
ध्रिये आहुतिवज्रं प्रहरेत् यज्ञश्चतइत्येतदादिना यजुषा आहुति

* द्वाह्यायणे विशेषोऽस्ति ।

† द्वाह्यायणेऽप्येवम् ।

रक्षः अभिचारार्था आहुतिः अनुव्याहारप्रशमनार्थं अनुव्याहारो
नाम अभिद्रोहाभिषंहितः प्रश्नः ॥ १० ॥

न व्यभिचरेतेति धानञ्जयः* ॥ ११ ॥

यदुक्तं तस्मा आग्नीध्रीय आहुतिवज्रं प्रहरेदिति तन्न कुर्यात्
कस्मात् यतः यएनमनुव्याहरति स आर्त्तिमार्हतीति श्रुतेः अक्रिय-
माणेऽप्येतस्मिन् यएनमनुव्याहरति स आर्त्तिमार्हत्येव तस्मान्न व्यभि-
चरेतेति इति धानञ्जयस्य मतम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयास्य प्रथमा कण्डिका ।

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अग्नीनबहिष्यवमानैः सदसि स्तुवीरन् प्रथमादङ्गो
ऽन्यत्र* ॥ १ ॥

बहिष्यवमानस्य कृत्स्नो विधिरुक्तः साम्प्रतमग्नीनसचेपु देश-
विशेषो विवक्षितः स उच्यते, अग्नीनबहिष्यवमानैरिति अग्नीनस्य
बहिष्यवमानानि अग्नीनबहिष्यवमानानि तैर्गग्नीनबहिष्यवमानैः
सदसो स्तुवीरन् देशेन देशः प्रत्यास्त्रायते प्रथमादङ्गोऽन्यत्र प्रथमे-

* द्वाभ्यामङ्गोऽप्येवम् ।

ऽहनि चात्वालदेशे स्तुत्वा शेषेषु सदसि स्तुवीरन् ननु बहिष्यवमानै-
रिति बह्वचनसामर्थ्यादहीनविधौ सिद्धे कस्मादहीनग्रहणं क्रियते
यावता एकाहेषु बह्वत्वासम्भवात् सत्रेषु च विशेषवचनादाद्यन्तयोश्च
सत्रेष्विति अतः प्रत्याख्यायाहीनात् न चान्या चतुर्थी यज्ञजाति-
रस्ति यस्मादिदं विधानं कल्प्येत तस्मादहीनग्रहणं न कर्त्तव्यं क्रिय-
माणे च प्रयोजनं वक्तव्यम् उच्यते यदुच्यतेऽहीनग्रहणं न कर्त्तव्यमिति
कर्त्तव्यमिति ब्रूमः कस्मात् शेषविधिप्रसिद्धये द्वादशाहेऽहीनभूते
एकाहमिश्रेषु चाहीनेषु वरुणप्रघासद्विदिवसाकमेधत्रिरात्रव्युष्टि-
द्विरात्रेषु अक्रियमानेऽहीनग्रहणे संशयः स्यात् सोऽयमाचार्या मुक्त
संशयं सूत्रमारभते, अहीनबहिष्यवमानैरिति अथ प्रथमादङ्गोऽन्य-
त्रेति अहर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं कस्मात् प्रथमादन्यत्रेति सिद्धे न चैक
स्मिन्नह्न्यनेकबहिष्यवमानं नास्ति उच्यते, कर्त्तव्यमहर्ग्रहणं कस्मात्
अक्रियमाणे . प्रथमेऽहनि नैमित्तिकबहिष्यवमानादृत्तौ सदसि स्तवनं
स्यात् बहिष्यवमानानन्तरे सोमापहारे सोमदाहे वा आभ्यासिक
संस्कारे सति हविषः स्तुत्यर्थत्वात् पवमानानां संस्कारादृत्तौ पव-
मानाभ्यासदृत्तिः प्राप्नोति पवमानाभ्यासदृत्तिस्तेति वचनात् हवि-
स्तुतिः पवमाने इति च तस्मादहर्ग्रहणे क्रियमाणे नास्ति दोषः ॥ १ ॥

आद्यन्तयोश्च सत्रेषु* ॥ २ ॥

आद्यन्तयोश्च ये अह्नो सत्रेषु ताभ्यामन्यत्र सदसि स्तवनं सत्रेषु
समाध्यर्थम् ॥ २ ॥

* आद्यावनीयेत्येवम् ।

प्राग्भिष्यविहरणाभिष्क्रम्य त्वणप्रासनप्रभृति समाप-
येयुः* ॥ ३ ॥

सदसि बहिष्यवमानक्रियायामयं विशेषः प्राग्भिष्येष्वग्नीनां
विहरणात् त्वणप्रवेपणादि कर्म निष्क्रम्य समाप्नुयुः, चतुरङ्गुलं परिद्विष्ट
त्वणं चात्वाले प्रविष्येदित्यत आरभ्य आ उपरिष्टाज्जपात् ॥ ३ ॥

वैदत्रिरात्रे सचन्यायं गौतमः* ॥ ४ ॥

वैदत्रिरात्रे सचं न्यायं गौतम आचार्यो मन्यते उभयतोऽति-
रात्रत्वात् ॥ ४ ॥

अहीनन्यायं धानञ्जयः* ॥ ५ ॥

अहीनेषु यो न्यायस्तं धानञ्जयो मन्यते अहीनत्वात् ॥ ५ ॥

मन्त्रं प्रातःसवने सुवीरन्नुत्तरोत्तर्युत्तरयोः† ॥ ६ ॥

मन्त्रः स्वरस्तं श्रित्वा प्रातःसवने सुवीरन् उत्तरमुत्तरं श्रित्वा उत्त-
रयोः पवमानयोः सुवीरन् मन्त्रे सप्तयवाङ्तराणि भवन्ति अतः श्रित्वे-
त्युक्तम् अन्यथा हि मन्त्रेण प्रातःसवनं सुवीरन्नि त्रि स्यात् ॥ ६ ॥

* आह्वायबोध्यवम ।

† आह्वायबोध्यवम ।

मध्येन वोभयोः* ॥ ७ ॥

मध्येन स्त्ररेण वा उभयोश्चरयोः सवनयोः स्त्रीरन् ॥ ७ ॥

एतस्यां वेलायां प्राश्नीयुः^१ ॥ ८ ॥

एतस्मिन् काले इत्यर्थः सुखा बहिःभावमानेन कृत्विजाम्भोजन-
काल उपदिश्यते एतस्मिन् काले भुञ्जीरन्तान्तराभोजनं स्यात्
आदधिभक्षणात् ॥ ८ ॥

अनुमवगन्तु सन्नेषु सवनमुखीयान् भक्षयित्वा सन्नेषु
नाराशंसेषु^२ ॥ ९ ॥

अनुमवगन्तु सन्नेषु भोजनं सवनशब्दे विशेषणार्थः कं विशिनष्टि
कालं सवनमुखीयान् भक्षयित्वेति सवनमुखीयानां भक्षणमुक्तं भवति
न ह्यभक्षयित्वा सन्नेषु नाराशंसेषु ततो भुञ्जीरन् ननु सन्नेषु नाराशंसेषु
इत्युक्ते सवनमुखीयानां भक्षणमुक्तं भवति न ह्यभक्षितेषु सवनमुखीयेषु
नाराशंसानां सादनमस्ति तस्मात्सवनमुखीयान् भक्षयित्वेत्यतिरिच्यते
नेतत् कुतः वक्ष्यत्ययं द्वितीयाः सवनेषु नाराशंसाः पूर्वयोश्च द्वितीयाविति
तत्र मंशयः स्यात् किं पूर्वेषु नाराशंसेषु सन्नेषु उत्तरोत्तरेष्विति तद्वि-
चनार्यमारभ्यते ये सवनमुखीयानन्तरं नाराशंसास्तेषु सन्नेष्विति ॥ ९ ॥

* प्राश्नीयये विशेषोऽस्ति ।

^१ प्राश्नीयशोऽप्येवम् ।

† प्राश्नीययेनैवेन सूत्रद्वयं ज्ञेयम् ।

वपायां ऊतायां धिष्णानुपतिष्ठेरन्* ॥ १० ॥

ववनीयस्य पशोर्वपायां ऊतायामनन्तरं धिष्णानुपतिष्ठेरन्
तद्धिष्णोपस्थानं वक्ष्यते ॥ १० ॥

चात्वाले तु मार्जनं पूर्व१ सञ्चेद्विदमापः प्रवक्ष्णावद्यच्च
मलञ्च यद्यर्चाभिदुद्रोचानृतं यच्च श्रेपे अभीरुणमापोमा त-
स्मादेनसो दुरितात्यान्तु विश्वतोऽनिर्मा मुञ्चामि शपथाक्षिर्मा
वरुणादुन निर्मा यमस्य पञ्चि१शात्सर्वस्मादेव किलविषात्
सुमित्रियाग आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु
योऽस्मान् देष्टि यच्च वयन्द्वय इति* ॥ ११ ॥

जगत्काले तु मार्जनं पूर्वसंचेषु धिष्णोपस्थानाद्भवति मार्जनं
मन्त्रपूताभिरङ्गिरभ्युक्षणं इदमाप इत्येतदादिना मन्त्रेण प्रकृतमधु-
नोच्यते ॥ ११ ॥

सम्नाइसीत्याहवनीयमुपस्थायोदधौ गत्वास्तावचात्वाल
शमित्रानुदङ्मुखाः स्तुतो नभोसंसृष्ट इति* ॥ १२ ॥

सम्नाइसीत्यनेन मन्त्रेण आहवनीयमुपस्थाय उदङ्मुखा गत्वा
आस्तावचात्वालशमित्रान् आस्तावस्व चास्तावस्व शमित्रश्च आस्ताव-
चात्वालशमित्राः तानुपतिष्ठेरन् उदङ्मुखाः उदङ्मुखा इति प्राङ्मुख-

करणं प्रत्याखायते सुतो गभोसंमृष्ट इति एतदादिभिर्मन्त्रैः यथा-
संख्येन ॥ १२ ॥

विभुरसीत्याग्नीध्रीयमुपतिष्ठेरन्* ॥ १३ ॥

विभुरसीत्यनेन मन्त्रेण आग्नीध्रीयस्योपस्थानं कुर्युः ननु आहव-
नीयमुपस्थायेति प्रकृतमुपस्थानं कस्मादुच्यते उपतिष्ठेरन्निति उच्यते
उदङ्मुखा इति प्रकृतं तन्माभूत् अतः उपतिष्ठेरन्नित्युच्यते कथं
आग्नीध्रीयं गत्वा प्राङ्मुखा उपतिष्ठेरन्निति ॥ १३ ॥

तमन्तरेण सञ्चरः सर्वत्र* ॥ १४ ॥

तमाग्नीध्रीयमुत्तरेण सञ्चरः सर्वत्र एतपाद्योगे द्वितीया सर्वत्रेति
न केवलं धिष्णोपस्थाने तमिति निर्देशः क्रियते केषाञ्चित् परिश्रिते
भवति केषाञ्चिद्विर्भवति यदि परिश्रिते यदि बहिस्तस्यैवोत्तरेण
सञ्चरः ॥ १४ ॥

दक्षिणेनोत्तरयोः सवनयोर्यदा हविर्द्वानमाहवनीयञ्च
पृष्ठक्षोमाय* ॥ १५ ॥

दक्षिणेनाग्नीध्रीयस्य सञ्चरः उत्तरयोः सवनयोर्यस्मिन् काले हवि-
र्द्वानगमनं भवति आहवनीयपक्ष्णादन्योऽपि पृष्ठाश्रितो होमः आह-
वनीय एव स्यात् यथा वैराजमिति ॥ १५ ॥

पूर्वस्थां सदसा द्वारि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तो वक्रिरिति
होतुर्धिष्ण्यम्* ॥ १६ ॥

पूर्वस्थां द्वारि कस्य सदसः तिष्ठन्तो वक्रिरित्येतदादिना यजुषा-
होतुर्धिष्ण्यमुपतिष्ठेरन् ॥ १६ ॥

श्वात्र इति मैत्रावरुणस्य* ॥ १७ ॥

धिष्ण्यमुपतिष्ठेरन् ॥ १७ ॥

तुथ उग्निगन्धारिवस्युरिति ब्राह्मणाक्*†सिप्रभृतीना-
मुदञ्च* ॥ १८ ॥

तुथ इत्येतदादिभिर्यजुर्भिः ब्राह्मणाकंसिपोदनेऽङ्गावाकानां
उदञ्चो धिष्ण्याः तानुपतिष्ठेरन् ॥ १८ ॥

तत्रैव तिष्ठन्तः शुण्ड्युरिति मार्जालीयम्† ॥ १९ ॥

तस्मिन्नेव प्रदेशे तिष्ठन्तः शुण्ड्युरित्येतदादिना यजुषा मार्जाली-
यमुपतिष्ठेरन् ॥ १९ ॥

क्षतधामेत्यौदुम्बरीम्* ॥ २० ॥

क्षतधामेत्यनेनौदुम्बरीमुपतिष्ठेरन् ॥ २० ॥

* ब्राह्मण्यबोध्यवम् ।

† ब्राह्मण्यबो विप्रबोऽस्ति ।

समुद्र इति ब्रह्मणः सदनम्* ॥ २१ ॥

समुद्र इत्यनेन यजुषा ब्रह्मणः सदनमुपतिष्ठेरन् तत्रैव तिष्ठन्त
इत्येतदनुवर्त्तत एव ॥ २१ ॥

उत्तरेण सदी गत्वान्तर्वेदि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तोऽहिरिति
प्रजह्तिम्* ॥ २२ ॥

उत्तरेण सदसः गत्वा वेदेरन्तः अन्तर्वेदि अन्तरित्यथयं न बहि-
र्वेदी धेतदुक्तं भवति प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तः अहिरिति प्रजह्तिमुपतिष्ठे-
रन् पान्थोशालोऽग्निः केषाञ्चिद्गार्हपत्यादतिप्रणयनो भवति केषाञ्चि-
दाहवनीयात् यस्मादतिप्रणयनो भवति स गार्हपत्यः योऽन्यः स
प्रजह्तिः ॥ २२ ॥

अज इति गार्हपत्यम्* ॥ २३ ॥

अज इत्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठेरन् ॥ २३ ॥

सगरा इति दक्षिणाग्नेरायतनम्* ॥ २४ ॥

सगरा इत्येतदादिना यजुषा दक्षिणाग्नेरायतनमुपतिष्ठेरन् ॥ २४ ॥

कव्य इति दक्षिणं वेद्यन्तम्* ॥ २५ ॥

कव्यद्वयेनदादिना यजुषा महादेवेर्दक्षिणमन्तमुपतिष्ठेत् ॥२५॥

तत्रैव तिष्ठन्तः सर्वान् समन्वोक्षमाणाः पातमेति* ॥ २६ ॥

एतस्मिन्नेव देशे तिष्ठन्तः सर्वानाहवनीयादीन् धिष्ण्यान् सम-
न्वोक्षमाणाः पातमित्येतद् यजुर्जपेयः ॥ २६ ॥

एकैकमुपस्थायैतद्भूयुरिति ग्राण्डित्यो बह्वशब्दानेकवत्
कुर्वन्तः ॥ २७ ॥

आहवनीयादारभ्य एकैकं धिष्ण्यमुपस्थायैतद् यजुर्जपेयुरिति
ग्राण्डित्य आचार्यो मन्यते तस्मिन् यजुषि यान् बह्वशब्दान्तानेक-
वत्सनयन्तः प्रयोगस्तु पाहि माग्नेरौद्रेणानीकेन पिष्टुहि मा नमस्तेऽस्तु
मा मा हिंसीरित्येवमादि ॥ २७ ॥

इति द्वितीयस्य द्वितीया कण्डिका ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

रौरुकीणि चेत् कुर्युरादित्यं प्रथममुपतिष्ठेरक्षध्वना-
मिति* ॥ १ ॥

रौरुकीय प्रवचने यानि धिष्ण्यापस्थानयजूष्यास्तातानि यदि-

* आह्वायबोध्यैवम् ।

† आह्वायबोध्यैवं किन्तु तेनैतेन सूच्यते कृतम् ।

तानि कुर्षुः ततः प्रागाहवनीयोपस्थानादादित्यन्तावदुपतिष्ठेरन् अध्व-
नामध्वपत इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १ ॥

आहवनीयमुपस्थाय तमेवापि जोऽसि जायमान इत्यपि
जोऽसि नवजात इति वा यमग्निमनुप्रहरन्ति तमभिप्रेत्य* ॥ २ ॥

आहवनीयं पूर्वोक्तेन विधिना उपस्थाय तमेवोपतिष्ठेरन् अपि
जोऽसि जायमान इति अपि जोऽसि नवजात इति वा एतयोरन्य-
तरेण यमग्निं निर्मथ्य आहवनीये प्रहरन्ति तमग्निमाभिसुख्येन प्रेत्य
समीपे गत्वा उपतिष्ठेरन् ॥ २ ॥

यदा चात्वालमथोत्करन्तुमुलोऽस्याक्रन्द कृत्वेति* ॥ ३ ॥

यदा यस्मिन् काले चात्वालमुपतिष्ठेरन् अथानन्तरमुत्करमुप-
तिष्ठेरन् तुमुलोऽस्याक्रन्द कृत्वेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

यदा शामित्रमथ यत्रोवध्यन्निखनन्धूवध्यगोहोसि पा-
थिव इति* ॥ ४ ॥

यस्मिन् काले शामित्रमुपतिष्ठेरन् अथानन्तरं यस्मिन् देशे पशोः
जबध्यन्निखनन्ति तं देशमुपतिष्ठेरन् जबध्यगोहोऽसि पार्थिव
इत्यनेन यजुषा ॥ ४ ॥

* शास्त्रायनोऽप्येवम् ।

यदाग्नीध्रीयमथ यत्राच्छावाकआसीनोद्योतर्युपहवमिच्छ-
त्युपहव्योऽसि नमस्य इत्युपहव्योऽसि तनूपा इति वा* ॥ ५ ॥

यस्मिन् काले आग्नीध्रीयमुपतिष्ठेत् अनन्तरं यत्र यस्मिन्
देशे अच्छावाकआसीनः द्योतरि उपहवमिच्छति तं देशमुपतिष्ठे-
त् उपहव्योऽसि नमस्य इति उपहव्योऽसि तनूपा इति वा एतयोरन्य-
तरेण वा ॥ ५ ॥

यदा ब्रह्मणः सदनमथ सदस्यस्य सदस्योऽसि मल्लिस्तुच
इति* ॥ ६ ॥

यस्मिन् काले ब्रह्मणः सदनमुपतिष्ठेत् अनन्तरं सदस्यस्य सदन-
मुपतिष्ठेत् सदस्योऽसि मल्लिस्तुच इत्यनेन मन्त्रेण सोदन्त्यस्मिन्निति
सदनम् ॥ ६ ॥

यदा दक्षिणं वेद्यन्तमथ प्राजापत्यमसीति पक्षीशाला-
मैन्द्रमसीति सदेो वैष्णवमसीति चर्विर्द्वा नमैन्द्राग्रमसीत्याग्नी-
ध्रीयं वैश्वदेवमसीति वा* ॥ ७ ॥

यस्मिन् काले दक्षिणं वेद्यन्तमुपतिष्ठेत् ततोऽनन्तरं पक्षी-
शालादीन्याग्नीध्रीयान्तानि आगाराण्युपतिष्ठेत् यथादिष्टैर्मन्त्रैः,
ननु आग्नीध्रीयस्य पूर्वमेवोपस्थानं कृतं तत् किमिदं पुनरादिष्यत-

* आह्वायबोध्येषम् ।

इति अत्रोच्यते, तदाग्नीध्रीयस्य कृतम् इमानि तु पत्नीशाखादीनां
परिश्रितानामुपस्थानानि प्रकृतानि तस्मादाग्नीध्रीयपरिश्रितस्वेद-
मुपस्थानमिति ॥ ७ ॥

अथ तथैव समस्तेन सर्वं स्थ सोम्यासः सर्वं सोमं पिबत
सर्वं सोमस्य पीतिमानश्वे पातमेति समानं परम्* ॥ ८ ॥

अथ तस्मात् कर्मणोऽनन्तरं यथापूर्वं समस्तोपस्थानं कृतं तथैव
तेन प्रकारेण सर्वान्मन्त्रोच्यमानाः सर्वं स्थ सोम्यास इत्येतद्वज्र-
जपित्वा अनन्तरं पातमेत्येतदादि पूर्वोक्तं जपेत् ॥ ८ ॥

ऋतस्य द्वारौ स्थ इत्यपरौ द्वारबाहू संमृज्य मा मा
सन्ताप्तमिति प्रविशेयुः† ॥ ९ ॥

इदोर्विधानयोरन्तरेण धिष्णानुपस्थाय अनन्तरं ऋतस्य द्वारौ
स्थ इत्यनेन मन्त्रेण सदसः अपरौ पश्चिमौ द्वारबाहू संमृज्य मा मा
सन्ताप्तमित्यनेन यजुषा सदसि प्रविशेयुः सस्मार्जनं शोधनम् ॥ ९ ॥

दक्षिणेनौदम्बरीं गत्वा तस्या उत्तरत उपविशेयुर्नमः
सखिभ्यः इति† ॥ १० ॥

* शाङ्खायणेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† शाङ्खायणेऽधिकमस्ति ।

‡ शाङ्खायणेऽप्येवम् ।

दक्षिणेन प्रदेशेनौदुम्बर्या गत्वा तस्या उत्तरे प्रदेशे लपविशियः
गमः सखिभ्य इत्यनेन यजुषा तस्या इति निर्देशो माभूत् सदस उत्त-
रत इति ॥ १० ॥

पूर्वेण प्रस्तोतारं प्रतिहर्त्ता गच्छेदेतस्याम्* ॥ ११ ॥

एतस्यां वेलायां धिष्णोपस्थानान्तरार्या पूर्वेण प्रदेशेन प्रस्तो-
तारं प्रतिहर्त्ता गच्छेत् अपरे भुवते एतस्यामित्येतस्यामौदुम्बर्याम्
अथमेव नित्यः सञ्चर इति ॥ ११ ॥

एतस्यां वेलायां समुपङ्गयेरन्* ॥ १२ ॥

एतस्यामिति काकालिन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते एतस्यां वेलाया-
मस्मिन् काले समुपङ्गयेरन्, ननु एतस्यां वेलायामिति किसर्थमार-
भ्यते अथ समुपङ्गयेरन् इत्यानन्तर्यं मिद्वे उच्यते, अन्यथास्ति पूर्वेण
प्रस्तोतारं प्रतिहर्तुः गमनं न तस्मिन् समुपङ्गयेरन् धिष्णोपस्थाना-
नन्तरं प्रवेक्षणकाल एव समुपङ्गयेरन् ॥ १२ ॥

सर्वे सन्नेषु* ॥ १३ ॥

यजमाना उपङ्गयध्वमित्येवोपङ्गानमिति सर्वे यजमानाः सन्नेषु
समुपङ्गयेरन् ॥ १३ ॥

मियोऽन्यत्र* ॥ १४ ॥

सत्रादन्यत्र मिथः दौ दौ समुपकथेरन् ॥ १४ ॥

सर्वे यजमानम्* ॥ १५ ॥

सत्रादन्यत्र सर्वे त्रयोऽपि उद्गातारो यजमानमुपकथेरन् उद्गा-
तार उपकथध्वमिति प्रार्थिताः सन्त उपहृत इत्यनुज्ञां कुर्युरि-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वारबाहुसम्मार्जनप्रभृत्येतत् सर्वं कुर्युर्यदा धिष्णानु-
पतिष्ठेरन्* ॥ १६ ॥

अतस्त द्वारौ स्त इत्येतन्नादारभ्य एतत् सर्वं कुर्युः चावद् यज-
मानसमुपकथामिति दक्षिण् काले धिष्णानुपतिष्ठेरन्, ननु एतत्
सर्वमिति किमर्थं द्वारबाहुसम्मार्जनप्रभृतीति सिद्धे उच्यते, उक्तं
यदा धिष्णानुपतिष्ठेरन्निति वक्ष्यति च अथ धिष्णानुपतिष्ठेरन्नित्ये-
तस्मिन् प्रकरणे अनुपस्थानं श्राद्धिष्य इति तद्विच्छेदपस्थानानन्तरं
कर्म अनुपस्थानेन प्राप्नोति सोऽयमाचार्यो नियमार्थमारभते
एतत् सर्वं कुर्यादिति कथं अनुपस्थानेऽपि स्वादिति ॥ १६ ॥

यजमानब्रह्मत्वे चेदुद्गाता कुर्यादग्नीध्रीयमुपस्थाय पूर्वम्
परिक्रामेत्* ॥ १७ ॥

* द्वाद्यास्योऽप्येवम् ।

यजमानस्य कर्म याजमानं ब्रह्मणः कर्म ब्रह्मत्वं ते याजमानब्रह्म-
नेषुद्रुताता मूलेन कुर्यात् तदाग्नोभीयमुपस्थाय तस्य पूर्वेषु गच्छेत्
किं विषयं पुनरिदं कर्मोद्गातुः उच्यते आपत्कल्पे ॥ १७ ॥

सादसानुपस्थाय तत एवेक्षमाणः पात्नीशालान्* ॥ १८ ॥

सादसान् धिष्यन्नुपस्थाय सदसि भवाः सादसाः तानुपस्थाय
तस्मिन्नेव देशेऽवस्थित ईक्षमाणः पात्नीशालान् धिष्यन्नुपतिष्ठेत्
पत्नीशालायां भवाः पात्नीशालाः ॥ १८ ॥

इतरथेतरौ* ॥ १९ ॥

इतरथा इतरौ प्रष्टो पूर्वोक्तेन विधिना धिष्यन् उपतिष्ठे-
याताम् ॥ १९ ॥

इति द्वितीयस्य ऋतीया कथिता ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ।

अतस्य द्वारौ स्थ इति पूर्वे द्वारवाह संमृज्य दक्षिणस्य
पुस्तादुदङ्मुख उपविशेदिति धानञ्जयः† ॥ १ ॥

* प्राज्ञायकोऽप्येवम् ।

† प्राज्ञायके विज्ञेयैः ।

आदद्यान् पादोद्ग्राह्यांश्च धिक्कानुपस्त्राय अग्नकारस्तस्य
 द्वारौ च इत्यनेन यजुषा पूर्वं द्वारवाहं सदसः संमृज्य दक्षिणस्य
 द्वारवाहोः पूर्वं प्रदेशे उदङ्मुख उपविशेदित्येवं धानक्षयः आचार्य
 आह ॥ १ ॥

पश्चात् प्रत्यङ्मुख इति श्राण्डित्यः* ॥ २ ॥

पश्चिमे प्रदेशे दक्षिणस्य द्वारवाहोः प्रत्यङ्मुख उपविशेदित्येवं
 श्राण्डित्य आचार्य आह ॥ २ ॥

उक्तो प्रवेशनोपवेशनो ॥ ३ ॥

प्रवेशनोपवेशनार्थीयं यजुषो पूर्वमेवोक्ते मा मा सन्नात नमः
 सखिभ्य इति च ॥ ३ ॥

अद्विक्पथेन गत्वा समस्तोपस्थानप्रमृति समानम् ॥ ४ ॥

याजमानसुक्तं साम्प्रतं ब्रह्मत्वं विवक्षितं तदुच्यते, अद्विक्पथेन
 गत्वा समस्तोपस्थानादारभ्य सर्वान् समन्वीचमाणाः पातमेत्येतस्मान्
 सर्वं समानम् ॥ ४ ॥

दक्षिणाङ्गे तु सदसः पूर्वमुपवेशनं प्रस्तोतुः प्रत्युपवेशनं

* आद्यायमे विश्वेवोदित्ति ।

† आद्यायमेवोदित्येवम् ।

ब्रह्मोपवेशनेन निरस्तः परावसुरिति दक्षिणाद्वर्णं निरस्तोदा-
वसोः सदने सीदामीत्युपविशेत्* ॥ ५ ॥

अथन्तु विशेषः प्रागैकाग्रोपवेशनात् दक्षिणे प्रदेशे सदस उप-
वेशनं प्रक्षोतुरुपवेशनं प्रति तच्च ब्रह्मोपवेशनेन, ननु किमिदं ब्रह्मोप-
वेशनेनेति यदा वक्ष्यत्येवोपवेशनम् उच्यते, वक्ष्यत्ययं ब्रह्मणः प्रकरणे
प्रतिपत्तौ शिष्यानुपस्थाप्योक्तं सदस्युपवेशनमिति निरस्तः परावसु-
रित्यनेन चक्षुषा दक्षिणाद्वर्णमिरस्येत् आवसोः सदने सीदामीत्यु-
नेन उपविशेत् ॥ ५ ॥

धर्भुवःस्वर्गस्थनिर्भङ्गाच्च मानुष इत्युक्त्वौदुम्बरीं गत्वा-
पविशेत्† ॥ ६ ॥

उपविशान्नान्नरम् एतच्चक्षुर्जपेत् अन्नान्नरमौदुम्बरीं गत्वा पूर्वो-
क्तेन चक्षुषोपविशेत् ॥ ६ ॥

अनूपविशेतामितरौ ॥ ७ ॥

तनुपविष्टमन्नान्नं प्रक्षोदप्रतिहर्त्तारानुपविशतां पूर्वोक्तेनैव
चक्षुषा ॥ ७ ॥

* आह्वायवेधेनैव दक्षिणतुल्यं क्षतम् ।

† आह्वायवेधेनैव ।

स्तेनानुपूर्वेषु सर्वं यथासनञ्चिकीर्षेत्* ॥ ८ ॥

यदि याजमानब्रह्मणे उद्धाता कुर्यात् तदा याजमानं ब्रह्मण-
मौद्धाचमित्यनेनानुपूर्वेषु सर्वं यथासनं उपवेशनादि कुर्यात् ॥ ८ ॥

ग्लायेश्चेदध्यादम्बर्येव* ॥ ९ ॥

यदि ग्लायेश्चैदुम्बर्यामेवासीनः सर्वं कुर्यात् ग्लानिरशक्तिः ॥ ९ ॥

सदस्य एवमेव धिष्ण्यानुपतिष्ठन् ब्रह्माणमनुप्रविशेद्
ब्राह्मणाङ्गुलिं वा ॥ १० ॥

सदस्य एवमेव यदिदमुद्धादृष्टां धिष्णोपस्थानमुक्तमनेनैव
प्रकारेण कुर्वन् ब्रह्माणमनुप्रविशेत् ॥ १० ॥

तेनास्य समुपहवः स्याद्भक्षश्च समानः ॥ ११ ॥

यदि ब्रह्मणा यदि वा ब्राह्मणाङ्गुलिना यस्यानूपविष्टः तेन सह
सदस्यस्य समुपहवः स्यात् न केवलं समुपहवो भक्षश्च तेनैव तुल्यः
स्यात् ॥ ११ ॥

बीभत्सेयाताञ्चेक्षानाचमसौ स्याताम्* ॥ १२ ॥

* ब्राह्मण्यबोध्यम् ।

† ब्राह्मण्यबोध्यम् ।

यदि बीभत्सेयातां नाना चमसो स्यातां बीभत्सा नाम घृषा
स्यातामिति एतावेव चमसो नाना स्याताम् अन्येषां तु सत्यामपि
बीभत्सार्था नैव नाना चमसः स्यात् ॥ १२ ॥

सर्पत्सु न शून्त्यं सदः कुर्यात्* ॥ १३ ॥

सवनमस्यासु सर्पणेषु सर्पत्सु चत्विग्यजमानेषु न सदस्यः शून्त्यं
सदः कुर्यात् ॥ १३ ॥

तस्य दधिभक्षान्नं कर्म* ॥ १४ ॥

तस्य सदस्यस्य दधिभक्षान्नं कर्म भवति नोर्द्ध्वम् ॥ १४ ॥

स निवर्त्तेत सन्नेषु* ॥ १५ ॥

स दधिभक्षतो निवर्त्तेत सन्नेषु सदस्यस्य कथं पुनरेतद्भ्रम्यते यथा
दधिभक्षतो निवर्त्तते सदस्यस्य न सदस्य एवेति उच्यते सदस्यो हि
सन्नेषुत्पादक एव आवर्त्तवाः सदस्या इति, ननूक्तमशुषोमान्ममहःसन्ने-
ष्विति सन्नेषु दधिभक्षप्राप्तिरेव नास्ति अशुषोमान्मत्वादङ्गाम् अचो-
ष्यते, सविधिरङ्गादृषामुक्तो न सदस्यस्य सदस्यस्य हि अविशेषे-
णोक्तं दधिभक्षान्नं कर्म एकादाहीनसन्नेषु सोऽविशेषवचनप्राप्ते
दधिभक्षः सन्नेषु विशेषवचनेन स निवर्त्तेत सन्नेष्विति ॥ १५ ॥

* प्राङ्गावबोध्यवम् ।

विसृष्टिने सवने पूर्वया द्वाराग्नरेण होतुर्धिष्ण्यं
मैत्रावरुणस्य च सञ्चरः* ॥ १६ ॥

विसृष्टिने अर्द्धसमाप्ते सवने अग्नरेण होतुर्धिष्ण्यं मैत्रावरुण-
धिष्ण्यं गत्वा पूर्वया द्वारा सदोनिष्कामण्यकर्मार्यमेव सञ्चरः ॥ १६ ॥

तद्यथेत् तद्यथेत्* ॥ १७ ॥

तद्यथा गतं एवं सदसि सञ्चरः सिद्धो भवति नान्यत्प्रयोजनमस्ति
अस्य सूत्रस्यारम्भे ॥ १६ ॥

इति द्वितीयस्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

चमसं प्रतिगृह्य प्रस्तोता दक्षिणजरावाधाय दक्षिणेन
पाणिनापिधायासीत्* ॥ १ ॥

धिष्ण्योपस्थानमुक्तम् अग्नारं चमसमुद्योषांश्चमयानाहरन्ति अत
उच्यते, चमसं प्रतिगृह्येति चमसव्यसिञ्चति चमसः तच्चमसव्यसिञ्च-

मानं प्रतिगृह्य दक्षिणं जरायाधाव दक्षिणेन पाणिनापिधायाधीत
अपिधानमाच्छादनम् ॥ १ ॥

उपहृत्यमानायामिडायात्मनूप धारयेदनुपपन्नम्* ॥ २ ॥

उपहृत्यमानायामिडायात्मनश्चमसं इडाङ्गानसमीपे धारयेदनुप-
पन्नम् असृजन् । एष उपहृत्यधर्मः प्राग्धातमानात् अग्निर्गन्
इत्यादि ॥ २ ॥

वषट्कर्तुरनुभक्त्यै सर्वत्र भक्तयेयुर्मिथ उपहृत्य † ॥ ३ ॥

* वषट्कर्तुरि भक्षितेऽस्त्रिंशमसं ततो भक्तयेयुः स्त्रं चमसं मिथः
अन्योन्यमुपहृत्य, ननु वषट्कर्त्ता चमसं भक्षितं ततोऽनुभक्तयेदिति
तदयुक्तं कुतः अत्रिति कालापेक्षा न भक्षणप्राप्तिः मिथ उपहृत्य
इत्येतस्माच्च यस्मै भक्षणप्राप्तिः स एवोपहृत्यं धारणीयः अनुष्ठार्थत्वात्
उपहृत्यकः सर्वगृह्यान्तः केवलं चवनमुखीयानां सर्वेषाञ्चमसानां
एव भक्षणधर्मः ॥ ३ ॥

उक्तात्मा प्रथमः† ॥ ४ ॥

चमसं भक्षयेत् अथैव चमसः प्रक्षोभा प्रथमं प्रतिपन्नः अतोऽक्षौबा-

* प्राग्धातवोऽप्येवम् ।

† प्राग्धातवो वेदविषये विज्ञेयोऽस्ति ।

नन्तरं भक्षणं प्राप्नोति अतः आहोद्गाता प्रथम इति कथं भक्षये-
दित्युच्यते ॥ ४ ॥

दक्षिणमनु बाहुन्दण्डं कृत्वा श्येन इत्यवेच्छेन्दविति द्विर-
ल्पं भक्षयेद् यथासवनं कृन्दाऽस्यादिशन्* ॥ ५ ॥

दक्षिणं बाहुमनु समसस्य दण्डं कृत्वा श्येन इत्यनेन यजुषा
अवेक्ष्य सोमम् इन्दवित्यनेन द्विर्भक्षयेदल्पं क्रियाभ्यासे सहस्रमन्त्रः
यद्यस्मिन्सवने कृन्दो यथासवनं गायत्र्यकृन्दस इति प्रातःसवने त्रिष्टुप्-
कृन्दस इति माध्यन्दिने जगतीकृन्दस इति तृतीयसवने एवमादि-
शन् ॥ ५ ॥

जङ्घ इति मुख्यान् प्राणानभिमृशेत सोमरारन्धीति हृदयं
सोमगोर्भिरिति नाभिम्† ॥ ६ ॥

जङ्घ इत्यनेन यजुषा मुख्यान् प्राणानभिमृशेत मुखे भवा-
मुख्याः प्राणा इन्द्रियाणि, सोमरारन्धीत्यनेन यजुषा हृदयं सोम-
गोर्भिरित्यनेन नाभिम् अभिमृशेतेति वर्णते ॥ ६ ॥

एवमितरौ कुर्याताम् ‡ ॥ ७ ॥

* आह्वायकोट्येवम् ।

† आह्वायकेनैतेन सूत्रचर्यं कृतम् ।

‡ आह्वायकेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

[२.४.११]

मैत्रेयसूत्रे ।

एवमेव इतरौ प्रसोदप्रतिहर्तारौ कुर्यातां ॥ ७ ॥

प्रतिहर्ता पश्चात्* ॥ ८ ॥

अथ तयोः कः क्रम इत्युच्यते, प्रतिहर्ता पश्चात् ॥ ८ ॥

तः स आप्याययेद्भिमृश्याप्यायस्वेति† ॥ ९ ॥

तं चमसं स प्रतिहर्ता आप्याययेत् अभिमृश्या आप्यायस्वेत्य-
नेन मन्त्रेण अयातयामार्थम् अथ सघृहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते,
वक्ष्यति सुब्रह्मण्यचतुर्था उद्गाढचमसं भक्षयेयुः षट् चान्य इति
नैरपि भक्षिते स एवाप्याययेत् प्रतिहर्ता ॥ ९ ॥

सर्वे वैतया गायत्र्या‡ ॥ १० ॥

सर्वे वा आप्याययेयुः आप्यायस्वेत्येतया गायत्र्या अथैतया गाय-
त्र्येति किमर्थमिति चेत् उच्यते, संख्यवहारायं वक्ष्यति गायत्रीं
द्विर्ब्रूयुरिति गायत्रीवानुसवनमाप्यायनमिति च ॥ १० ॥

नां तृतीयसवने द्विर्ब्रूयुः सन्ते पयाःसीति माध्यन्दिने† ॥ ११ ॥

* प्राच्यायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं ज्ञातम् ।

† प्राच्यायनेन द्वाभ्यामेकसूत्रं ज्ञातम् ।

‡ प्राच्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं ज्ञातम् ।

तां गायत्रीं तृतीयसवने सोमापायने द्विर्गुणः सन्ने यथाशित्ये-
तथर्षा माध्यन्दिने आप्यायनं हन्द्ःसप्तदर्थम् ॥ ११ ॥

गायत्र्यैवानुसवनमापायनमिति शाण्डिल्यः* ॥ १२ ॥

गायत्र्यैवापायस्वेत्येतथा सकृदुक्त्या अनुसवनमापायनमिति
शाण्डिल्य आह ॥ १२ ॥

द्वितीयाः सवनेषु नाराशंसः पूर्वयोश्च तृतीयौ† ॥ १३ ॥

द्वितीयाश्चमसाः सवनेषु चिन्त्यपि नाराशंससंज्ञाः पूर्वयोः सवनयोः
प्रथमद्वितीययोस्तृतीयौ च ॥ १३ ॥

तेषामनवेक्ष्य भक्षणमवमैरिति प्रातःसवन और्वैरिति
माध्यन्दिने काव्यैरिति तृतीयसवने‡ ॥ १४ ॥

तेषां नाराशंसानामनवेक्ष्य भक्षणं यदेतच्छेन इत्यनेन एतत्तेषां
न स्यात् अवमैरित्येतदादिभिर्विद्वद्गैरनुसवनं भक्षणेषुर्थाक्रमम् ॥ १४ ॥

पितृभिरिति सर्वज्ञानुसप्परेत्† ॥ १५ ॥

* ब्राह्मण्ये विशेषोक्तिः ।

† ब्राह्मण्येनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

‡ ब्राह्मण्येनोप्येवम् ।

पितृभिर्भक्षितस्तेत्येतदादि सर्वचानुसंहरेत् सर्वेषु खनेषु सर्व-
घट्पणं अन्येष्वपि मन्त्रेषु पितृशब्दमनुसंहरेत् अवशेषे पितृभिरित्ये-
तदादि ॥ १५ ॥

प्रत्यभिमर्शने यथाकामी* ॥ १६ ॥

यदेतदूर्ध्वं इति मुख्यान् प्राणानभिमृशतेत्येतदादि प्रत्यभिमर्शनम्
एतत् नारायणे कुर्यान्न वा अपरे वर्षयन्ति पितृभिरिति सर्वचानु-
संहरेत् इत्यस्य पितृशब्दस्यानुसंहरेत् प्रत्यभिमर्शने यथाकामी इन्द्र-
शब्दस्य स्नाने पितृशब्दं वा कुर्यात् यथाकामातमेवाभिमर्शनं कुर्यात्
सर्वप्राप्तिस्तत्कार्यत्वादित्यस्य ॥ १६ ॥

प्रथमद्वितीयौ पूर्वयोः सवनयोराध्याययेत् प्रथमं तृतीय-
सवने † ॥ १७ ॥

प्रथमद्वितीयौ चमसौ पूर्वयोः सवनयोः प्रातःसवनमाध्यन्दिनयोः
आध्याययेत् प्रथमञ्चमसं तृतीयसवने आध्याययेत् ॥ १७ ॥

आवर्त्तिषु ढण्डे प्रतिगृह्य प्रक्षोता प्रयच्छेद्यथा प्रक्षरम्* ॥ १८ ॥

आवर्त्तिष्वोत्रेषु ढण्डे प्रतिगृह्य प्रक्षोतोद्गात्रे प्रयच्छेत् यथा

* प्राज्ञासर्वोऽप्येवम् ।

† प्राज्ञासर्वेतेन रूपद्वयं कृतम् ।

प्रस्तरं येन प्रकारेण प्रस्तरदानं ब्रह्मन् स्तोत्रायामः प्रशास्तरिति प्रस्तोत-
यद्वयं किमर्थमिति चेत् यथा प्रस्तरमित्यनेनैव सिद्धे यदा प्रस्त-
रस्य प्रस्तोतैव सम्प्रदाता अत्रोच्यते, यदाप्यन्यदुपाकरणद्वयं तत्रापि
प्रस्तोतैव प्रयच्छेत् यथा वैरूपोपाकरणे व्यजनमरणी वैराजे
महानाक्षीश्वकामिश्रा आपः महाव्रते वाणः इत्येतदादि ॥ १८ ॥

अनाद्रियमाणयोर्न मन्त्रं जज्ञात्* ॥ १९ ॥

अनाद्रियमाणयोस्तृणयोर्मन्त्रश्रोतृसृजेत् यदा तृणाभ्यामुप-
करणम् ॥ १९ ॥

तथैव जङ्गामुपहृत्य युञ्ज्यात् स्तोमन्दीक्षायां तपसो मनसो
वाच इति नाना धानञ्जयो यन्नानन्तराणि चत्वारि† ॥ २० ॥

तथैव तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः यथैव प्रस्तरेण बहिष्यवमाने उक्तं
जङ्गामुपहृत्य युञ्ज्यात् स्तोमं दीक्षायां वर्षेनेत्येतदादिभिः नामा वृथ-
गित्यर्थः यत्र यस्मिन्ननन्तराणि चत्वारि स्तोत्राणि एवं धानञ्जय
आचार्य आह ॥ २० ॥

अन्तः सर्वेषां प्रजापतिस्त्वेति* ॥ २१ ॥

* शास्त्रायणोऽप्येवम् ।

† शास्त्रायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यदेतत् प्रजापतिस्त्विति सर्वेषामनन्तरमाद्यातम् एतत् प्रत्येक-
मनुष्यश्च ते दीकथे वर्षेन प्रजापतिस्त्वा युनक्तु एवं सर्वेषु ॥ २१ ॥

उत्तरमुत्तरं लुप्येताऽल्पीयःसु* ॥ २२ ॥

अल्पीयःसु सोत्रेषु उत्तरमुत्तरं सोमयोजनं लुप्येत यथाग्निष्टोमे
त्रोत्तराणि सुप्तानि, अथ किमर्थमिदं सूत्रं आरभ्यते यदा निमि-
त्तापाये नैमित्तिकस्याप्यापायो भविष्यत्येव उच्यते, सन्नियोगश्चिष्टान्ये-
तानि सोमयोजनानि यत्रानन्तराणि चलारोति तत्राकाङ्क्ष्येन संबन्धः
स्यात्, अथाल्पीयःसु किमर्थमिति चेत् उच्यते प्रकारदर्शनाय
कथम् अन्यत्रापि बहुव्यक्तत्वेषु सोपप्राप्तौ उत्तरमुत्तरं लुप्येत यथा
वैराजोऽग्निमन्त्रे आह, अभ्यात्मं प्रजननं कृत्वा पिःप्रदक्षिणमभिमन्त्रे-
द्वायचं कन्दोऽनु प्रजायस्व चेष्टुभं जागतमानुष्टुभं वैराजमिति गौतम
इत्युक्त्वाह सप्तुर्भिरिति धानञ्चयस्त्रिभिरिति श्राण्डिष्य इति तथा
महाव्रतासङ्गारोहणं कन्दोभिरुक्त्वाह वैराजपञ्चमैरिति गौतम
सप्तुर्भिरिति धानञ्चयस्त्रिभिरिति श्राण्डिष्य इति अत्राप्युत्तरमुत्तरं
लुप्येताऽल्पीयःस्त्विति ॥ २२ ॥

प्रथमेन वाजपेयसाम्नो युञ्ज्यात्* ॥ २३ ॥

प्रथमेन मन्त्रेण वाजपेयसाम्नः सोमं युञ्ज्यात् ऐङ्गिषाक्षः

* ग्राह्यावन्ते विज्ञेयोऽस्ति ।

प्रथमेन सोमयोजनं कृतम् इदानीमर्थाद्वितीयस्य प्राप्तिः तस्मा-
भदित्यत आह प्रथमेनेति ॥ २३ ॥

तत्प्रभृतीनि रात्रौ* ॥ २४ ॥

प्रथमप्रभृतीनि रात्रौ सोमयोजनानि भवन्ति षोडशिमत्यति-
रात्रे द्वितीयप्रभृतीनि रात्रौ प्राप्तुवन्ति तत्प्रतिषेधार्थमाह प्रथम-
प्रभृतीनि रात्राविति ॥ २४ ॥

तथातिरिक्तस्रोत्रेषु* ॥ २५ ॥

तथैवातिरिक्तस्रोत्रेषु प्रथमप्रभृतीत्येव सन्धेरनन्तरत्वात्तत्रापि
द्वितीयप्रभृतिप्राप्ते तथेत्यक्तम् ॥ २५ ॥

सर्वैरेकैकं यथास्नायत् प्राण्डित्यः* ॥ २६ ॥

सर्वैर्द्विजायै वर्षेनेत्येतदादिभिरेकैकस्मिन् स्रोत्रे यथास्नातैः सोम-
योजनं स्यात् यथापाठमित्यर्थः यथास्नात्तदग्रहणं विज्ञतैर्माभूदिति ॥ २६ ॥

आवर्त्तिन्यायः सन्धौ* ॥ २७ ॥

आवर्त्तिस्रोत्रेषु यो न्यायः सोमयोजनादीनां स सन्धौ स्यात् कुतः
संज्ञायः परास्त्वान्धेः ॥ २७ ॥

उपवसथ्येऽहनि न समामनेरन्* ॥ २८ ॥

उपवसथ्येऽहनि चतुर्दश्या समाख्यानं न कुर्युः क पुनः समाख्यानं प्राप्त-
मुपवसथ्येऽहनि निषिध्यत इति उच्यते, स्तोत्रगतस्य साधः पाञ्चविधे
भक्तिस्वाचार्याणां अनेकधा प्रतिपत्तिः तद्यथादावेकः कल्पोनाङ्गीकृति-
यते तदा स्तोत्रकाले भक्तोः प्रति अन्याऽन्येन विप्रतिपत्तिः स्यात् स
चान्यायः तदेवं मान्दित्यत आदावेवाङ्गातुः कल्पो य इष्टः स सम्प्रति-
पत्तव्यः अतोऽर्थं समाख्यानमादावेव कर्त्तव्यं स्यात् तस्योपवसथ्येऽहनि
प्रतिषेधः ॥ २८ ॥

इति द्वितीयस्य पञ्चमी कण्डिका ।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

प्रक्षोता तु कुशाः कारयेद् यज्ञियस्य वृक्षस्य खदिरस्य
दीर्घसन्धेयके प्रादेशमानीः कुशाः पृष्ठास्त्वक्तः समामञ्जतो-
ऽङ्गुष्ठपर्वपृथुमानीः प्रक्षालाद्याः कारयित्वा गन्धैः प्रलिप्य

* प्राञ्जल्यवबोधयेत् ।

सर्पिषा सचेध्वेके वैष्टुतेन वसनेन परिवेष्ट्य शौमशाणकार्पा-
शानां केनचिदुपर्यौदुम्बरा वासयेत्* ॥ १ ॥

कर्मेष्टुचमुक्तं उपवसथ्येऽहनि न समामनेरन्निति किन्तु प्रक्षोता तु
कुशाः कारयेत् तुभ्यम्हे विशेषणार्थः उपवसथ्यएवाहनि प्रक्षोता कुशाः
कारयेत्, कारयेदित्यन्यं कुशानां कर्त्तारं ज्ञायति, यज्ञियस्य वृक्षस्य
यज्ञमर्हतीति यज्ञियः यज्ञियस्य वृक्षस्येत्यवयवलाक्षणा षष्ठी खदिरस्य
दीर्घसचेध्वेके एके आचार्या मन्यन्ते दीर्घमन्त्रेषु खादिर्यः कुशाः स्यु-
रिति किं कारणं दाहप्राधान्यात् प्रादेशमाचीः प्रादेशप्रमाणाः कार-
येत् कुशवृक्षास्त्वक्तः आहतिरुच्यते त्वचं प्रति कुशवृष्टाः स्युः समा मज्जतः
मज्जां प्रति समाः स्युः अङ्गुष्ठपर्वप्रयुमात्रोः प्रयुलेनाङ्गुष्ठपर्वमात्राः
स्युः प्रज्ञातायाः कारयित्वा प्रज्ञातानि अयाणि यथा भवन्ति तथा
कारयेत् ननु कारयित्वेति किमर्थं यदा प्रक्षोता तु कुशाः कारयेदिति
प्रकृत एव करणे उच्यते प्रणाशे कुशानां भङ्गे वा पुनरन्याः कार-
यित्वा प्रयुञ्जीत नान्यत् प्रायश्चित्तमसि गन्धैः प्रलिप्य कुशाः सर्पिषा
सचेध्वेके एके आचार्याः सन्त्रेषु सर्पिषा प्रलेपं मन्यन्ते वैष्टुतेन वसनेन
परिवेष्ट्य विष्टुतीषु योजितं वैष्टुतं तेन वाससा सर्वतो वेष्टयित्वा
शौमशाणकार्पाशानां केनचित् क्षुमायाः विकारः शौमं शण्डस्य
विकारः शण्डं कार्पाशानां विकारः कार्पाशम् एतेषां वाससानेकेन
वेष्टयित्वा शौदुम्बराः सादस्याः शालाया उपविष्टादासयेत् ॥ १ ॥

ताप् सोभने कुशैर्दूर्वाग्रैर्वेष्टयित्वैवजातीयैर्नैव वसनेन
प्रदक्षिणमूर्द्धदेशेन परिवेष्ट्य स्पृष्टोऽनपश्चित उद्गायेत्* ॥ २ ॥

तामौदुम्नरीं च एव सोभत इत्येवं हवते तस्मिन् भूते स्तोत्रकाले
कुशैर्दूर्वाग्रैर्वेष्टयित्वैवजातीयैर्नैव वसनेन यज्जातीयं वेष्टुं प्रदक्षिण-
मूर्द्धदेशेन परिवेष्ट्य प्रदक्षिणमिति निश्चयः क्रियते न प्रसव्यम् ऊर्ध्व-
देशेन नाधोदेशेन परिवेष्ट्य सर्वतो वेष्टयित्वा स्पृष्टः अनपश्चित उद्गा-
येत् वक्ष्यति कारणं धिष्णोऽयं भवति न धिष्णमासादयेदिति ॥ २ ॥

धृष्टमपश्येतेत्येके† ॥ ३ ॥

धृष्टं प्रगल्भं स्वल्पमित्यर्थः अपश्येत इत्येके तावता अपश्य-
णार्था इयं भवतीभिः सपव तदूर्जिश्चित इति ॥ ३ ॥

स्तोष्यमाणानां मध्ये वेष्टुं वसनं प्राक्समासं वोढक्स-
मासं वा उपरिदशमास्तीर्य प्रस्तोता कुशा विदध्यात् प्रस्ता-
वान्नेषु † ॥ ४ ॥

स्तोष्यमाणानामिति प्रत्युपस्थितं कालं ज्ञापयति स्तोष्यमाणानां

* आद्यायकोऽप्येवम् ।

† आद्यायके विश्वेकोऽस्ति, अधिकोऽप्यस्ति ।

† आद्यायकोऽधिकमस्ति ।

सोऽथकर्तृणां मध्ये विद्युतिप्रयोजनं वसनं द्विगुणं कृत्वा प्राक्प्रमाणं वा
 देशान्तपाशान्तयोः संज्ञेयः समासः तं समासं प्राक्पुंसम् उदङ्पुंसं वा
 कृत्वा उपरिदशमास्तोर्थं प्रस्ताता कुशाणां विन्यासं कुर्यात् प्रस्ता-
 वान्तेषु ॥ ४ ॥

आद्येऽनेकप्रस्तावेषु* ॥ ५ ॥

अनेकप्रस्तावेषु सामसु महादिवाकीर्त्तिलान्दमहागाद्यादिषु
 सामसु आद्ये प्रस्तावे कुशाः प्रास्थापयेत् ॥ ५ ॥

उदगग्रं प्रथमं विष्टावं प्राक्स्थं प्रत्यग्वा* ॥ ६ ॥

उदगग्रभिः कुशाभिः प्रथमं विष्टावं विदध्यात् प्रागपवर्गं प्रत्य-
 गपवर्गं वा ॥ ६ ॥

तं पश्चिमेन मध्यदेशेनोदक्स्थं प्रागग्रं प्रत्यग्वा* ॥ ७ ॥

तस्य प्रथमस्य विष्टावस्य पश्चिमे प्रदेशे द्वितीयं विष्टावं विदध्यात्
 उदक्स्थं प्रागग्रं प्रत्यगग्रं वा ॥ ७ ॥

तं पश्चिमेनोदगग्रं प्रत्यक्स्थमेवं विधाः पर्याया उक्त-
 रोत्तराः † ॥ ८ ॥

* प्राज्ञायकोट्येवम् ।

† प्राज्ञायकेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तस्य द्वितीयस्य विष्टावस्य पश्चिमे प्रदेशे द्वितीयं विष्टावं विदधात्
 एवमेकः पर्यायो भवति तस्य प्रथमस्य पर्यायस्य उत्तरे प्रदेशे द्वितीयः
 तस्याप्युत्तरे द्वितीयः, ननु किमिदं बज्रवचनम् एवं विधाः पर्याया
 उत्तरोत्तरा इति यावत् यावता उक्त एकः पर्यायः अन्यौ द्वौ विधेयौ
 उच्यते, बज्रवचनं चतुष्टोमार्थं वक्ष्यति चतुष्टोमयोस्तुष्ट्यर्थाया इति
 सन्धौ च पञ्चदशादिषु स्तोत्रेषु नानापर्यायविष्टावाः स्युः ॥ ८ ॥

पर्यायविष्टावान्सन्दध्यात्* ॥ ९ ॥

पर्यायांश्च विष्टावांश्च सन्दध्यात् संस्तान् कुर्यात् संलग्नान्
 कुर्यात् ॥ ९ ॥

पर्यायादिषु चिंकारेण स्तवीरन् † ॥ १० ॥

पर्यायस्यादौ चिंकात्य स्तवीरन् ननु तत् किमिदमारभ्यते यदा
 प्रतिपर्यायं चिंकार आस्नात एव ब्राह्मणेन तिसृभ्यो चिंकरोतीत्येव-
 मादि, उच्यते कृतपर्यायेषु स्तोत्रेषु तदास्नातम् अकृतपर्यायेषु चतु-
 र्यर्थायादिषु च संग्रहः स्थापयेवञ्चारभ्येत ॥ १० ॥

उत्तमां प्रस्तुत्यैवेति श्रुसितारमीक्षेत्* ॥ ११ ॥

स्तोत्रस्य उत्तमां स्तोत्रायां प्रस्तुत्य प्रस्तावं दत्त्वा प्रस्तोता एवेति

* ब्राह्मण्ये विष्टोऽस्ति ।

† ब्राह्मण्येऽप्येवम् ।

तुवन् प्रसितारमोक्षते कालप्रज्ञापनार्थं षोडश्याम् उत्तमं प्रतिहारं
प्रत्याह्वयन्तीति श्रुतेः तत्प्रज्ञापनार्थं तद्यथैषोत्तरमेवेति ॥ ११ ॥

स्तुतस्य स्तुतमसीति यजमानवाचनम्* ॥ १२ ॥

स्तुतस्य स्तुतमसीत्येतद् यजुः यजमानवाचनमावर्त्तितोत्रेषु ॥ १२ ॥

सवनसंस्थासु प्रशास्त्रोक्तो यथेतमपरया दारा निष्क्रम्य
पश्चिमेनाग्नीध्रीयं बह्विर्वेदि मूत्रं कुर्युः* ॥ १३ ॥

सवनसंस्थासु सवनसमाप्तिस्वित्थर्थः प्रशास्त्रा सर्पतेत्युक्तः यथेतं
यथागतं दक्षिणेनौदुम्बर्था गत्वा अपरया दारा निष्क्रम्य पश्चिमया
पश्चिमेनाग्नीध्रीयं बह्विर्वेदि मूत्रं कुर्युः वेदेर्वेदिः मूत्रं कुर्युः यदि
मूत्रिताः स्युः न नियमः अवधिरूपदिश्यते मूत्रोच्चारयोः अथ
किमर्थं बह्विर्वेदीति कुतः संशयः यथान्तर्वेदिमूत्रोच्चारयोः क्रिया
स्वादिति उच्यते, बह्विर्वेदिग्रहणं देवप्रकर्षार्थं न वेदेः समीपदेशे
प्रलब्धे स्वादिति अथ बह्ववचनं किमर्थं सवनसंस्थास्विति यदा प्रातः
सवनमाध्यन्दिनयोरेव सवनयोः सर्पणं भवति तृतीयसवनसमाप्तौ नि
सर्पणं तत् किमिदं बह्ववचनमिति उच्यते, एतदर्थं बह्ववचनं क्रियते
सवनसमाप्तौ संस्थासु चेति कथं संस्थासमाप्तौ च सर्पणं स्वादिति
अथ अतिरात्रे अग्निष्टोमान्ते सर्पणम् उक्थ्येषु तच्छब्देषु च समाप्ते
सर्पणं ज्ञात्वा वाङ्मनि श्रुते असुप्तो सर्पणम् अतोऽर्थाप्ययेवमेव ॥१॥

वाचं यच्छेयुर्यावदुदक्वाः स्युः* ॥ १४ ॥

उदकमर्हतीत्युदक्वाः यावदक्षतश्रीचाः स्युस्तावद्वाग्यमनं कुर्युः
आ उपस्यर्शनात् ॥ १४ ॥

एतन्मृगतीर्थम्* ॥ १५ ॥

यदेतदुक्तं पस्विमेनाग्नीध्रीयमिति एतस्य संज्ञेयं मृगतीर्थमिति
मार्गतामेतत्तीर्थं यद्यर्थिनो भवन्ति निर्गमने अन्ये भुवते मृगतीर्थ-
मिति उक्तम् आद्याभ्यान् पशून् लभन्ते आरण्यान् मृजन्तीति तदार-
ण्यानां पशून्लामनेनोत्सर्जनमिति ॥ १५ ॥

तेन न भूयः शम्यापरासाद्गच्छेयुः* ॥ १६ ॥

तेन मृगतीर्थेन निष्क्रम्य शम्यापरासात्परतो न गच्छेयुः ॥ १६ ॥

यो भूयो जिगमिषेदाप्रानेन स गच्छेत्* ॥ १७ ॥

शम्यापरासात् परतो यः प्रकृष्टतरं देशं गन्तुमिच्छेत् आप्रानेन
तीर्थेन निष्क्रम्य स गच्छेत् ॥ १७ ॥

इति द्वितीयस्य षष्ठोऽध्यायः ।

* प्राच्यायबोध्यवन् ।

अथ सप्तमी कण्डिका ।

अथ धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् समस्तेनोत्तरयोः सवनयोरिति
गौतम शाण्डिल्यायनौ* ॥ १ ॥

उक्तं सवनसंस्थासु प्रशालोक्ता यथेतमपरया द्वारा निष्क्रम्य पश्चिमे-
नाग्नीध्रीयं वह्निर्वेदि मूत्रं कुर्युरिति तद्यदि तावन्निष्क्रमणानन्तरं
मूत्रोच्चारे कुर्वन्ति ततः कृतशौचा आचानोदकाः यदिदमादेश्यते
तत् कुर्युः अथ मूत्रोच्चारे नैव कुर्युः तदा यथोक्तेन विधिना निष्क्रम्या
थानन्तरं धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् समस्तेन उक्तं तत्रैव तिष्ठन्तः सर्वांश्च
मन्थोत्तमाणाः पातयेति एतत् समस्तोपस्थानम् अनेनोत्तरयोः
सवनयोरुपतिष्ठेरन् एवं गौतम शाण्डिल्यायनाचार्यावाहतुः ॥ १ ॥

सर्वेणेति धानञ्जयः† ॥ २ ॥

आहवनीयोपस्थानादारभ्य प्रत्येकं सर्वेण धिष्णुपस्थानविधिना
उपतिष्ठेरन्निति धानञ्जय आचार्य आह ॥ २ ॥

अनुपस्थानं शाण्डिल्यः† ॥ ३ ॥

न उपस्थानमनुपस्थानं एतस्मिन्नेव काले शाण्डिल्य आचार्यानुप-
स्थानं मन्यते ॥ ३ ॥

* शाङ्खायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† शाङ्खायनोऽप्येवम् ।

एवमेव निष्क्रम्य पृथक् स्तोत्रेभ्यः समस्तोनोपतिष्ठेरन्यान्यू-
र्द्धमुक्थेभ्यः* ॥ ४ ॥

एवमेव निष्क्रम्य यथासवनसंस्थासु इत्युक्तम् पृथक् स्तोत्रेभ्यः
पृथक्क्रानेत्यर्थः तदर्थं समस्तोनोपतिष्ठेरन् यान्यूर्द्धमुक्थेभ्यः कतमानि
पुनस्तानि पृथक्स्तोत्राणि यदर्थमिदमुच्यते यथा षोडशर्थे वाजपे-
यसामार्थे वोक्तमेव* सर्पणं संस्थास्रिति वक्ष्यति च पर्यायेभ्यस्तु रात्रे-
रिति उच्यते, यथा षोडशर्थे तथातिरिक्तस्तोत्रेषु च स्तोत्राद्य
स्तोत्राद्य सन्ध्यर्थे सर्पणं स्यादिति ॥ ४ ॥

पर्यायेभ्यस्तु रात्रेः* ॥ ५ ॥

रात्रौ तु पर्यायादौ सर्पणं स्यादिति न पृथक् स्तोत्रेभ्यः एत-
दर्थं तुल्यम् ॥ ५ ॥

यथासनमुपविश्य प्रस्तोता हविर्ह्वानं गच्छेन्मध्य-
न्दिने* ॥ ६ ॥

धिष्णोपस्त्रानानन्तरं द्वारबाहुसंमार्जनप्रभृति सर्वे कृत्वा यदस्य
समासनं तस्मिन् यत्नोपविश्य प्रस्तोता हविर्ह्वानं गच्छेन्मध्यन्दिने
कर्मार्यसुक्तम् एतत् सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोरिति ॥ ६ ॥

ऊन आदित्यग्रहे प्रतिहर्ताभवे* ॥ ७ ॥

ऊने आदित्यग्रहे प्रतिहर्ता हविर्द्धानं गच्छेत् आर्भवे कर्मार्थम् ॥७॥

उभयत्र सर्वे सत्रेषु* ॥ ८ ॥

उभयोः पवमानयोरुत्तरयोः हविर्द्धानं गच्छेयुः सत्रेषु सर्वउद्गा-
तारो यजमानत्वात् ॥ ८ ॥

पवमानयोरुत्तरयोर्धिष्ण्यविहरणे मार्ज्जालीयः हरन्तः
पश्चिमेन यजमानः हत्वा तेनैव प्रतिहरेयुः* ॥ ९ ॥

पवमानयोरुत्तरयोर्मध्यन्दिनार्भवयोर्धिष्ण्येष्वग्निविहारे मार्ज्जाली-
यमग्निं हरन्तः पश्चिमेन यजमानस्य हत्वा तेनैव पुनर्नयेयुः अथ-
वायार्थम् उद्गाढृषामनेन कर्मणा कः सम्बन्ध इति चेत् उच्यते उक्तं
याजमानब्रह्मले चेदुद्गाता कुर्यादिति तत्र सम्बन्धः ॥ ९ ॥

मध्यन्दिनेन स्तुत्वा सत्रेषु दधिघर्मस्य भक्षयेयुः समुप-
ह्रय दधिक्रावण इति* ॥ १० ॥

मध्यन्दिनेन पवमानेन स्तुत्वा सत्रेषु दधिघर्मस्य एकदेशं भक्षयेयुः
सर्वे समुपह्रय न मियः दधिक्रावण इत्येतयर्था ॥ १० ॥

* शाङ्खायनोऽप्येवम् ।

तस्या उत्तमं पदं दशमेऽहन्यभ्यस्येयुः* ॥ ११ ॥

तस्या ऋचः दशमेऽहनि साचिके उत्तमं पदं अभ्यस्येयुः पुनर्ब्रूयुः
अनुष्टुप्पारोक्षार्थम् अथ तस्या इति किमर्थं प्रकृतैव सा उच्यते दश-
मेऽहनि तार्क्ष्यिमवनि के दधिभक्ते तस्या ऋचः उत्तमाभ्यासः स्यात्
हेतुसमत्वात् तन्माभूदिति ॥ ११ ॥

पूर्वेण पत्नीशालामन्तरेणाग्नीध्रीयं सदस्य दक्षिणा नयेयु-
स्तीर्थेन* ॥ १२ ॥

पूर्वेण पत्नीशालां गमयित्वा आग्नीध्रीयसदस्यारम्भरेण दक्षिणा
नयेयुः आप्रानेन तीर्थेन ॥ १२ ॥

सर्वासान्देवस्य त्वेति पुरस्ताज्जपः* ॥ १३ ॥

सर्वासां दक्षिणानां देवस्यत्वेत्येतदादि मन्त्रः पुरस्ताज्जपः स्यात्
नतु सर्वासामिति किमर्थं दक्षिणानामिति बहुवचनात् सिद्धेः
उच्यते, उक्तं पूर्वेण पत्नीशालामन्तरेणाग्नीध्रीयं सदस्य दक्षिणा नयेयु-
स्तीर्थेनेति, अनुष्ठमाने एतस्मिन्नेन दक्षिणापथेन नयनं यासा-
न्नाशमेवैव पुरस्तात् स्यात् नान्यासामिति तन्माभूदित्यत आरभ्यते
सर्वासामिति कथं यास्य न नोयन्ते सर्वासामेव पुरस्ताज्जपः स्यादिति

* ब्राह्मणयोऽप्येवम् ।

यथा निमित्तं धान्यपत्यम् उदीचीमुद्गात्रे मुखेभ्यो ग्रामवरानन्द-
तोत्येतदादि ॥ १३ ॥

वरुणस्त्वेति यथादेवतं प्रतिगृह्णीयात्* ॥ १४ ॥

वरुणस्त्वेत्येतदादि यजुर्जपित्वा यथादेवतं प्रतिगृह्णीयात् यथा
दक्षिणाया देवतां नाम्नेद्विष्य यथा वरुणायाश्चमिति ॥ १४ ॥

यथाजाति मृगान्* ॥ १५ ॥

प्रतिगृह्णीयादिति वृत्तं या यस्य जातिस्त्नामादिष्य यथावयवे
मृगमिति ॥ १५ ॥

अप्राणञ्च † ॥ १६ ॥

अप्राणञ्च यद्वयं ऽञ्च यथाजाति प्रतिगृह्णीयात् न प्राणिति
तदप्राणम् अनिश्चियमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुंवन्मिथुनान्यन्यत्राजाभ्यः* ॥ १७ ॥

* ब्राह्मणायणोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मणायणे विशेषोऽस्ति ।

पुंस्मिथुनानि गृहीयात् यथा अश्वश्चाश्वौ चाश्वौ पुरुषस्य पुरु-
षो च पुरुषौ अन्यत्राजाभ्यः अजास्तु मिथुनधर्मेण न प्रतिगृहीयात्
नानादेवतात्वात् अन्यैवाजाया देवता अन्यैवाजस्य अग्नयेऽजम् अग्नि
षोमाभ्यामजामिति ॥ १७ ॥

तेन क इदमित्युपरिष्ठाञ्जपः* ॥ १८ ॥

सावित्रादेर्दक्षिणाप्रतिग्रहमन्त्रस्य तेनामृतत्वमशीय क इदं कस्मा
अदादित्युपरिष्ठाञ्जपः ॥ १८ ॥

तत्रोच्चापादीनि त्वा देवि दक्षिणेऽद इति च यत् तत्
स्यात् तेन दात्र इदमाविशैतत् इति च भुञ्जतीति च भूया-
द्विः सोरिति च† ॥ १९ ॥

तत्र तस्मिन् दक्षिणाप्रतिग्रहणे ऊच्चापादीनि ऊहमापद्यन्ते
ऊच्चापादीनि ऊहित्वं व्यक्तिवचनैः का व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकादि-
वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि ननु अधिल्लते मन्त्रे तत्रेति किमर्थम्
उच्यते, ऊहनित्यतादर्शनार्थं तत्र तस्मिन् मन्त्रे सति ऊहमेतान्या-
पद्यन्ते त्वां देवि दक्षिणे अद इति च यत् तत् स्यात् तेन दात्रे

* आह्वयबोध्यवम्।

† आह्वयबोधेति सूत्रद्वयं कृतम्।

इदं आविश एतत्ते इति च भुञ्जतीति च भूयात् हिंसिरिति च
 जहो वक्ष्यते देवस्य त्वा देवस्य वां देवस्य वः, वरुणस्त्वनयतु देवि
 दक्षिणे, वरुणे वां नयतु देव्यौ दक्षिणे वरुणे वो नयतु देव्यो
 दक्षिणः वरुणायाश्च वरुणायाश्चै वरुणायाश्चान् वरुणायाश्चै वरुणा-
 याश्चः, तेनामृतत्वमशीय ताम्भ्याममृतत्वमशीय तैरमृतत्वमशीय
 तथामृतत्वमशीय ताम्भ्याममृतत्वमशीय ताभिरमृतत्वमशीय, वयः
 शब्दस्य भूयाच्छब्देन सह सामानाधिकरणं तद्यद्यर्थं जहपदेषु
 न परिसंख्यातः तथाप्युद्दिष्टतयः भूयाच्छब्देन सामानाधिकर-
 ण्यात् वयोदात्ते भूयात् वयसो दात्ते भूयास्तां वयांसि दात्ते
 भूयासुः वयोदादभ्यां भूयात् वयसो दादभ्यां भूयास्तां वयांसि
 दादभ्यां भूयासुः वयोदादभ्यो भूयात् वयसो दादभ्यो भूयास्तां
 वयांसि दादभ्यो भूयासुः, क इदं कस्मा अदात् क इमे कस्मा
 अदात् क इमानि कस्मा अदात् क इमं कस्मा अदात् क इमौ कस्मा
 अदात् क इमान् कस्मा अदात् क इमां कस्मा अदात् क इमे कस्मा
 अदात् क इमाः कस्मा अदात्, समुद्रमाविशत् समुद्रमाविशतां
 समुद्रमाविशन् द्विवचनबहुवचनयोर्लङ् आदेशात् सूत्रविधानात्,
 कामैतत्ते कामैते ते कामैतानि ते कामैष ते कामैतौ ते कामैते ते
 कामैषा ते कामैते ते कामैतास्ते, कामाय भुञ्जती भुञ्जत्यौ भुञ्जत्यः
 मा मा हिंसीः मा मा हिंसिष्टम् मा मा हिंसिष्ट ॥ २८ ॥

अश्वरथश्चेद्दद्यात् पूर्वैणाग्नीध्रीयमवस्थाप्य पुरस्ताज्जपं
 जपित्वा दर्भमुष्टिनाश्वमुखानि संमृज्याद् द्वाभ्यां द्वाभ्यामश्व-

नामभ्यामेकैकस्याश्वोऽसीत्येतत्प्रभृतिभिरुदक्स्थमिति धा-
नञ्जायः* ॥ २० ॥

यद्यश्वरथं दद्याद् वज्रमात्रः तमश्वरथमुज्जाता आप्रोत्रीयस्य
पूर्वं प्रदेशे समीपे स्थापयित्वा पुरस्ताज्जपञ्चपित्वा पुरस्ताज्जप उक्तः
देवस्य त्वेति दर्भमुष्टिनाशमुखानां संमार्जनं कुर्यात् द्वाभ्यां द्वाभ्यामश्व-
नामभ्यां एकैकस्याश्वस्य अश्वोऽसीत्येतत्प्रभृतिभिरश्वनामभिः उद-
कं स्रन्दन्निषोपक्रमम् एवं धानञ्जाय आचार्य आह ॥ २० ॥

धुर्य्यौ प्रथममित्यपरम् † ॥ २१ ॥

धुरि युक्तौ धुर्य्यौ अश्वौ तौ प्रथमं संस्कर्त्तुर्थादित्यपरं विधानम् ॥ २१ ॥

दक्षिणं पूर्वम् † ॥ २२ ॥

दक्षिणस्यान्धुरि योयुक्तस्तं पूर्वं संस्कर्त्तुर्थात् पश्चादक्षरमिति ॥ २२ ॥

तथा प्रष्टी † ॥ २३ ॥

यथा धुर्य्यौ तेनैव क्रमेण प्रष्टी संस्कर्त्तुर्थात् पार्श्ववर्त्तिनौ प्रष्टी ॥ २३ ॥

सर्वाण्येकैकस्मिन् उदक्स्थमिति शाण्डिल्यः † ॥ २४ ॥

* शास्त्रायवेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† शास्त्रायवेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

सर्वाण्यश्वनामानि अष्टावपि एकैकस्मिन्नश्वे प्रयुञ्जीत दक्षिणा-
दारभ्यानन्तर्येण उदक्मंस्यमिति श्राण्डित्य आचार्य आह ॥ २४ ॥

सवाण्येकस्मिन्सूष्णीमितराणीत्यपरम्* ॥ २५ ॥

सर्वैरष्टाभिरश्वनामभिरेकाश्वस्य दक्षिणस्य सुखं संसृज्यात् तृणो-
मितराणि संसृज्यात् उदक्मंस्यमेव इत्यपरं विधानम् ॥ २५ ॥

एतान्येवाश्वान्तरेष्वश्वतरीषु च यथार्थमूहेत्* ॥ २६ ॥

एतान्येवाश्वनामानि अश्वान् अश्वतरेषु च अश्वतरीषु च यथार्थं
मूहेत् यद्यश्वभिर्युक्तः स्यात् अश्वतरेर्वा अश्वतरीभिर्वा तत्र तत्र
यथासम्भवमूहेत् ऊह उच्यते अश्वसि अश्वसि मय्यसि हयसि
वाजिन्यसि सन्तिन्यसि वृक्षसि अश्वत्यसि इति अश्वतरोऽसि शेषाण्य-
श्ववत् अश्वतर्थासि शेषाण्यश्ववत् ॥ २६ ॥

त्रिभिस्त्रेद्वान्येकस्मिन्नर्द्धानि द्वयोर्द्वैधन्वयोः* ॥ २७ ॥

त्रिभिस्त्रेयुक्तो भवति अर्द्धान्येकस्मिन् प्रयुञ्जीत अर्द्धानि द्वयोः द्वे द्वे
नामनो पूर्वाक्तेनैव क्रमेण द्वैधन्वयोः यदि द्वाभ्यां युक्तो भवति तदा
द्विधा नामानि विभज्य युञ्जीत पूर्वाक्तेनैव क्रमेण ॥ २७ ॥

इति द्वितीयस्य सप्तमी कण्डिका ।

अथ अष्टमो कण्डिका ।

आदित्यानामिति रथशिर आलभ्य जपेत्* ॥ १ ॥

आदित्यानामित्येतच्छुः रथशिर आलभ्य जपेत् शिरःप्रवृत्ती-
रथकारेभ्यो ज्ञेया ॥ १ ॥

यद्रथ्यं स्यादायोरिति चर्मण्यं प्रतिगृह्णीयात् † ॥ २ ॥

रथस्त्रेहं रथ्यं यत्किञ्चिद्रथाङ्गं चर्मण्यं चर्मणा निवृत्तं चर्मण्यं
तदायोद्धेत्यनेन यशुषा प्रतिगृह्णीयात् ॥ २ ॥

नक्षत्राणामित्यस्थिमयम् † ॥ ३ ॥

यदस्थिमयं रथ्यं तन्मन्त्राणामित्यनेन यशुषा प्रतिगृह्णीयात् ॥ ३ ॥

सूर्यस्त्रेत्ययो लोहे † ॥ ४ ॥

सूर्यस्त्रेत्यनेन यशुषा कार्पायसं यत्स्यात् रथ्यं ताधरजतकार्पा-
सोत्तिकादिभ्यो लोहेभ्यो निवृत्तं तत् प्रतिगृह्णीयात् ॥ ४ ॥

चिरण्यम् † ॥ ५ ॥

* ब्राह्मणबोध्यवन् ।

† ब्राह्मण्येन चतुर्भिरेकसूत्रं कृतम् ।

अनेनैव मन्त्रेण प्रतिगृहीयात् यद्रथं वक्ष्यति हिरण्यमिति
जातरूपं प्रतिगृहीयादिति मन्त्रास्त्रानसामर्थ्यादेतस्मिन् क्रमेण
द्रव्यदेवतोपदेशः कृतः प्रतिग्रहविधिस्तु प्रकरणे एव वक्ष्यते साम्प्रतं
रथशिर आलभ्यानन्तरम् ॥ ५ ॥

दक्षिणेन रथं गत्वा रथन्तरमसीति दक्षिणं चक्रमाल
भेत्* ॥ ६ ॥

दक्षिणेन रथस्य गत्वा रथन्तरमसीत्यनेन यजुषा दक्षिणं चक्र-
मालभेत् ॥ ६ ॥

वामदेव्यमसीत्यधिष्ठानम्* ॥ ७ ॥

वामदेव्यमसीत्यनेन यजुषा अधिष्ठानमालभेत् रथमारुह्य रथी
यत् स्थानमधितिष्ठति तदधिष्ठानम् ॥ ७ ॥

वृहदसीत्युत्तरं चक्रम* ॥ ८ ॥

वृहदसीत्यनेन यजुषोत्तरं चक्रमालभेत् ॥ ८ ॥

अङ्गान्यङ्कू इति चक्रे एव संमृज्यात्* ॥ ९ ॥

अङ्गान्यङ्कू इत्यनेन यजुषा चक्रयोः संमार्जनं कुर्यात् एवेति
प्रवृत्तावधारणं क्रियते ॥ ९ ॥

वैश्वानर इति दक्षिणेन प्रादेनारोहेत्* ॥ १० ॥

वैश्वानर इत्यनेन यजुषा दक्षिणेन पादेन प्रथममारोहेत् ॥ १० ॥

आरूढ्य जपेद्भिदैषत इति* ॥ ११ ॥

उभाभ्यामारूढ्य गिदैषत इत्येतद् यजुर्जपेत् ॥ ११ ॥

कृशेति सव्यान्भीष्टूनायक्रेत्* ॥ १२ ॥

कृशित्यनेन यजुषा यो रथस्य मध्ये पार्श्वेऽप्यौ तयोरग्नीनायच्छेत्
आयतान् कुर्यात् रग्नीनिति वज्रवचनमुभयतो रग्नीयोभवन्त्य-
श्वानाम् ॥ १२ ॥

दासेति दक्षिणानवगृह्णीयात्* ॥ १३ ॥

दामेत्यनेन यजुषा दक्षिणयोरश्वयोरग्नीनवगृह्णीयात् श्व-
यश्चमाचं नात्यन्तं गच्छेत् ॥ १३ ॥

अवरूढ्य सकृद्वारुणमुक्त्वा यथा देवतमादिभ्योपरिष्ठा-
ज्जपं जपेदिति गौतमः* ॥ १४ ॥

अवतीर्थ रथात् सकृद्वारुणं यजुर्वक्त्वा यथादेवतमादिभ्य

* ब्राह्मणयोगेऽप्येवम् ।

उक्तं वाथेरिति चर्मण्यं प्रतिष्ठितोयादित्येतदादि द्रव्यानामभ्यानां
रथस्य गौतम आचार्य आह* ॥ १४ ॥

संमार्जनप्रभृत्येतत् सर्वं कृत्वा विमुच्य नाना पुरस्ताज्ज-
पोपरिष्ठाज्जपौ वारुणमश्वेभ्यो रथाय चेति धानञ्जप्य † ॥ १५ ॥

संमार्जनप्रभृत्यवरोहणान्तं एतत् सर्वं कृत्वा विमुच्य श्वौ नाना
एकैकस्मिन् द्रव्ये पुरस्ताज्जपोपरिष्ठाज्जपौ भवेतां वारुणन्तु यत्
अश्वार्थमेव स्याद्रथार्थश्चेति एवं धानञ्जप्य आचार्य आह ॥ १५ ॥

ग्लायेच्चेद् यथासनं व तत् सर्वं जपेत् † ॥ १६ ॥

यद्येतत्कर्म नोत्सहेद्यथादेशं कर्तुं तदा श्वौदुर्भर्यामेवोपविष्ट एतत्
सर्वं जपेत् ॥ १६ ॥

पृथ्यच्चेद्वात् प्राग्वारुणादश्वनामानि जपेत् † ॥ १७ ॥

* पुस्तकत्रयेऽप्यत्र पतितमनुमीयतेऽसंज्ञप्रत्वात्, ब्राह्मण्ये तु “रथः
दवयद्वा बब्रवात्वा नयतु देवि दक्षिण इत्येकं वारुणं मन्त्रं बज्रवचनेनोहनेन
सकृदुक्त्वा यथादैवतमश्वं रथस्य आदेश्य तेनामृतत्त्वमसीयेत्युपरिष्ठाज्जप
मूहेन सकृदब्रूयात् तद् यथा बब्रवो नयतु देव्या दक्षिणाः बब्रवायास्मान्
उक्तानायाजिरसाय रथन्तरममृततत्त्वमसीयेतीति” धन्विहृतटीकास्ति ।

† ब्राह्मण्येऽप्येवम् ।

यदि पृष्ठमशब्दधाद् यजमानः पृष्ठेन वहतीति पृष्ठ्यः, तदा
पुरस्ताज्जपं जपित्वा प्राम्बारूपात् मन्त्रादश्वनामानि जपेत् ॥ १७ ॥

पुरस्ताज्जपाद्वा* ॥ १८ ॥

प्रागिति प्रकृतम् ॥ १८ ॥

तथादान्तेषु* ॥ १९ ॥

तथा अदान्तेष्वश्वेषु यथा पृष्ठ्यः तेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यद्द्रव्यं स्यात्तेन तत् प्रतिगृह्णीयात्* ॥ २० ॥

रथमिव रथं चर्मणादि यद्द्रव्यं रथेन तुल्यं तेन तत् प्रतिगृह्णी-
यात् ॥ २० ॥

अश्वस्येति प्राम्बारूपादवेः* ॥ २१ ॥

अश्वस्यन्नपतिरित्येतद्युक्तः प्राम्बारूपात् मन्त्रादवेः प्रतिगृहे
जपेत्, ननु तत् किमिदं प्राम्बारूपादिति यदा प्रागेव वारूपात्
मन्त्रादयं मन्त्रः पठितः उच्यते विकल्पार्थं वक्ष्यति पुरस्ताज्जपा-
देति ॥ २१ ॥

पुरस्ताज्जपाद्वा* ॥ २२ ॥

* प्राप्तायश्वोऽप्येवम् ।

वाङ्मनादा प्राक् पुरतस्ताज्जपादा अपेत् ॥ २२ ॥

ग्रास्त्वा कृतं निति वसनस्य* ॥ २३ ॥

ग्रास्त्वा कृतं नित्येतद्यजुः वाससः प्रतिघृष्टे ग्रास्त्वाङ्गणात् स्यात्
पुरस्ताज्जपादा ॥ २२ ॥

तदुदस्येदतान्तवे* ॥ २४ ॥

तदा ग्रास्त्वा कृतन्निति यजुः उत्क्षिपेत् अतान्तवे वसने यन्न
तन्नुभ्योनिर्वृत्तं तदतान्तवं नवतादि चर्मणं कुचिन्नादि ॥ २४ ॥

हिरण्यमल्पीयो भोगादागच्छेदौदम्बर्यामास्तेषयेत्* ॥ २५ ॥

हिरण्यमल्पीयः यस्य भोगो नास्ति तदौदम्बर्यामास्तेषयेत् ॥ २५ ॥

आग्नीध्रीये वा जुहुयात्* ॥ २६ ॥

आग्नीध्रीये वा तद्धिरण्यं जुहुयात् न भोगाय कषेत् ॥ २६ ॥

समस्तान् ब्रौह्मिवानेकक्रतौ प्रतिगृह्णीयात्* ॥ २७ ॥

एकस्मिन् क्रतौ ब्रौह्मिवान् समस्तान् प्रतिगृह्णीयात् न व्यस्तान्

न पृथगित्यर्थः, अपरे भुवते एककताविति ज्योतिष्टोमे एतत् तद्य-
दाङ्गरेकोयज्ञ इत्येतस्मात् ॥ २७ ॥

तथा तिलमाषान्* ॥ २८ ॥

यथा ग्रीह्यवान् तथा तिलमाषान् तेन प्रकारेणेत्यर्थः प्रति-
गृहीयादिति वर्त्तते ॥ २८ ॥

प्राजापत्येनानादिष्टदेवताः प्रतिगृह्णीयान्* ॥ २९ ॥

यासां दक्षिणानां देवता अनादिष्टास्ताः प्राजापत्येन मन्त्रेण
गृहीयात् प्राजापत्ये गर्दभमित्येतदादिवत् ॥ २९ ॥

तृष्णीमयज्ञे दक्षिणा इति धानञ्जप्यः* ॥ ३० ॥

या अयज्ञे दक्षिणाः तासु प्रतियष्टणमन्त्रो निवर्त्तते इत्येवं धान
ञ्जप्य आचार्यो मन्यते कः पुनरयज्ञाधिकार इति उच्यते यज्ञस्य
उद्गात्रे कस्यद्विरण्यादिकं ददाति यथा द्विरण्यमन्त्रीयो भोगादागच्छे-
दौदुम्बर्यामास्तेष्वेदिति यज्ञस्य अस्त्विति देव इति च कन्याप्रदानादि
तत्र तृष्णीं प्रतिगृहीयादिति ॥ ३० ॥

भुर्भुवः स्वरिति गौतमः* ॥ ३१ ॥

भुर्भुवः स्वरित्यनेन प्रतिगृहीयात् एवं गौतम आचार्य
आह ॥ ३१ ॥

* शास्त्रावबोधयेवम् ।

ओमिति वोमिति वा* ॥ ३२ ॥

ओमित्येवं वा प्रतिगृह्योयात् एवं मन्यते गौतमः ॥ ३२ ॥

इति द्वितीयस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

पूर्वं नाराशंसम्भक्षयित्वाहवनीये प्रसोता पृष्ठहोमं जुहु-
याद्यत्पृष्ठं स्यात्तदादिशादः पिबतु सोम्यं मध्वायुर्द्धधद्यज्ञ-
पतावविद्भुतमिमं यज्ञमभिसम्बसानाहोनास्तृप्यन्तु सुमनस्य-
मानाः स्वाहेति पूर्वाम्* ॥ १ ॥

इच्छिणाप्रतिग्रहविधानमुक्तं साम्प्रतमनन्तरं पृष्ठस्थोपाकरणं तत्-
सम्बद्धं प्रसोतकर्मोच्यते द्वौ नाराशंसौ माध्यन्दिने तयोः पूर्वं भक्ष-
यित्वा आहवनीयेऽग्नौ प्रसोता पृष्ठहोमं जुहुयात् तस्मिन्नहनि यत्
पृष्ठं स्यात्तदादिश्च अदः पिबतु सोम्यं मध्वायुरित्येतदादिना
मन्त्रेण अद इति सर्वनामस्थाने रथन्तरं पिबन्त्येतदादिवत् ॥ १ ॥

स्वाहाकारेणोत्तराम्* ॥ २ ॥

पूर्वीं यथोक्तेन मन्त्रेण जुत्वा उत्तरां स्वाहाकारेण जुहुयात् ॥ २ ॥

* अन्नायजोऽप्येवम् ।

द्वैधं जुहुयादिति धानञ्जयोऽदः पिबतु सोम्यं मध्वायुर्द-
धद्यक्षपतावविद्रुतं स्वाद्येति पूर्वामिमं यक्षमित्युत्तराम्* ॥ ३ ॥

द्वैधं द्विधा कृत्वा एवं जुहुयादिति धानञ्जय आचार्य आह ॥ ३ ॥

चोदकपृष्ठेभ्य इति† ॥ ४ ॥

चोदकपृष्ठार्थमेवमभिसम्बन्धं कृत्वा ॥ ४ ॥

रेवतीषु वारवन्तीयमिति षष्ठे पृष्ठादेशं गौतमोमहा-
व्रतमिति व्रते ॥ ५ ॥

रेवतीषु वारवन्तीयं पिबतु इत्येव षष्ठेऽहनि पृष्ठादेशं गौतम
आचार्यो मन्यते महाव्रतं पिबत्वित्वं महाव्रते ॥ ५ ॥

रेवत्यस्य वारवन्तीयश्चेति धानञ्जयो यावन्ति पृष्ठस्थानि
स्युः सर्वाण्येव प्रसञ्चक्षीत पिबतु दक्षदिति च यथार्थ-
मूचेत्* ॥ ६ ॥

रेवत्यस्य वारवन्तीयश्चेत्येवं षष्ठेऽहनि पृष्ठादेशं धानञ्जयो मन्यते

* आध्यायकेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

† आध्यायकोऽप्येवम् ।

‡ आध्यायकेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यावन्ति सामानि महाव्रते पृष्ठस्थानि भवन्ति सर्वेषामेव परि-
 संख्यानं कुर्यात् पिवतु दधदिति चैते पदे यथार्थमूहेत् प्रयोगस्तु
 रेवत्यस्य वारवन्तीयस्य पिवतां सोम्यं मध्यायुर्दधतीति शेषो मन्त्रः
 सामान्यः एवं षष्ठे गायत्ररथन्तरबृहद्राजनभद्राणि पिवतु सोम्यं
 मध्यायुर्दधती दधन्तीति चित्येवं महाव्रते मन्त्रशेषः सामान्यः एवे-
 त्युक्तम् उभयपक्षेणास्मात् भद्रे पुच्छे यज्ञायज्ञीये च पुच्छे यथार्थं
 न केवलमेवं षष्ठमहाव्रतयोः यत्र यत्रानेकसामपृष्ठता तत्र तत्रैव-
 मर्थममत्वात् ॥ ६ ॥

बृहता रथन्तरेण वा स्तोत्र्यमाणः प्राक् स्तोमयोगाद्दश
 व्याहृतीर्मनसा ध्यायेदैरमिति* ॥ ७ ॥

बृहता रथन्तरेण वा स्तोत्र्यमाणः स्तोतुमिच्छन् उद्गाता स्तोम-
 योगात्पूर्वं दश व्याहृतीर्मनसा ध्यायेदैरमित्येतदाद्याः यथास्नानादेव
 सिद्धे दशत्वे संख्याग्रहणं किमर्थं दशेति चेत् उच्यते अग्निलिङ्गं
 विभागो माभूदिति, व्याहृतिग्रहणं संव्यवहारार्थं वक्ष्यति अक्षं
 पूर्वं व्याहृतिभ्य इति ॥ ७ ॥

रथन्तरएवर्चं यस्ते गोष्विति* ॥ ८ ॥

रथन्तरएव केवले अक्षं ध्यायेत् यस्ते गोष्वित्येतां एवशब्दः
 अन्यत्र प्रयुक्ते रथन्तरे माभूदिति अक्षमिति संव्यवहारार्थमेव अक्षं
 पूर्वं व्याहृतीभ्य इति ॥ ८ ॥

* प्राच्यायबोऽप्येवम् ।

युक्ता स्तोममेतद् ब्रूयादिति शाण्डिल्य ऋचं पूर्वं व्या-
हृतिभ्य इति* ॥ ९ ॥

यदेतदुक्तं प्राक् स्तोमयोगाद्दश व्याहृतीर्मनसा ध्यायेदैरमित्येतदादि
एतद्युक्ता स्तोमं ब्रूयादिति शाण्डिल्य आचार्य आह अयन्तु क्रमः ऋचं
पूर्वं व्याहृतीभ्य इति ॥ ९ ॥

इतरं धानञ्जयम्* ॥ १० ॥

यत्पूर्वमुक्तं तत् धानञ्जयस्य मतम् ॥ १० ॥

रथन्तरे प्रस्तूयमाने सर्वत्र सम्मिलेत्* ॥ ११ ॥

रथन्तरे साक्षि प्रस्तूयमाने सर्वत्र सम्मिलेत् यावत्कालः प्रस्तूयते
तावत्कालः सम्मिलनं कुर्यात् अथ सर्वगृहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते
एवं ब्राह्मणम् ईश्वरं वै रथन्तरमुद्गातुस्वस्त्यः प्रमथितः प्रस्तूयमाने
सम्मिलेत्स्वर्द्धं प्रतिवोचेतेति प्रथमायामृचस्य विधेः क्रियां दर्शयति
स्वर्द्धं प्रतिवोचेतेति तेन यद्विषयमेव प्रतिवोचमाणमादिशते तद्वि-
षयमेवं सम्मिलनं गम्यते सोऽयमाचार्यः सर्वचेत्येवमारभते कथ-
मुत्तरयोरपि स्तोत्रोत्थयोः सम्मिलनप्रतिवोचणे भवेयातामिति यावता
रथन्तरधर्मेऽयं नायमृगधर्मः स्वर्द्धशब्दः कालमात्रज्ञापकः वक्ष्यति
प्राक् प्रतिहारं चतुरक्षरं त्रिष्टुप् तत् सर्वत्र प्रतिवोचेतेति अपरे वर्ष-

* ब्राह्मणकोट्येवम् ।

धन्वि वक्ष्यत्ययं तस्यापृष्ठस्य सतो निवर्त्तेरन्धर्मा इति तत्कारं
निवर्त्तमानेष्वन्येषु धर्मेषु सञ्चोक्षणं स्यादिति अतः स्वर्णसहस्र-
मिति ॥ ११ ॥

एकैकं मनसाक्षरं स्तोभैर्वाचा संयुज्ज्यात् प्रथमस्वरैर-
कारैर्भकारादिभिरक्रान्तैर्द्वितीयस्वरोत्तमैः* ॥ १२ ॥

एकैकमुद्गीयाक्षरं मनसा ध्यायेत् स्तोभैर्वाचा संयुज्ज्यात् उक्तं
ब्राह्मणे बल्लसा कुर्वता गेयमिति एतत् स्तोभरूपं सूत्रकारः श्रुत्य-
न्तरं दृष्ट्वा विकल्पयति प्रथमस्वरैरकारैर्भकारादिभिरक्रान्तैरिति
अक्षराणां स्तोभागाच्च युगपत्किंयां दर्शयति बल्लसा कुर्वता गेय-
मिति प्रथमस्वरैरकारैः उक्तस्वराः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमञ्जाति-
स्वार्था इति तैरकारैर्भकारादिभिर्भकार उच्चारणार्थः भकारैस्ते
अकारा उच्चार्यन्ते अक्रान्तैः अक्रान्ताः तान् प्रयुज्जीत द्वितीयस्वरो-
त्तमैः यस्तेषामुत्तमो वर्णः स द्वितीयेन स्वरेण स्यात् ॥ १२ ॥

एतद्यथाधीतमित्याचक्षते* ॥ १३ ॥

एवं प्रयुज्यमानं रथन्तरं यथाधीतं प्रयुक्तं भवतीति एवमाच-
क्षते एतच्छ्रुत्यन्तरं यथाधीतं प्रयोक्तव्यमिति अथ एके हुवते एतेषा-
मेव बल्लहेति स्तोभागां अनुकरणभकार इति अपरा श्रुतिः रथ-
न्तरे लक्षरभकारान्तरवन्ति व्यञ्जनाणि यथाक्षरं दर्शयेत् तद्वयथा

* आद्यायमेन सूत्रत्रयेनैकसूत्रं कृतम्, तथा तेषु द्वेद्विवये विज्ञेयाऽप्यस्ति ।

स्वरेण सर्वाणि व्यञ्जनानि व्याप्तान्वेवं सर्वाङ्गकामागन्नाप्नोति यक्षैवं
 वेद वक्ष्यते स्वरवन्तः प्रयुज्यन्ते वक्ष्येवं विद्वान् प्रयुक्ते यथा चाग्नि-
 चक्षुर्दूर्याभास्वनोऽपहततमस्कासहदुद्गादयजमानौ भवत एवं ह्याह
 भात्यग्निर्भाति चक्षुः भाति दूर्या भाति ज्योतीर्षि भाति रथन्तर-
 मिति भकाराणामेव दीप्तिं दर्शयति स्वरवतां रथन्तरस्य स्तोभानां
 स्वरवन्तः प्रयोक्तव्या इति यत्र तु व्यञ्जनवन्तः प्रयुज्येरन् लोभुका
 च बधायिनाव प्रजसाबुद्गादयजमानौ स्वातान्तस्मादन्वक्षरं प्रयुज्यान्
 स्वरवन्ति व्यञ्जनानि यथाक्षरं दर्शयेत् एका श्रुतिः तस्माद्विकल्पः
 स्यात् ॥ १३ ॥

प्राक् प्रतिहाराच्चतुक्षरं शिष्टा तत् सर्वत्र प्रतिवीक्षेत* ॥१४॥

प्राक् प्रतिहाराच्चतुक्षरं शिष्टा तच्चतुक्षरं प्रतिवीक्षेत
 सर्वगणस्य प्रयोजनं सम्बोलनविधावेवाक्तम् ॥ १४ ॥

स्तुत्वा वरञ्चोदयेत्† ॥ १५ ॥

स्तुत्वा रथन्तरेण यजमानं वरं प्रति प्रेरयेत् ॥ १५ ॥

तस्यापृष्ठस्य सतो निर्वर्त्तेरन्धर्माः † ॥ १६ ॥

* प्राङ्गायत्रेण सूत्रत्रयेनैकसूत्रं कृतम्, तथा तेषु द्वेदविषये विशेषोऽप्यस्ति ।

† प्राङ्गायत्रोऽप्येवम् ।

† प्राङ्गायत्रेण सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

तस्य रथन्तरस्य अपृष्ठस्य सतः निवर्त्तेरन् धर्माः व्याहृत्यृम्बाषा-
दयो धर्माः सर्वे निवर्त्तेरन् अतोऽस्य ग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते
तस्येति तस्यैव न बृहद्भामदेवयोस्तु पुनरपि रथन्तरं पृष्ठयोः सतो
निवर्त्तेरन्धर्माः तथा सत इति पृष्ठगतस्य तु रथन्तरस्य गुणभूतस्यापि
सतो नैव निवर्त्तेरन्धर्माः तथा बृहत्तः ॥ १६ ॥

सहस्रोभैरिति गौतमः* ॥ १७ ॥

सह स्रोभैर्धर्मा निवर्त्तेरन्नित्येवं गौतम आचार्यो मन्यते ननु
सर्वे एवाशेषेण धर्मा निवृत्ताः कुतस्रोभनिवृत्तिर्येम गौतमस्रो-
भान्निवर्त्तयतीति उच्यते, वक्ष्यति स्रोभा एवान्वियुरिति धानञ्जयः
इति उक्तं परमतमनुमतमप्रतिषिद्धमिति तेन गौतमस्यानिव्यूष्टा एव
स्रोभक्रियाः ॥ १७ ॥

स्रोभा एवान्वियुरिति धानञ्जयः † ॥ १८ ॥

सर्वेऽन्ये धर्माः अपृष्ठस्य निवर्त्तेरन् स्रोभा एव केवला अन्वि-
युरित्येवं धानञ्जयो मन्यते ॥ १८ ॥

अग्निष्टोमसामसन्धिसान्नोरेवापृष्टं स्रोभेदिति शाण्डि-
ल्यः † ॥ १९ ॥

* ब्राह्मयगीनेन सूत्रसूत्रेणैकसूत्रं ज्ञातम् ।

† ब्राह्मयगीतोऽप्येवम् ।

अग्निष्टोमसाम वा यदा स्थात् सन्धिसाम वा तदा अष्टमपि
स्तोभेत् एवं प्राणिल्ल आह ॥ १८ ॥

सर्वत्रास्वस्तोत्रीयं न स्तोभेदिति स्थविरो गौतमः* ॥२०॥

सर्वत्र पृष्ठगतश्चान्यत् स्थानगतश्चास्वस्तोत्रीयं न स्तोभेदिति
स्थविरो गौतम आह ॥ २० ॥

इति द्वितीयस्य नवमी कण्डिका ।

अथ दशमी कण्डिका ।

वामदेव्येन स्तोध्यमाणः प्राक् स्तोमयोगाद्भावो अश्वा अजा-
वयोत्रीक्षयोयवा इति मनसा ध्यायेत्* ॥ १ ॥

दृष्टदृश्यन्तरयोः सामान्यविशेषधर्मास्त्रोक्ताः नाम्प्रतं वामदेव्य-
धर्मा विवक्षिताः तान्विवक्षुराह । वामदेव्येन स्तोध्यमाण इति वाम-
देव्येन साक्षा स्तोध्यमाणः स्तोतुमिदं पूर्वं स्तोमयोगात् गावो अश्वा
अजा इत्येतदादि मनसा ध्यायेत् अन्योन्यधर्म उक्तः यथाकुलीपुत्रा-
निति, अथ विसमायः किमर्थमिति चेत् गोऽश्वजावित्रीह्रियवान्
मनसा ध्यायेत् इत्येवं वक्तव्यमासीत् उच्यते यद्येवमवच्छत् तदा

* ब्राह्मण्यष्टोत्थेवम् ।

गवादीनां ब्रूयाणां ध्यानमभविष्यत् तदेवं माभूदित्यत आह आचार्यो
गावो अश्वा इत्येतदादि तेन किं गावो अश्वा इत्येतदादि मन्त्र
मनसा ध्यायेदिति ॥ १ ॥

ब्रह्मसाम्नि यः कामो यजमानस्य स्यात् स सिध्यत्विति
ध्यायन्नुपासीत* ॥ २ ॥

ब्रह्मसाम्नि स्तूयमाने यः कामो यजमानस्य भवेत् स सिध्यत्वित्येवं
ध्यायन् यजमान उपासीत अत्र मन्देहः किं क्रतुकामस्य ध्यानं उत-
यथाकामं कामस्य ध्यानमिति उच्यते, क्रतुकामस्य ध्यानं न यथा-
कामं कथमेतद्भूयत इति चेत् उच्यते, उद्देशनिर्देशाभ्यां यः स
इति यः क्रतुकामस्तं ध्यायेदिति अन्यथा हि ब्रह्मसाम्नि यजमानः
कामं ध्यायेदित्येवमवश्यसूत्रम् ॥ २ ॥

तथेतर उद्गायन्* ॥ ३ ॥

तथा इतर उद्गाता यजमानस्य कामः सिध्यत्वित्येवं ध्यायन्
द्गायेत् ॥ ३ ॥

आर्भवेण स्तुत्वा पुरोडाशादेकैकं पिण्डन्त्रीं स्त्रीन्वाप-
रया द्वारा चविर्हानं प्रपद्याधस्तात् स्वस्य चमसस्य कुर्यु-

* ब्राह्मण्यन्वित्येवम् ।

यदासन्नः स्यादत्र पितरोमादयध्वं यथा भागमावृषायध्व-
मिति* ॥ ४ ॥

आर्भवेन पवमानेन स्तुत्वा तार्क्षीयसवनिकात्परोडाशात् एक
देशं गृहीत्वा एकैकं पिण्डं स्वीत्वा अपरया द्वारा पश्चिमया
द्वारा हविर्द्वानं प्रविश्य अधस्तात्स्वस्य चमसस्य समीपे दर्भेषु पिण्डा-
न्विदधुः यस्मिन् काले आसादितः स्यात् हविर्द्वाने चमसः पिण्डा-
न्विधाय जपेयुः अत्र पितरोमादयध्वं यथा भागमावृषायध्वमिति ॥४॥

तमाह्नियमाणं प्रतिमन्त्रयेरन्नमीमदन्त पितरो यथाभाग-
मावृषायिषतेति* ॥ ५ ॥

तं चमसं भक्षार्थमाह्नियमाणं प्रतिमन्त्रयेरन्नमीमदन्त पितर
इत्यनेन ॥ ५ ॥

सोम्यमाहृतमुद्गातावेक्षेतायुम प्राण इति* ॥ ६ ॥

सोम्यं चहमाहृतं उद्गातावेक्षेत आयुर्मं प्राण इत्येतदादिना यजुषा
वाध्यानां वै देवानां सन्नमासीनानामित्येतदादि ब्राह्मणं सोम्य-
स्त्वेक्षणं दर्शयति उद्गात्यहणं आचार्यपैली सर्वेषां कर्मणि प्रकृते
अवश्यमुद्गात्यहणं करोति ॥ ६ ॥

पुनरस्मात्तु दध्मसीत्यन्तः* ॥ ७ ॥

* ब्राह्मण्यन्तोऽप्येवम् ।

अस्य सोमवेक्षणयक्षुषः पुनरस्मात् दधसीत्येषोऽन्तः अनेच्यते
उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणमिति एवं विज्ञायमाने मन्त्रस्यान्ते तत्
किमिदं विज्ञापनं क्रियत इति उच्यते वक्ष्यति तं दशमेऽहन्यभ्यस्येयु-
रिति तच्चैतावन्मन्त्राभ्यामप्रदर्शनार्थमिति ॥ ७ ॥

तं दशमेऽहन्यभ्यस्येयुः* ॥ ८ ॥

तमवेक्षणमन्त्रस्यान्तं दशमेऽहनि द्विर्बुधुः ॥ ८ ॥

यन्मे यममित्येके* ॥ ९ ॥

आयुर्मे प्राण इत्येतस्य प्राणमन्त्रस्य स्थाने यन्मे यममित्येतमेके
आचार्या मन्यन्ते ॥ ९ ॥

पूर्वेण त्वेवावेक्षेत* ॥ १० ॥

तुशब्दो व्याट्-उर्थः यदेतत् पूर्वोक्तमवेक्षणमन्त्रं तेनैवावेक्षेत न
द्वितीयेन ॥ १० ॥

तस्मिन्नुष्ठानामिके अवधायान्तिणी विमार्जति येना-
न्त्याजिमिति † ॥ ११ ॥

* ब्राह्मण्यबोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मण्यबो विज्ञेयोऽस्ति ।

तस्मिन्नुत्तरधृते सोम्ये चरौ अङ्गुष्ठश्च अनामिकाङ्गुलिश्चावधाय
अक्षिणी विष्टयेत् येनाङ्गाजिमित्येतदादिना यशुषा तस्मिन् यद्वर्णं
यदि पूर्वेण यद्युत्तरेणावेनेत कुर्यादेवैतत् ॥ ११ ॥

एवमितरौ कुर्याताम्* ॥ १२ ॥

एवमनेन विधिना इतरौ प्रष्टौ कुर्याताम् ॥ १२ ॥

प्रतिहर्त्ता पश्चात्* ॥ १३ ॥

एष क्रमः प्रस्तोता पूर्वः पश्चात् प्रतिहर्त्ता ॥ १३ ॥

तमुत्तरेण प्रतिहर्त्तारं चरेयुः † ॥ १४ ॥

तमवेक्षितं सोम्यं प्रतिहर्त्तुत्तरेण हत्वा पश्चिमया दारा निष्क्राम-
येयुः यदि वा ब्राह्मणोक्तेन विधिना प्राश्नीयात् दक्षिणाङ्गं सदसो
गत्वेतं सोम्यातिशेषं प्राश्नीयादिति ॥ १४ ॥

यज्ञायज्ञीयस्य चिंकारं प्रति पत्नीमुद्गातेऽनेन † ॥ १५ ॥

पत्नी बोद्गातारमीचेत ॥ १५ ॥

निधनं प्रति पत्नी दक्षिणमूर्खमभिषिञ्चेत् † ॥ १६ ॥

* ब्राह्मणायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† ब्राह्मणायनेऽप्येवम् ।

निधने उच्यमाने पत्नो पात्रेऽञ्जलीभिरङ्गिः स्वं दक्षिणमूढमभि-
विश्रेत् तत् दक्षिणानूढमभिविश्रन्त इति हि ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

द्वितीयायां स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां सर्वं तदुदकं निन-
येत्* ॥ १७ ॥

द्वितीयायां स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां पत्नो स्वस्मिन्मूरौ सर्वन्तदु-
दकं निनयेत् सर्वशब्दे निरवशेषवाची उत्पत्तिस्तोत्रीयायां कर्म-
स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायामिति विवदन्ते द्वितीयाशब्देन कर्मस्तोत्रीया-
यां न्याय्यतरम् ॥ १७ ॥

उत्तमायां स्तोत्रीयायां भुवद्वाजायिभुवद्वाजेध्वित्यभ्यस्ये-
न्नामिति च निधनमनुष्टुभमुत्तमामन्त्रेणान्तत इति स्मृ-
तेति* ॥ १८ ॥

स्तोत्रस्तोत्रमायां स्तोत्रीयायां भुवद्वाजायि भुवद्वाजेध्विति एव-
मभ्यासं कुर्यात् अस्य चतुरशरस्याभ्यासे सति नामिति च निधनं कुर्यात्
यस्मादेवं ब्राह्मणम् अनुष्टुभमुत्तमां सम्पादयतीति अन्त्रेणान्ततः
प्रतिष्ठाप्यमिति च ॥ १८ ॥

अनभ्यासत्वाचार्या निधनञ्च यथाम्नायत् शाण्डिल्यः † ॥ १९ ॥

* ब्राह्मणबोध्यवम् ।

† ब्राह्मण्येनैतेन सूचदयं ज्ञातम् ।

अनभ्यासमेवाचार्या मन्यन्ते चतुरक्षरस्य निधनञ्च यथासाधमेव
 कुर्यादित्येवं शाण्डिल्य आचार्या मन्यते अनभ्यासश्चेति चशब्दः तु-
 शब्दो हेत्वर्थः को हेतुः यस्मात्पञ्चोपन्यासब्राह्मणमेवेदं प्रकरणादितो
 वा इति हि ॥ १८ ॥

तद्यदानुशंसन् होतापोहिष्ठोया ब्रूयात्तदैनमन्वालभे-
 रन्नपावृण्वानाः* ॥ २० ॥

तद्यज्ञायज्ञीयं यदा यस्मिन् काले अनुशंसन् होतापोहिष्ठोया
 चक्षुषा ब्रूयात् तदा तस्मिन् काले एनं होतारं अन्वालभेरन् स्पृशेयुः
 अपावृण्वानाः प्रावरणान्यपास्यमानाः अपावृण्वाना इति सर्वेषां पूर्वं
 प्रावृण्वानां क्रियां दर्शयति उक्तं प्रावृतेनोद्ग्रेयमिति वैश्वानरेणा-
 नभिदाहायेति तत् सूत्रकारः सर्वेषां प्रावरणं दर्शयति हेतुसम-
 वात् किं हेतुसमत्वम् अनभिदाहः ॥ २० ॥

अन्यत् स्थानगतस्य निवर्त्तेरन् धर्माः* ॥ २१ ॥

यज्ञायज्ञीयस्याग्निष्टोमसामान्यस्थाने प्रयुज्यमानस्य सर्वे धर्मा
 निवर्त्तेरन् ॥ २१ ॥

यदन्यदग्निष्टोमसाम स्यात्तस्य स्त्रुः* ॥ २२ ॥

यदन्यदग्निष्टोमसाम भवेत् तस्य धर्मा भवेयुः ॥ २२ ॥

* ब्राह्मणयोऽप्येवम् ।

अक्षिकारे तु प्रतिहारवेलायां पत्नीमुद्गातेक्षेत* ॥ २३ ॥

अक्षिकारेल्गिष्टोमसाक्षि प्रतिहारवेलायां पत्नीमुद्गाता ईक्षेत
पत्नी चोद्गातारम् ॥ २३ ॥

अनुब्राह्मणमार्चिकान् सन्नामान् सर्वत्र कुर्यादप्यन्यस्मिन्
साक्षि* ॥ २४ ॥

ये ब्राह्मणे अक्षं साक्षि प्रतिसन्नामा उक्ताः एवं कृत्वोद्गेयं पद्मी-
म्बयमिति सुशंसिषमिति चैतान् सर्वेष्वग्निष्टोमसामसु दर्शयति सर्द-
पक्ष्णं पवमानगतेऽपि यज्ञायज्ञोये भवति न केवलं यज्ञायज्ञोये
अप्यन्यस्मिन् रथन्तरेऽपि अथ साक्षोति किमर्थं उच्यते यदा रथ-
न्तरेष्वसु अन्यत्पृष्ठं क्रियते तत्तदापि अत्युष इति सुसुष इति वा
सन्नामयेत् ॥ २४ ॥

इति द्वितीयस्य दशमी कण्डिका ॥

अथ एकादशी कण्डिका ।

तृतीयसवने सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेषु भक्षयित्वा स्तोमं
विमुञ्चेयुर्ऋतस्य त्वेति* ॥ १ ॥

* ब्राह्मणबोधधेयम् ।

तृतीयसवने सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेषु भक्षयित्वा चमसं सोम-
विमोचनं कुर्युः अतस्तत्वेत्यनेन यजुषा, ननु तत् किमिदं तृतीयसवन-
ग्रहणं यदा सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेष्वित्युक्तम् उच्यते इदन्नावद्यजुरपरि
सन्निभत्वात्समाप्तात् तत्र विमोचनं यजुषा तस्मिन्नेव क्रमे प्राप्नोति
अतः तृतीयसवनग्रहणं तावन्मिच्यते कथं न केवलमुपरि सन्निभत्वात्
सोमविमोचनं स्यात् यस्यां यस्यां संस्थायां क्रतुः समाप्यते तस्या-
न्तस्यां संस्थायां स्यादिति अथ सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत् स्तोत्रे-
ष्विति ब्रह्मवचनसामर्थ्यात्सिद्धे सर्वत्रे इदमुच्यते इदं सोमविमो-
चनं क्रतवन्तस्तोत्रे दृष्टं प्रतिस्तोत्रञ्च सोमयोजनं भवति युक्तस्य च
विमोचनं भवत्येव तस्य च युक्तस्य सोमस्य यस्मिन् काले विमो-
चनमित्येष संशयः अतः सर्वग्रहणं करोत्याचार्यः कथं पूर्वेष्वपि
स्तोत्रेषु एकैकस्मिन् स्तोत्रे भक्षयित्वा सोमं विमुञ्चेयुः अत्र तु तृतीय-
सवने कथमिति ॥ १ ॥

दक्षिणैः पाणिभिः कुशाः संलोभयेयुः* ॥ २ ॥

संलोभनं एकत्रीकरणं कुर्युः ॥ २ ॥

यजमानवाचनादनन्तरमत्र वा यजमानं वाचयेत्तन्तवे-
मा ज्योतिषेत्यसावनुमातनुं हि ज्योतिषेति यथाज्येष्ठं
पुत्राणां नामानि गृह्णीयात् † ॥ ३ ॥

* ब्रह्मायबोऽप्येवम् ।

† ब्रह्मायबोनेतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम् ।

यजमानवाचनादनन्तरं यदेतत् स्तुतस्य स्तुतमसीति यजमान-
वाचनं एतस्मादनन्तरं एतत् कर्म कुर्यात् तद्वक्ष्यते अत्र वा अस्मिन्
काले कुशानां संलोभनं कृत्वा कुर्युः इति विकल्पः तन्मवे मा ज्यो-
तिषेत्युक्ता असावनुमातनुहि ज्योतिषेति यथा ज्येष्ठं पुत्राणां
नामानि गृहीयात् असाविति सर्वनामस्थाने नाम गृहीयात् यो यो
ज्येष्ठो यथा ज्येष्ठं प्रयोगस्तु तन्मवे मा ज्योतिषा यज्ञदत्त अनु-
मातनुहि विष्णुमित्र अनुमातनुहि सोमभूते अनुमातनुहि ज्योतिषा
अपरे प्रत्येकं पुरस्ताज्जपोपरिष्ठाज्जपो कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

जनिष्यमाणा इत्यजातेषु* ॥ ४ ॥

अजातेषु पुत्रेषु जनिष्यमाणा इति सर्वनामस्थाने कुर्यात् प्रयोगस्तु
तन्मवे मा ज्योतिषा जनिष्यमाणा अनुमातनुत ज्योतिषा अजात-
पुत्रस्यैव कल्पः अपरे भवते जातपुत्रोऽपि पुत्राणां नामानि गृहीत्वा
जनिष्यमाणा इति गृहीयात् आशीर्दीर्घत्वात् जनिष्यमाणा इत्य-
जातेष्विति प्रतिपत्तिरित्यमिति ॥ ४ ॥

जानेध्वजातेषु च पुत्रा इत्येव सन्नेषु* ॥ ५ ॥

जातेषु अजातेषु च पुत्रेषु सन्नेषु पुत्रा इत्येवं नामग्रहणं प्रयोगः
तन्मवे मा ज्योतिषा पुत्रा अनुमातनुत ज्योतिषा यद्येकः कुर्यात्
तथापि बहुवचनं कुर्यात् नोऽहं कुर्यात् ॥ ५ ॥

वषट्कृते चारियोजनस्य यथेतमपरया दारा निष्क्रामन्तो
जपेयुः सोमेक्षीति* ॥ ६ ॥

वषट्कृते चारियोजनस्य इविषः चारियोजनस्येत्यवयवसंज्ञणा
वष्टो यथेतं यथागतमित्यर्थः इक्षिणेनौदुम्बर्ण्यां गत्वा पश्चिमया दारा
निष्क्रामन्तो जपेयुः सोमे क्षीत्येतेहादि यजुः अद्यापरया दारेति
किमर्थं यदा यथेतमित्युक्ते सिद्धमेवेतत् ते हि समस्तोपस्थानं कृत्वा
अपरयेव दारा प्रविष्टाः अचोच्यते विमंस्थिते सवने पूर्वया दारा
मञ्चर इत्युक्तं न चात्र सवनं सन्तिष्ठते तद्यद्यपरयेति न ब्रूयात्
विमंस्थिते मञ्चरेण निर्गमणं स्यात् एवं माभूदित्यत आह अपरयेति
यथेतमिति चोक्ते ते पिण्डं पितृयज्ञं कृत्वा पूर्वया दारा प्रविष्टाः
तत्रैषोऽपि मञ्चरो गम्येतापरयेत्यनुच्यमाने ॥ ६ ॥

सुभूरसीत्यादित्यमुपनिष्ठेरन्* ॥ ७ ॥

सुभूरसीत्यनेन यजुषा आदित्यमुपनिष्ठेरन् ॥ ७ ॥

अस्तमितश्चङ्गार्हपत्यम्* ॥ ८ ॥

यद्यस्तमितः स्यादादित्यः ततोऽनेन यजुषा गार्हपत्यमुपनिष्ठेरन्
कोऽस्य विषयः षोडशीवाजपेयौ अन्यस्मिंश्च कालातिक्रमे ॥ ८ ॥

आग्नीध्रिये द्वे आहुती जुहुयुरपां पुष्यमिति पूर्वा स्वाहा-
कारेणोत्तराम्* ॥ ८ ॥

आग्नीध्रियेऽग्नौ द्वे आहुती जुहुयुर्गत्यानुपूर्वेण अपां पुष्यमित्यनेन
यजुषा पूर्वामाहुतिं जुहुयात् स्वाहाकारेणोत्तरां अथाहुती इति
द्विवचनेन द्वित्वे सिद्धे किमिदं संख्याग्रहणं द्वे इति उच्यते निय-
मार्थम् उक्तं ज्ञानेन हिरण्यमन्वीयो भोगादागच्छेदौदुम्बर्यामाश्लेष-
येदाग्नीध्रिये वा जुहुयादिति तस्य हिरण्यस्यायं होमकालः यावैव
द्वितीया आहुतिस्तस्यामेव हिरण्यं प्रक्षिप्य जुहुयादिति ॥ ८ ॥

हारियोजन्यो नाम धाना द्रोणकलशे भवन्ति तासामु-
द्गाता प्रथम आददानः समुपहृता भक्षयिष्याम इति ब्रू-
यात्* ॥ १० ॥

हारियोजन्य इति संज्ञा धानानां द्रोणकलशे ताः स्थापिता
भवन्त्यध्वर्युभिः सोममिश्राः तासां धानानामवयवमुद्गाता आददानः
समुपहृता भक्षयिष्याम इति ब्रूयात् आदानं ग्रहणम् ॥ १० ॥

तथेतरे* ॥ ११ ॥

तथेतरे यथोद्गाता कुर्यात् तेनैव विधिनेतरे प्रष्टौ कुर्या-
ताम् ॥ ११ ॥

* ब्राह्मण्यन्तोऽप्येवम् ।

उन्नेतर्युपह्वमिष्टा हरियोजनस्य त इति तिरोह्यस्ये-
त्यतिरात्रे यथाधीतं वा सर्वत्र द्विरूपघ्नाय पश्चादाह्वनीय-
स्यान्तः परिधि निवपेयुः* ॥ १२ ॥

उन्नेतरि इत्यधिकरणसप्तमी उपह्वमिष्टा उपह्वं याचिता
हरियोजनस्य त इत्येतेन यजुषा यद्वक्ष्यते तत् कुर्युः तिरोह्यस्ये-
त्यतिरात्रे एतदधिकं कुर्युः यथाधीतं वा सर्वत्र अतिरात्रे चानतिरात्रे
च द्विरूपघ्नाय आह्वनीयस्य पश्चिमे प्रदेशे परिधीनामभ्यन्तरतो निव-
पेयुः नाग्नौ ॥ १२ ॥

अनुप्रवृत्तेषु भस्मान्ते* ॥ १३ ॥

यदि परिधयः अनुप्रवृत्ताः प्रक्षिप्ता अग्नौ भवन्ति तदा भस्मान्ते
समीपे निवपेयुः ॥ १३ ॥

अपउपस्पृश्याष्टावष्टौ शकलान्याह्वनीये प्रक्षरेयुर्देव-
कृतस्येत्येतत्प्रमृतिभिरिकारान्तैः* ॥ १४ ॥

उपधानात् अनन्तरं अपः स्पृष्ट्वा एकेकः अष्टौ अष्टौ शकलानि
आह्वनीये प्रक्षिपेयुः देवकृतस्येत्येतत्प्रमृतिभिर्मन्त्रैः इकारान्तैरिति
मन्त्रान्तज्ञापनार्थम् ॥ १४ ॥

सकृदेव सर्वाण्युत्तमेनेति शौचिष्टुक्तिः* ॥ १५ ॥

सर्वान् मन्त्रानुक्ता सकृदेव सर्वाणि सकलानि उत्तमेन मन्त्रेण
प्रक्षिपेयुरिति शौचिष्टुक्तिराचार्य आह ॥ १५ ॥

असु घोमानाम चमसाश्चात्वाल देशेऽङ्गिः पूर्णास्तेषु
हरितानि ढणानि प्रास्तानि भवन्ति † ॥ १६ ॥

असु घोमा इति संज्ञा ते असु घोमासमसाश्चात्वालसन्निहृष्टे देशे
अङ्गिः पूर्णा स्थापिता भवन्ति तेषु हरितानि ढणानि प्रास्तानि
भवन्त्यध्वर्युभिः ॥ १६ ॥

ते स्वं चमसं पर्युपविश्यासु धौतेत्यवगृह्य जपेयुः* ॥ १७ ॥

ते उद्गातारः स्तुकोयचमससन्निधावुपविश्य दक्षिणेन पाणिना
सृष्ट्वा असु धौतेत्येतदादि यजुर्जपेयुः ॥ १७ ॥

मधुमन्तमिति पाणीनुपजिघ्रेरन्* ॥ १८ ॥

मधुमन्तमित्यनेन यजुषा पाणीनुपजिघ्रेरन् ॥ १८ ॥

शमश्चइत्युदञ्चञ्चमसं निनयेयुः* ॥ १९ ॥

* ब्राह्मण्यन्वोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मण्यन्वेनेतेन सूचद्वयं कृतम् ।

ब्रह्मद्वय इत्यनेन यजुषा उदङ्मुखं चमसं कृत्वा तत्पत्न्या आपः
नोचैः चमसैः भूमौ निनयेयुः ॥ १८ ॥

कामेत्यभ्यात्ममावर्त्तयेयुः* ॥ २० ॥

कामेत्यनेन यजुषा अभिसुखमात्मनः चमसमावर्त्तयेयुः ॥ २० ॥

जर्गित्युरःसु पाणीन्निदधीरन्* ॥ २१ ॥

जर्गित्यनेन यजुषा उरःसु पाणीन्निदधीरन् निधानं स्थापनम् ॥ २१ ॥

प्राणसोमेति मुख्यान् प्राणानभिमृशेरन्* ॥ २२ ॥

प्राणसोमेत्यनेन यजुषा मुख्यान् प्राणानभिमृशेरन् सुखे भवा
मुख्याः प्राणा इन्द्रियाणि अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ २२ ॥

आग्नीध्रोर्यं गत्वा दधिभक्षं भक्षयेयुरसमुपहृत्य दधि-
क्राव्ण इति* ॥ २३ ॥

आग्नीध्रोर्यपरिश्रितं गत्वा दधिभक्षं भक्षयेयुरसमुपहृत्य दधि-
क्राव्ण इति अनया चक्षुषा असमुपहृयेति समुपहृणपूर्वकाः सर्वे भक्षा-
विहिताः तदिह भूयस्त्वं गृहीत्वा प्रवर्त्तत तस्य प्रतिषेधः असम्यप-
हृयेति ॥ २३ ॥

इति द्वितीयस्य एकादशी कण्डिका ।

* आह्वायकोट्येवम् ।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

अग्निष्टपतीत्यवभृथ साम* ॥ १ ॥

अग्निष्टपतीति स्तोमलिङ्गेन अवभृथसामादेशः उक्तो ग्रहणेन
चेति ॥ १ ॥

तस्यावृद्यथा प्रथमस्य प्रवर्ग्यसाम्नः* ॥ २ ॥

तस्यावभृथसाम्नः आट्टद्विधिः यथा प्रथमस्य प्रवर्ग्यस्य साम्नः येन
प्रकारेणेत्यर्थः प्रथमं प्रवर्ग्यसाम त्वग्नायिरित्येतत् अथ तस्येति
किमर्थमिति चेत् उच्यते अवभृथसामान्तराष्ट्रपदेक्ष्यन्ते अभिषेचनी-
याश्च जिरात्रयोः तदर्थं तस्य ग्रहणम् ॥ २ ॥

सर्वञ्चत्विजो निधनमुपेयुः* ॥ ३ ॥

तस्यावभृथसाम्नः सर्वञ्चत्विजो निधनं ब्रूयुः सर्वग्रहणं यथा प्रथ-
मस्य प्रवर्ग्यसाम्नः इत्युक्तं तस्मिंश्च चर्मापयुक्तानां निधनोपपत्तिः तन्-
माभूदतः सर्वग्रहणं कथमिह सर्वेष्वामृतविजास्त्रिधनोपपत्तिः स्था-
दिति ॥ ३ ॥

दृष्टाक्षेणीयमभिषेचनीये* ॥ ४ ॥

* ब्राह्मण्यस्योऽप्येवम् ।

अभिषेचनीये क्रतौ इष्टाहोत्रोद्यमवभृथसाम स्यात् ॥ ४ ॥

समस्येति वा* ॥ ५ ॥

समस्येति वावभृथसाम स्यादित्यभिषेचनीये इष्टाहोत्रोद्यं वेति
विकल्पयति ॥ ५ ॥

अश्वच्चिराच्चे नानावभृथान्यहानि* ॥ ६ ॥

उक्तमहोत्रेषु दधिभक्षान्कान्यहानि प्रागुद्यनीयादतिराचा-
दिति च अयमश्वच्चिराच्चे विशेषः नानावभृथान्यहानीति नाना
वृथगित्यर्थः ॥ ६ ॥

तेषां प्रथमस्य सनादद्य इत्यवभृथसाम* ॥ ७ ॥

तेषामाश्वमेधिकानामह्नां प्रथमस्याहः सनादद्य इत्येतद्वभृथ-
साम स्यात् अवभृथसामग्रहणं तत्र साममात्रं न कृत्वाऽवभृथ
इति ॥ ७ ॥

यदा उविश्यतिरिति द्वितीयस्य त्यागयिरिति वा* ॥ ८ ॥

यदा उविश्यतिरित्येतत् साम द्वितीयस्याहोऽवभृथसामेति
प्रकृतं त्यागयिरिति वा विकल्पः द्वितीयस्य सिद्धं प्राकृतम् ॥ ८ ॥

* मास्त्रायबोऽप्येवम् ।

अवभृथेष्टौ संस्थितायामवभृथनिचुं पुणनिचेरुसि निचुं
पुणावदेवैर्देवकृतमेनोयासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव-
रिषस्याक्षीत्यप उपसृग्म्य त्रिरभ्युत्तेरन्* ॥ ८ ॥

अवभृथेष्टौ समाप्तायां अवभृथनिचुं पुणेत्येतदादिना यजुषा या-
ज्ञावभृथेष्टिं कुर्वन्ति ताः स्पृष्ट्वा स्नात्वा त्रिरभ्युत्तेरन् क्रियाभ्यामे-
सकृन्मन्त्र इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

आदित्यमुपतिष्ठेरद्भयन्तमसस्परिज्योतिः पश्यन्त उ-
त्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्त-
ममिति* ॥ १० ॥

अभ्युत्तणानन्तरं आदित्यमुपतिष्ठेरन् उद्भयन्तमसस्परित्येतदा-
दिना मन्त्रेण ॥ १० ॥

अस्तमितस्येदाहवनीयम्* ॥ ११ ॥

यद्यस्तमित आदित्यः स्यात् तदाहवनीयमुपतिष्ठेरन् उद्भयन्तम-
सस्परित्येतयर्चा विशेष उक्तः प्रागेव अस्तमितस्येदार्हपत्यमित्ये-
तस्मिन् ॥ ११ ॥

तस्मिन् समिध आदध्मुरेधोस्येधिषीमक्षीति प्रथमाः
समिदसि समेधिषी मक्षीति द्वितीया यदेनश्चकृमावयं

* ब्राह्मणयोऽप्येवम् ।

यद्वा न्य कृतमारिमानया समिधा वयं सर्वान्तदपमृज्य च
इति तृतीयाम्* ॥ १२ ॥

तस्मिन्नाहवनीये सर्वे समिधआदधुः आधानं प्रक्षेपः एधास्येधि-
शोमहोत्येतदादिभिर्यथोद्धृष्टैर्मन्त्रैः अथ तस्मिन्निति किमर्थमिति चेत्
यदास्मिन्निवेदाहवनीयमित्यधिकृत एवाहवनीयः अत्रोच्यते उप-
स्थिते चानुपस्थिते च तस्मिन्समिधआदधुरेव अन्यथा तस्योपस्थाने
सति समिदाधानं स्यात् ॥ ११ ॥

तमेवोपतिष्ठेरन्नपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगन्महि
पयस्वानम आगमन्तं मा सृष्ट्वज वर्चसेति* ॥ १३ ॥

तमेवाहवनीयमुपतिष्ठेरन् अपो अद्यान्वचारिषमित्येतदादिना
मन्त्रेण अपृशब्देन सोममुपचरति सोममिष्ट्वा भक्षयन्ति तमेवेति
प्रकृतावधारणम् आदित्यस्य समुपस्थानमुक्तम् अतः तमेवाहवनीय
मित्यवधारयन्ति ॥ १२ ॥

प्रागुदयनीयादतिरात्रादपुषोमान्तमहः सन्नेषु* ॥ १४ ॥

सन्नेषु उदयनीयादतिरात्रात्पूर्वाणि यान्यहानि तेषु दधिभक्षादि
कर्मणेषो न भवति ॥ १४ ॥

दधिभक्षान्तमह्नीनेषु* ॥ १५ ॥

* आङ्गायबोदप्येवम् ।

अग्निनेषु दधिभक्षान्ताद्यहानि भवन्ति प्रागुदयनीयादति-
राचादिति वर्त्तते ॥ १५ ॥

यावन्त्यहानि राजानं भक्षयेयुस्तावत् स्वब्राह्मणयोच्छिष्टं
न दद्याद्विवा प्रोच्य दद्याः* ॥ १६ ॥

यावन्त्यहानि राजानं सोमं भक्षयेयुः अतिजस्तावत् स्वब्राह्म-
णयोच्छिष्टं न दद्याः श्रद्धिर्वा प्रोच्य दद्यात् कृत्वा दद्याः किमिदम्
उच्यते, अत्यन्तरेषु दृष्टं राजन्यवैश्ययोः सोमभक्षाभावो भक्षविशेषा-
न्नामादिति एवं विधिं सूत्रकारः प्रकारान्तरेण दर्शयामास ॥ १६ ॥

तदेष श्लोकः सोममेतत् पिवत यत् किञ्चाश्रीत ब्राह्मणा
मा ब्राह्मणयोच्छिष्टं दातमायात् सोममसोमप इति † ॥ १७ ॥

तदेष श्लोक इति एतमेवार्थमनुवदति सोममेतत् पिवतेत्येतदा-
दिना श्लोकेन ॥ १७ ॥

एतं परिक्राम् सर्वक्रतुषु विद्यात् सर्वक्रषु विद्यात् ॥ १८ ॥

योऽयं मन्त्रविधिज्ञादिप्रवर्णनेत्येतदादिविधिः परिक्रान्त एतं

* ब्राह्मणायमेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† ब्राह्मणायमेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

॥ ब्राह्मणायमेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।
किन्तु तस्य ग्रन्थे एतस्मादुत्तरे अतिरिक्तं सूत्रद्वयं
वर्त्तते ।

सर्वक्रतुषु जानीयात्, ननु उक्तः सर्वक्रत्वधिकार इति तत् किमिदं पुनरुच्यते सर्वक्रतुषु विद्यादिति उच्यते अन्तर्प्रज्ञापनार्थं कथं अथ विध्यव्यपदेशे सर्वक्रत्वधिकार इति एतदादिविधेरयमन्त इति एतं सर्वक्रतुषु विद्यादिति अपर आह, सर्वक्रतोरधिकारः सर्वक्रत्वधिकार इति सर्वक्रतुः ज्योतिष्टोमः कुतः श्रुतेः एष वा प्रथमो यज्ञानामित्युक्ताह यथा वा इदमग्नेर्जातादग्नयो विद्मयन्त एवमेतस्मादध्यन्ये यज्ञा विद्मयन्त इत्युक्ताह यो हि त्रिवृदन्त्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तन्दीपयतीत्येतदाद्युक्ताह एतद्यदाङ्गरेको यज्ञ इत्येतद्वि सर्वे ज्योतिष्टोमा भवन्तीति एतद्विधानमापद्यमानाः सर्वे ज्योतिष्टोमा भवन्तीति सर्वक्रतुषु ज्योतिष्टोमः तदादावेव सर्वक्रत्वधिकार इति ज्योतिष्टोमाधिकारः तेषां पुनरुक्तदोषो नास्ति एवं ज्योतिष्टोमविधिं सर्वक्रतुषु विद्यात् अधिकविधेस्व प्रत्याहारं कुर्यात् ॥ १८ ॥

इति द्वितीयस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

तृतीयः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

षोडशिसाम्ना स्तोत्र्यमाणो यथासनमुपविश्य हविर्द्धानं
गत्वा षोडशियज्ञमवेक्षेतोद्गाता यस्मादन्य इति* ॥ १ ॥

उक्तं सार्वकृतुकं सामान्यविधानं साम्प्रतं षोडशिनो गुणविधानं
मुच्यते सार्वकृतुकोऽयं षोडशी दशरात्रिके चतुर्थ्येऽह्न्युत्पन्नः अत्रैव
चास्य हिरण्यं सम्प्रदानं षोडशिना स्तुवतइत्येवमादयो धर्माः पठिताः
तेषां विधानं विवक्षुराह षोडशिसाम्ना स्तोत्र्यमाण इति, ननु उक्तं
तथा चतुर्थ्येऽहनि षोडशी उत्पन्न इति तत् प्रकरणे चैव धर्मा वक्तव्याः
स्युः तत् किमिदं विप्रकरणे गुणविधानम् आरभ्यत इति यदा न
तस्मिन्नेव प्रकरणे यस्मादन्यो न परो अस्ति जात इत्येतदादि मन्त्रं
विधायोक्तम् उद्गाता यज्ञमवेक्षेत इति इदञ्चावेक्षणविधानं किमर्थं
मिति चेत् अत्रोच्यते तदिदम् अवेक्षणं प्रकरणे स्तोत्रान्ते उक्तं तत्रायं
संशयः किं कालं प्रति तावत् किं तस्मिन्नेव कालेऽवेक्षणमथान्यस्मि-
न्निति तथा किं हविर्द्धानस्यैव अथावेक्षणप्रवृत्तिः सदसोति अवेक्षणं
हि सदसि प्रवृत्तं सोमामां सोमस्य च तथा एते धर्मा हिरण्यसम्प्र-
दानादयः चतुर्थीत्पादाः अथञ्च षोडशी प्रकरणान्तरेष्वपि अथते

* आह्वयबोध्येष्वम् ;

सर्वसोमातिराचादिषु तत् किमेते धर्माः प्रकरणस्थस्य भवन्ति उत
 प्रकरणान्तरेष्वपि षोडशिनं भजतइति कुतः पुनरयं संशयः उच्यते,
 अप्राकृतत्वात् षोडशिनः तेन किं प्राकृतो हि विधिर्विहतीर्भजत
 अप्राकृतस्तु न वचनाद्विहतीर्भजत इति अतोऽयमाचार्य एता-
 न्मोहान् परितितोषुः सार्वकृतुकानन्तरं षोडशिना विधानमारभते
 कथम् एतं सार्वकृतुकं विधानं षोडशिनः स्यादिति यदि श्रुतं विधान-
 माचार्यः प्रकरण आश्चायस्य तद्विषयमेवाभविष्यत् तन्माभूदतो विप्र-
 करण आरम्भः षोडशिसाम्ना स्तोत्र्यमाणः यथासनमुपविश्य हविर्द्वानं
 गत्वा षोडशियहमवेचेत उद्गाता यस्मादन्य इति एष पदाणां त्रिच्छेदः
 अर्थो वक्ष्यते षोडशिसाम्नेति कर्तृकरणलक्षणा ततोया स्तोत्र्यमाण
 इति भविष्यत्कालोपदेशः यथासनमुपविश्य संस्थायामने निःसृप्य
 मभसोपस्थानं कृत्वा हृत्स्नेन वा अकृत्वा वा स्वस्मिन्नामन उपविश्य
 हविर्द्वानं गत्वा षोडशियहमवेचेत उद्गाता यस्मादन्य इत्यनेन मन्त्रेण,
 ननु षोडशिसाम्नेति सामग्रहणं किमर्थं यदायं षोडशिशब्दः कृतेऽपि
 सामग्रहणात् स्तोत्रवाची भविष्यत्येव अयं हि षोडशिशब्दः त्रिषु
 वर्तते स्तोत्रे ग्रहे संस्थायामिति स्तोत्रे तावत् योगाय त्रीषु द्विपदापु
 वृहता षोडशिना स्तुत इति ग्रहे प्रातःसवने षोडशिनं गृह्यते
 ततोयसवने प्रजनयतीति स्वआयतने षोडशी गृह्यतइति च संस्थायाम्
 सोऽब्रवीत् षोडशी तेऽयं यज्ञकृतुरस्त्विति सोऽयं षोडशिशब्दः प्रयु-
 ज्यमाण स्तोत्रग्रहसंख्यासु इत्यर्थात् प्रतीयते तदिह षोडशिना
 स्तोत्र्यमाण इत्युक्तं श्रुतेऽपि सामग्रहणात् स्तवनमामयात् साम्नेति
 गम्यतएव तत् किमिदं सामग्रहणमिति श्रवोच्यते अस्य षोडशिन

उक्त्यात्मन्तरविधानं तस्मिन्नेव क्रमे धर्माः प्राप्नुवन्ति इदं च षोडशो-
सामसंख्यानन्तरेऽपि प्रयुज्यते तदस्यान्यस्मिन् स्थाने प्रयुज्यमानस्य धर्मा
भवन्ति उत नेत्येष संशयः बोध्यमाचार्यः सामग्रहणं करोति कथं
स्थानान्तरेऽपि प्रयुज्यमानस्य धर्मा भवेयुरिति क्व पुनरस्य स्थानान्तरे
प्रयोगः अत्यग्निष्टोमे षोडशिनं गृहीयादिति ॥१॥

एवमेव प्रातःसवने* ॥ २ ॥

योऽयं षोडशियहस्यावेक्षणे विधिरुक्तः षोडशिसाम्ना स्तोत्र्यमाण
इत्येतदादि तेनैव प्रातःसवनेऽप्यवेक्षेत यदि प्रातःसवनेऽपि गृह्येत
प्रातःसवने षोडशिनं गृहीतन्तं द्वितीयसवने प्रजनयति ॥ २ ॥

यदि चोत्तरयोरपि गृह्णीयुः* ॥ ३ ॥

यद्युत्तरयोरपि सवनयोर्गृह्णीयुः तयोरप्यनेनैव प्रकारेणा-
वेक्षेत ॥ ३ ॥

अश्वः कृष्णः पूर्वस्थां सदसोद्धारि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेदिति
धानञ्जयः* ॥ ४ ॥

उक्तः अश्वः कृष्ण उपतिष्ठति साम्नेच्छायै तस्य स्थाननिर्देशः
क्रियते अश्व इति प्रतीतपदार्थकः शब्दः कृष्ण इति वर्णनिर्देशः पूर्वस्थां
सदसोद्धारि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेदिति धानञ्जयः आचार्य आह ॥ ४ ॥

* ब्राह्मणयोगोपदेशम् ।

अपरस्यां प्राप्नुष्य इति शाण्डिल्यः* ॥ ५ ॥

अपरस्यां सदसो द्वारि प्राप्नुष्योऽश्वस्तिष्ठेदेवं शाण्डिल्य आचार्य
आह ॥ ५ ॥

लृष्णाभावे श्यावः* ॥ ६ ॥

लृष्णाश्वस्याभावे श्यावः स्यात् श्याव इत्यनिर्दिष्टो वर्णः न लृष्णो
न श्वेतः तयोरन्तरेण वर्तते ॥ ६ ॥

तदभावे यः कस्याश्च* ॥ ७ ॥

तस्याभावः तदभावः तदिति पूर्वनिर्देशः तस्य श्यावाश्चस्या-
भावे यः कस्याश्चः स्यात् अथ यः कस्य इति सिद्धे किं पुनरश्वग्रहण-
मधिकं क्रियतेऽस्य इति उच्यते, अन्यत्राप्यभावे यः कस्याश्चः स्यात्
यथा तस्मात् असुमादित्यमश्वं श्वेतं कृत्वा दक्षिणामानयन्निति तथा
अश्वस्यावो दक्षिणा मद्यनिर्दिष्टः समग्रद्वयो देय इति तत्रापि श्वेतश्या-
वयोरभावे यः कस्याश्चः स्यात् ॥ ७ ॥

गौर्वाजोवाश्चाभावे* ॥ ८ ॥

यद्यश्वो न स्यात् गौर्वाजो वा भवेत् अथेष्टाश्वग्रहणं पुनः किम-
र्थम् उच्यते, तदभावे यः कस्याश्च इत्युक्तं श्वेतश्यावयोरप्यभावे मद्य-

* प्राश्नायबोऽप्येवम् ।

नोपह्वयोः यः कस्याश्च इति तयोःपि गौर्वाजो वाङ्मयाभावे इति
प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थमस्यग्रहणं करोति, कथं, षोडशिन्येव गौर्वाजो
वाङ्मयाभावे भवेत् न तथातयोरपीति ॥ ८ ॥

योयः सामाङ्गं ब्रूयात् स हिरण्यं धारयेत्* ॥ ९ ॥

उक्तं हिरण्यसम्प्रदानं षोडशिना स्तुत इति तद्विवेकार्थ-
माह, यो यः षोडशिसाक्षः अङ्गं ब्रूयात् स स हिरण्यं धारयेत्
स्वस्यां स्वस्यां भक्तौ ॥ ९ ॥

उद्गाता निधनमुपयत्सु* ॥ १० ॥

उद्गाता निधनं ब्रुवत्सु तं हिरण्यं धारयेत् ॥ १० ॥

सर्वे वाभिष्टुशेयुः* ॥ ११ ॥

सर्वे वा हिरण्यमभिष्टुशेयुर्निधनमुपयत्सुः ॥ ११ ॥

अवसर्पति प्रथमं पर्यायं गायेच्छसम्* ॥ १२ ॥

अवसर्पत्यादित्ये षोडशिसाक्षः प्रथमं पर्यायं गायेत् छसम्
अप्रकाशम् अत्र अधोभावे स्रगती ननु कथमेतद्गम्यते यथा अव-
सर्पत्यादित्येति उच्यते उपरिष्टादित्यस्रगति इतीदमावि-
रिति ॥ १२ ॥

* आद्यायबोऽप्येवम् ।

विधिते द्वितीयमाध्वेन* ॥ १३ ॥

विगते क्षिते विधिते विगते शुद्धो वर्षे द्वितीयं पर्यायं गायेन्माध्व-
मेन स्मरेण ॥ १३ ॥

अस्तमिते तृतीयमाविः† ॥ १४ ॥

अस्तमिते आदित्ये तृतीयं पर्यायं गायेन् प्रकाशम् ॥ १४ ॥

यदोपाकुर्यस्तुवीरस्त्रेव † ॥ १५ ॥

इह प्रथमं कालनियमः कृतः अवसर्पति प्रथमं पर्यायमिति
तदादि सोऽयं विकल्पयति यदा यस्मिन् काले उपाकुर्यर्ध्ववः
तस्मिन्नेव काले सुवीरन् न खं कालमाद्वियेरन् अपरे विनिवेशं
वर्षयन्ति सन्धिकाले षोडशनि अत्यग्निष्टोमेऽहनि अतिरात्रे रात्रौ
विति, अपरे सुवते विचारितं, किमर्थमिदम् षोडशनि उद्गातुरिति
उच्यते अत्राचार्याणां भयया प्रतिपत्तिः येषामहरन्ते तेषामह-
न्युपाकरणं येषां रात्रौ तेषां रात्राविति अतोऽयमाचार्य आर-
भते यदोपाकुर्यः तदा अप्रकाशं सुवीरस्त्रेवेति अथ तत्र कः स्मर-
यत्युच्यते ॥ १५ ॥

अहनि कर्त्तुं रात्रावाविः † ॥ १६ ॥

* प्राज्ञाव्यष्टोप्येवम् ।

† प्राज्ञाव्यष्टेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

यदाहन्त्यपाशुर्युः तदा अप्रकाशं सुवीरन् राशौ प्रकाशम् ॥ १६ ॥

उज्जाचे दद्यादश्चहिरण्ये दक्षिणावत्सु* ॥ १७ ॥

उज्जाचे दद्याद् यजमानः अश्वहिरण्ये अश्वश्च हिरण्यश्चाश्व-
हिरण्ये दक्षिणावत्सु यज्ञेषु अथ दक्षिणावत्स्विति किमर्थम् अदक्षि-
णेषु दानप्रसङ्ग एव नास्ति उच्यते, पश्यात्ययं सन्नेष्वङ्गदक्षिणाप्रसङ्गं
तेन सत्ययङ्गदक्षिणाप्रसङ्गे सन्नेषु षोडशिन्यश्वहिरण्ये निवर्त्तयति ॥ १७ ॥

सच एव ग्रहस्य भक्षयेयुरैन्द्रसच इत्युदस्य हरिवद-
हरिकासु चेत् सुवीरन् † ॥ १८ ॥

षोडशिग्रहस्य सच एव भक्षयेयुः नैकाहाहीनेषु ऐन्द्रं सह इत्य-
नेन यत्तुषा उदस्य हरिवदहरिकासु सुवीरन् योऽस्मिन् यत्तुषि हरि-
वद्वद्ः तम् उत्क्षिप्य उत्सृज्य यद्यहरिकासु चक्षुषोऽस्मिन् सुवीरन्
अथ पुनः हरिवतोषु सुवीरन् नैव हरिवद्वदसुदस्येयुः हरिवत् कृत-
मेव मन्त्रं प्रयुञ्जीरन् अत्रैवशब्दः किमर्थं सच एवेति उच्यते, न
केवलं षोडशिग्रहस्य अन्ये ये गृहास्तेषामपि च सच एव भक्षयेयुः
नैकाहाहीनेषु एतस्यान्यतरस्मिन् व्यष्टे निपाद्याणां द्रव्यानां भक्ष-
येयुरित्येतदादिना ॥ १८ ॥

* ब्राह्मण्यष्टोत्थिवम् ।

† ब्राह्मण्यष्टोत्थिवम् ।

अनुष्टुप्कन्दसा चमसस्य* ॥ १९ ॥

योऽग्निं सोमे यस्यमसः तस्यानुष्टुप् कन्दसा भक्षयेयुः ॥ १९ ॥

पूर्वेण वा* ॥ २० ॥

मन्त्रेण चमसस्य भक्षयेयुः ऐन्द्रं सह इत्यनेन उदस्य हरिवद-
हरिकासु क्षवीरन्नित्यनुषज्यतएव ॥ २० ॥

तथा कुर्वन्निन्द्रस्य सम्राड्भूषणस्य राजा तौ ते भक्ष्यं चक्र-
तुरग्र एतं तयोरक्षमनुभक्ष्यं भक्षयामि वाग्जुषाणा सोमस्य
तृप्यन्विति ग्रहस्य* ॥ २१ ॥

तथा कुर्वन् पूर्वेण मन्त्रेण चमसस्य भक्षणम् इन्द्रस्य सम्राड्भूषणस्य
राजेत्येतदादिना यथासूत्रितेन मन्त्रेण ग्रहस्य भक्षयेयुः ॥ २१ ॥

इन्द्रमिद्वेति वा वाग्देवी सोमस्य पिबत्वित्येतदधि-
कथा* ॥ २२ ॥

इन्द्रमिद्वरिवदित्येतदर्था वाग्देवी सोमस्य पिबत्वित्येतदधि-
कथा भक्षयेदिति विकल्पः ॥ २२ ॥

ऐन्द्र ए सप्त इति चमसस्य सचे त्रिष्टुप् ष्छन्दसा वाजपेय-
सामिन् भक्षयेदिति गातमः* ॥ २३ ॥

वाजपेयसामिन् त्रिष्टुप् ष्छन्दसा इत्येव छन्द आदेशं कृत्वा भक्षये-
दिति गौतम आचार्य आह तच्छन्दस्मात् सोत्रस्य ॥ २३ ॥

अनुष्टुप् ष्छन्दसेति धानञ्जयशाण्डिल्यौ † ॥ २४ ॥

अनुष्टुप् ष्छन्दसा वाजपेयसामिन् भक्षयेदिति धानञ्जयशाण्डि-
ल्योवाचार्थावाहतुः यदूर्ध्वसुकथेभ्यः अनुष्टुभः सभाग इति अनु-
ष्टुप् ष्छन्दसा राजौ ॥ २४ ॥

अनुष्टुप् ष्छन्दसा राजौ † ॥ २५ ॥

न भक्षयेयुः अनुष्टुभत्वात् राजेः ॥ २५ ॥

पृथक् तच्चेभ्यः सन्धौ हिं कुर्युः † ॥ २६ ॥

पृथङ्जानेत्यर्थः नानातच्चेभ्यः सन्धौ हिंकुर्युः नानादैवत्यत्वात्सू-
चानाम् ॥ २६ ॥

इष्ट यजुष इति भक्ष्यः † ॥ २७ ॥

* आह्वायवेनैतेन सूचद्वयं कृतम् ।

† आह्वायबोऽप्येवम् ।

इष्टयसुष इत्यनेन यसुषा सन्धौ भक्षः ॥ २० ॥

गायत्रकन्दसातिरिक्तसोत्रेष्विति गौतमः* ॥ २८ ॥

अतिरिक्तसोत्रेषु गायत्रकन्दसा भक्षणमिति एवं गौतम
आचार्यो मन्यते समाप्तेषु भक्षकन्दः पुनरुपक्रमे कोऽन्यो गायत्र्यात्
स्यादिति ॥ २८ ॥

पृथग्भक्षकन्दोभिरनुपूर्वमिति धानञ्जयशाण्डिल्यौ* ॥ २९ ॥

यानि चत्वारि भक्षकन्दांसि तैः पृथक् पृथक् आनुपूर्व्येण चतुर्वर्ग-
वेक्ष्य तदानुपूर्व्येण भक्षयेयुरिति धानञ्जयशाण्डिल्यावाचार्यावा-
चतुःसम्भवाच्च सर्वेषां भक्षकन्दसाम् अर्थाच्च, कोऽर्थः अम्बादीनां
देवतानाञ्च कन्दोभावात् ॥ २९ ॥

अनुष्टुपकन्दसा वा* ॥ ३० ॥

मन्त्रेण भक्षयेयुः अनुष्टुपभागनिमित्तात् यदूर्द्धमुक्त्येभ्यः अनु-
ष्टुभः सभाग इति ॥ ३० ॥

अकन्दसा वा* ॥ ३१ ॥

अकन्दसा वा मन्त्रेण भक्षयेयुः उपयुक्तात् अकन्दसाम् ॥ ३१ ॥

* शास्त्रायकोट्येवम् ।

सन्धिवद्वा* ॥ ३२ ॥

यथा वा सन्धौ तथा वा भक्षयेयुः प्रवृत्तत्वात् मन्त्रस्य अनुप-
देक्षादान्येषाम् ॥ ३२ ॥

इति तृतीयस्य प्रथमा कण्डिका ।

अथ द्वितीया कण्डिका ।

आहिताग्निरसोमयाजी परं सोमेन याजयित्वा परि-
भक्षं कुर्वति* ॥ १ ॥

उक्ताः षोडशिनो धर्माः सोमस्य च भक्षविधानमुक्तं यावदति-
रिक्तलोभाणोति साम्प्रतमुपरि भक्षविधानमुच्यते आहिताग्निः आ-
हिता अग्नयो येन स आहिताग्निः असोमयाजी येन सोमेन दृष्टं
स सोमयाजी न सोमयाजी असोमयाजी परम् अन्यं सोमेन याज-
यित्वा अपरिभक्षं कुर्वति अपरिभक्ष इति कर्मणः संज्ञा परस्त्राग्निषु
येन सोमो भक्षितः तेन स्वाग्नयः परिभक्षिताः पितरसु तदपरि-
भक्षार्थमिदं कर्माभ्यते ननु आहिताग्निप्राप्तं किमर्थमिति यदा

* शाखायनोऽप्येवम् ।

अवक्ष्यदसोमयाजोति नञ्जनाहिताग्नेः सोमयागः स्यात् अन्यार्थे-
 न वाहिताग्नित्वं विश्रायते इह गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयेषु आ-
 ज्याधिश्रयणद्रूपानिधानाज्यग्रहणान्यादेत्यन्ते कृतायां प्रातराहु-
 तावाज्यं गार्हपत्येऽधिश्चित्वादगुद्वासयेत् कंसे चमसे वा द्रूपानवधाय
 दक्षिणाग्न्यावुपसादयेत् स्फुटदर्ममुष्टौ च पश्चिमेन गार्हपत्यं गत्वा पश्चा-
 दाहवनीययोऽपविश्य स्रुवेण स्रुच्याज्यं गृह्णीयाद्यावद्गृह्णीतीत्यादिति
 अथ च कर्मणो नान्तरेणाहिताग्नेः प्रसिद्धः तदेवमर्थादाहिताग्नित्वे
 सिद्धे यदुच्यते आहिताग्निरित्येतदनर्थकं तस्मादाहिताग्निरहणं न
 कर्त्तव्यं क्रियमाणे कारणं वक्तव्यम् उच्यते, यदाहिताग्निरहणं न
 कुर्यात् अनाहिताग्निर्यजन्प्रसङ्गे न स्यात् सोऽयमाहिताग्निरहणं
 करोति आहिताग्निरसोमयाजो परं सोमेन याजयित्वा इत्यं कर्म
 कुर्यात् अनाहिताग्निर्यजयित्वापि परं न वेदं कुर्यात् यावता
 तस्याग्नयो नैव सन्ति येषामपरिभ्रष्टार्थैवेदं कर्म क्रियते अथा-
 सोमयाजोति किमर्थं यावता वक्ष्यति सोमयाज्यपीति शाण्डिल्य
 इति असोमयाजिरहणं कथमुच्यते अनिष्टप्रथमस्येदं कर्म स्यात्
 इति सोमयाजो हि अनाहिताग्निरपि भवति सन्नेषु तथाप्यसा-
 वसोमयाज्येव अथ परग्रहणं किमर्थं यदा याजयित्वा सिद्धमेतत्
 परमिति उच्यते, परग्रहणं परमेव याजयित्वा न पितरं वा पुत्र
 वा भ्रातरं वेति निर्गुणः स्वजनः एभ्यो योऽन्यः परः पर एव सः ॥१॥

सोमयाज्यपीति शाण्डिल्यः* ॥ ७ ॥

* शास्त्रावबोधव्यवम् ।

सोमयाज्ययेतत् कर्म कुर्यादिति प्राण्डिल्यः आचार्य आह, साम्प्र-
तमस्यापरिभक्तस्य कर्मणः कर्त्तव्यतोच्यते ॥ २ ॥

ऊतायां प्रातराऊतावाज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्योदगुदा-
सयेत्* ॥ ३ ॥

ऊतायां प्रातराऊतौ ऊतेऽग्निहोत्रे आज्यं घृतं गार्हपत्याग्ना-
वधिश्रित्य उदक् उदासयेत् ॥ ३ ॥

कंसे चमसे वा द्रप्पानवधाय दक्षिणाग्रावपसाद-
येत्* ॥ ४ ॥

कंसे वा भाजने दारवे वा चमसे दधिद्रप्पानवधाय दध्ववय-
वान् दक्षिणाग्नेः समीपे स्थापयेत् ॥ ४ ॥

स्फ्यदर्भमुष्टौ च* ॥ ५ ॥

स्फ्यश्च दर्भमुष्टिश्च स्फ्यदर्भमुष्टौ दक्षिणाग्नेः समीपे स्थापयेत् ॥ ५ ॥

पश्चिमेन गार्हपत्यं गत्वा पश्चादाहवनीयस्थोपविश्य
सुवेण सुच्याज्यं गृह्णीयाद्यावद्गृहीतो स्यात्* ॥ ६ ॥

द्रप्पान् स्फ्यदर्भमुष्टौ च स्थापयित्वा अनन्तरं पश्चिमेन प्रदेशेन

* प्राङ्मायबोटप्येवम् ।

गार्हपत्यस्य गत्वा आहवनीयस्य पश्चिमे प्रदेशे उपविश्य यत्तदाज्यं
गार्हपत्येऽधिश्रित्योदगुदासितं तस्मात् सुबेण मुचि गृह्णीयात् यावद्-
गृहीतो स्यात् यदि चतुर्गृहीतो यदि पञ्चगृहीतो ॥ ६ ॥

तज्जुहुयादिमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यम-
गाम दूरमापिः पिना प्रमतिः सोम्यानां भिमिरस्पृषि कृन्म-
त्यानां स्वाचेति* ॥ ७ ॥

यदि चतुर्गृहीतं यदि पञ्चगृहीतं तज्जुहुयादिमामग्ने इत्ये-
तदादिना यथासूत्रितेन मन्त्रेण ॥ ७ ॥

एवमेव गृहीत्वापां पुष्यमस्त्योपधोनां रसोग्नेः प्रियत-
मा तनूरिन्द्रस्य प्रियतमं चविः स्वाचेति* ॥ ८ ॥

एवमेव गृहीत्वा यदि चतुर्गृहीतं यदि पञ्चगृहीतं अपां पुष्य-
मित्येतदादिना यथासूत्रितेन मन्त्रेण जुहुयात् ॥ ८ ॥

आज्यस्य पूर्वान् ग्रहान् गृहीत्वा दध्न उत्तमं विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाचेति* ॥ ९ ॥

आज्यस्य पूर्वान् ग्रहान् गृहीत्वा यदि चतुर्गृहीतं त्रीनाज्यस्य

गृहीत्वा दध्न उत्तमं यदि पञ्चगृहीतं चत्वार आज्यस्य गृहीत्वा दध्न
उत्तमं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति अनेन यजुषा जुहुयात् ॥ ८ ॥

दधिषेषः सुच्यानीयोदङ्ङावृत्य प्राश्नीयात्तव सोम व्रते
वर्यं मनस्तनूषु पिप्रतः प्रजावन्तो अशीमहोति* ॥ १० ॥

दधो गृहीतावदानस्य अवयवः स्यात् तं सुच्यानोय सुचि कृत्वा
दङ्ङावृत्य प्राश्नीयात् तव सोम व्रते वयमित्येतदादिना यथासूत्रि
तेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

प्रक्षाल्य सूचं यथेतं प्रत्याव्रज्य प्राचीनावीती भूत्वा
दक्षिणा दक्षिणाग्नेः स्थण्डिलं समुह्याद्भिः सम्प्रोक्ष्य स्थेन
सक्तदुक्षित्योत्सुकमुपनिधाय दर्भानुपस्तीर्याप उपनिनीया-
मोषां द्रुमानान्निपृणयादवमेभ्यः पितृभ्यः स्वधा सच्च भक्षेभ्य
इति प्रथमम्* ॥ ११ ॥

प्राग्य दधिषेषम् आचम्य प्रक्षाल्य सूचं अङ्गितत्क्षणं सौचप्राप्तेः
यथागतं प्रत्याव्रज्य दक्षिणाग्नेः समीपं प्राचीनावीतिलसुकं गृह्ये
एवं प्राचीनावीती भवतीति तत्कृत्वा दक्षिणाग्नेः दक्षिणे प्रदेशे
स्थण्डिलं समुह्य शोधयित्वा अद्भिः सम्प्रोक्ष्य स्थेन सक्तदुक्षित्य उन्ने-
खनं कृत्वा उत्सुकं उपनिधाय उत्सुकं लेखायाः समीपे निधाय दर्भा-

स्तोत्रं श्रपो निनीय दर्भेषु श्रमीषां द्रक्षानान्निष्ठणयात् ये ते
 प्रयद्रक्षाः कंसं चमसे च कृत्वा दक्षिणाग्नेः शमीपे स्थापिताः तेषा-
 देशं गृहीत्वा तेषु दर्भेषु निष्ठणयात् निदध्यात् श्रवमेभ्य इत्यनेन
 सुवित्तेन मन्त्रेण प्रथमम् ॥ ११ ॥

श्रौर्वेभ्यः काव्येभ्य इत्येवमेव दक्षिणा पृथक्* ॥ १२ ॥

योऽयं विधिरुक्त्वा प्रथमस्य निपरणस्य श्रनेनैव विधिना तस्य
 दक्षिणाद्धं द्वितीयस्य निपरणं कुर्यादौर्वेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण तदनन्तर-
 मनेनैव विधिना ततोयं निदध्यात् काव्यम् इत्यनेन उक्तं पिहभिरिति
 सर्वत्रानुसंधरेदित्येतदादि ॥ १२ ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमित्युक्तोदङ्डावर्त्त-
 तांसित्वा यावन्मन्येत तावदभिपर्या वर्त्तमानो जपेदमी मदन्त
 पितरो यथाभागमनन्तरिताः पितरः सोमपीथादिनि ॥ १३ ॥

एवं सर्वेषां निधानं कृत्वा अत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग-
 मित्युक्त्वा आसित्वा यावत् मन्येत तावत् यावन्तं मन्येत मनुष्याणां
 भोजनकालं तावन्तमासित्वा भुक्तं पिहभिरिति मत्वा ततः श्रमि-
 मुखेन पर्यावर्त्तमानो जपेत् श्रमीमदन्त पितर इत्येतं यथासृजितं
 मन्त्रम् ॥ १३ ॥

* आश्वलायकेऽप्येवम् ।

† आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तान् दर्भान् द्रष्माण्य दक्षिणाग्नौ प्रहरेत्* ॥ १४ ॥

तान् दर्भान् येषु निपगणं कृतं तांश्च द्रष्मान् ये निहिताः
दक्षिणाग्नौ प्रहरेत् प्रक्षिपेत् ॥ १४ ॥

इति तृतीयस्य द्वितीया कण्डिका ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

अतोऽनन्तरं कर्त्तव्यमित्युच्यते ।

यज्ञोपवीतो भूत्वाप उपसृग्य गृहान् व्रजञ्जपेद्गृहा
मा बिभीत मावेपिद्वमूर्जं बिभ्रत एवमस्यूजं बिभ्रदः सुमनाः
सुमेधा गृहानेमि मनसा दैवेन येषामध्येति प्रसवसन्नेषु
सौमनसो बह्वर्ग्यगृहानुपह्रयामहे तेनोजानन्तु जान उपह्रता
इह गाव उपह्रता अजावयोऽथो अन्नस्य यो रस उपह्रतो
गृहेषु न इति* ॥ १ ॥

इह प्राचीनावीतिना कर्म कृतं पैतृकमनन्तरमाह यज्ञोपवीतो
भूत्वेति यज्ञोपवीतो भूत्वाप उपसृग्य अपः सृष्ट्वा गृहान् व्रजन्
जपति गृहामाबिभीतेत्येतदादि यथासूत्रितं मन्त्रम् अत्रोच्यते
गृहान् व्रजन् जपेदित्याह अथेदं पूर्वं कर्म कस्मिंश्चिद्देशे कृतमिति

येनेदानीमाह गृहान् व्रजन् जपेदिति तत्रैके तावदर्णयन्ति सोऽग्निः
 होत्र एवामौ यज्ञभूमिगतः अतस्तस्मिन् देशे इदं कर्म कृतवन्ति
 अतोऽनन्तरं गृहान् व्रजन्निदञ्च जपेदिति, अपरे वर्षयन्ति त्रेतास्मिन्
 हविर्गृहेभ्यः पृथगेव भवति तस्मिन्निदं कर्म कृत्वा गृहान् व्रजन्नेत-
 ञ्जपेदिति, उभयमविरुद्धम् ॥ २ ॥

पश्चाच्छालाग्नैरुपविश्य जपेदिह गावः प्रजायध्वमिच्छाश्वा
 इह पुरुषा इहो सहस्रदक्षिणोऽपि पूषा निषोदत्विति* ॥ २ ॥

गृहान् प्रविश्य शालाग्नैः पश्चिमे प्रदेशे उपविश्य जपेदिह गावः
 प्रजायध्वमित्येतदादि यथास्मृत्रितम् ॥ २ ॥

अग्नेस्तृणानि प्रत्यृह्य यः सुहृत्तमभिभाषेत* ॥ ३ ॥

शालाग्नैः समीपे यानि दण्डानि प्रातर्होमस्तरणमम्बन्धीनि तानि
 प्रत्यृह्य योऽस्य सुहृत्तस्य पिता वा पुत्रो वा भार्या वा तं प्रथम-
 मभिभाषेत ॥ ३ ॥

गोषु गा अपि सृजेदुपेदमुपपर्वनमासु गोषूपपृच्छता-
 मुपपर्वभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्यं इति* ॥ ४ ॥

गोषु गा अपिसृजेत् या अयं स्वागावः तासु या दक्षिणा प्राप्ता-
 स्तामिअयेत् उपेदमुपपर्वनमिति यथास्मृत्रितेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

सत्रेषु सर्वानध्वर्युर्दीक्षयेत्* ॥ ५ ॥

साम्प्रतमस्य गवामयनस्य विधिः विवक्षितः तं विवक्षुः सर्व-
सत्राणां सामान्यं विधानमारभते सत्रेषु सर्वानध्वर्युर्दीक्षयेदिति सत्रे-
ष्वित्यधिकरणे सप्तमी सर्वानिति निरवशेषवाची शब्दः सत्रेषु सर्वान्
सन्निः अध्वर्युर्दीक्षयेत् ॥ ५ ॥

दीक्षिष्यमाणान्दर्शयेत् स्वस्त्यात्रेयमरुन्धतो ध्रुवमुदपात्रं
य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते* ॥ ६ ॥

दीक्षिष्यमाणान् स्वस्त्यात्रेयादीनि दर्शयेन् दृष्टिरौ प्रेक्षणे स्वस्त्या-
त्रेय आदर्शः ऋज्वन्यत् ॥ ६ ॥

नैतानि परासुः पश्यतीति† ॥ ७ ॥

किमर्थं पुनरेषां दर्शनमुच्यते नैतानि परासुः पश्यति येषां
पराभूताः असवः प्राणाः सुमूर्ध्वस्ते स्वस्त्यात्रेयादीनि न पश्य-
न्तीति ॥ ७ ॥

तान्न दीक्षयेत्† ॥ ८ ॥

तान् परासून् दीक्षयेत् कस्माद्यतः असमाप्ते सत्रे तेषां मृत्यु-

* आद्यायज्ञेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† आद्यायज्ञोऽप्येवम् ।

[३.३.११]

भौतसूत्रे ।

भवति एतत् विधानं संवत्सरसर्वं यावद्दृष्ट्यं जर्णं मृतं न-
दर्शनात् ॥ ८ ॥

दीक्षिष्यमाणाः संवदेरन् सच्च नः साधुकृत्या नाना पाप-
कृत्या यास्मिन् सचे* ॥ ९ ॥

दीक्षाकाले उपस्थिते संवदेरन् एतत् समयं कुर्युः सच्च नः साधु-
कृत्याः साधूनां कर्मणां या क्रिया सा नः साधारणी या पापानां सा
पृथक् अस्मिन् सचे ॥ ९ ॥

अथ यत् पुरा चक्रम कर्त्तास्मश्च यथोपस्थितमेव नस्त-
दिति* ॥ १० ॥

अथ यत्पुरासम्नाः कृतवन्तः कर्त्तास्मः यथोक्तं करिष्यामः यथोप-
स्थितमेव नस्तदिति यद्यः करोति तस्यैव तदिति, ननु अतुल्येऽप्येवमेव
न ह्यन्येन कृतमन्यस्मिन्नुच्छति कर्मकर्त्तारं गच्छति अत्रोच्यते, प्राक्
सचदीक्षायाः तेषां साधारणं दृष्टकापशुर्भवति जर्णश्च वक्ष्यति
संवत्सरं संवसेयुर्दादशरात्रमहोरात्रौ वा यावदा सुनयुरिति तत्का-
लनिवृत्त्यर्थमारभते यास्मिन् सचे इति ॥ १० ॥

तेषां दीक्षाप्रभृति पत्नीशालायां भोजनसंवेशने स्या-
ताम्* ॥ ११ ॥

* ब्राह्मणसंवेष्टवम् ।

तेषां सत्रिणां दीक्षामारभ्य पत्नीशालायां भोजनं संवेशनञ्च भवेतां
प्रभृति शब्द आदौ ॥ ११ ॥

उपवसथ्यप्रभृत्याग्नीध्रिये* ॥ १२ ॥

उपवसथादङ्ग आरभ्य सत्रिणां भोजनसंवेशने आग्नीध्रिये
भवेयाताम् ॥ १२ ॥

सन्धिवेलयोर्वाचं यच्छेयुः* ॥ १३ ॥

द्वयोरपि सन्धिवेलयोर्वाग्यमनं कुर्युः आसूर्योदयादामचत्रदर्श-
नाच्च ॥ १३ ॥

विचक्षणान्तां वाचं भाषेरन्* ॥ १४ ॥

वाग्यमनादनन्तरं यां वाचं भाषेरन् तां विचक्षणान्तां विच-
क्षणमन्ते यस्याः सा विचक्षणान्ता, अपरे ब्रुवते विचक्षणान्तामिति
साध्यन्तां वाचं ब्रूयुरिति पूर्वएव तु यः श्रेयान् तस्य साधुवचन-
प्रसङ्गोऽस्ति ॥ १४ ॥

न कच्चनाभिवादयेरन्* ॥ १५ ॥

योऽप्यवश्यमभिवादनीयः तमपि नाभिवादयेरन् चनेत्यर्थं निपा-
तः नेत्यर्थं प्रतिषेधः ॥ १५ ॥

* ब्राह्मणायणोऽप्येवम् ।

न गृह्ण सन्भाषेरन्* ॥ १६ ॥

न गृह्णेण सह सन्भाषणं कुर्युः ॥ १६ ॥

नाधिष्य उत्तपेरन्* ॥ १७ ॥

ये परिगृहीता अग्नयः तान्नाक्ता अन्येष्वग्निषु नोत्तपेरन् ॥ १७ ॥

न प्रतीच्या द्वारा पत्नीशालाया निष्क्रामेयुः* ॥ १८ ॥

चञ्चर्यः ॥ १८ ॥

प्राञ्चमुदञ्चं वोच्चारं कुर्वीरन्* ॥ १९ ॥

देवयजनस्य प्रागुदवा निष्क्रम्य मूत्रपुरीषे कुर्वीरन् ॥ १९ ॥

न बज्ज वदेयुः* ॥ २० ॥

नाप्रयोजनं बज्ज वदेयुः ॥ २० ॥

न दन्तान् दर्शयेरन्* ॥ २१ ॥

न कस्यचिद्दन्तान् दर्शयेरन् जायते वाव दीक्षयति ॥ २१ ॥

नाङ्गतस्याश्रीयुः* ॥ २२ ॥

हविर्वक्त्रिष्टभक्षाः स्युः ॥ २२ ॥

* शास्त्रायबोध्यवम् ।

ननानन्यो अतः पश्येत्* ॥ २३ ॥

नैनान् भुञ्जानानन्यः पश्येत् परिवेष्टभ्योऽन्यत्र ॥ २३ ॥

सर्वेषां सवनानां प्राश्नीयुः* ॥ २४ ॥

सर्वेषां सवनानां सवनमुखीयान् भक्षयित्वा सन्नेषु नाराशंसिषु
भोजनं कुर्युः ॥ २४ ॥

क्रोधानृते वर्जयेयुः* ॥ २५ ॥

स्रज्वर्यः ॥ २५ ॥

एतानि व्रतानि दीक्षासु † ॥ २६ ॥

एतानि यथोद्दिष्टव्रतानि दीक्षासु भवन्ति ॥ २६ ॥

दीक्षोपसत्सु वा † ॥ २७ ॥

अथवा दीक्षासु चोपसत्सु च ॥ २७ ॥

आवा सन्नान्तात् † ॥ २८ ॥

यावद्वा सचममाप्तिरिति एतानि यथासम्भवं स्युः ॥ २८ ॥

* प्राङ्गायकोऽप्येवम् ।

† प्राङ्गायको एतदत्र नास्ति ।

उदयास्तमयावभ्याश्रावणञ्च बह्विर्वेदि प्रहते वर्जयेयुः* ॥ २८॥

आदित्यस्य उदयास्तमयौ अभ्याश्रावणञ्च हविषः प्रहते सत्यासु
बह्विर्वेदि वर्जयेयुः एतेऽऽ कालेषु बह्विर्वेदिस्थानमासनं वा वर्जयेयुः ॥ २८ ॥

इति तृतीयस्य तृतीया कण्डिका ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ।

तेषाञ्चेदेनाऽऽस्तयाणां किञ्चिदेयाद् ग्रहपतावपहवमि-
च्छेरन् † ॥ १ ॥

तेषां उदयास्तमयाभ्याश्रावणानां बह्विर्वेदि स्थानं किञ्चिदाग-
च्छेत् गृहपतावपहवमिच्छेरन् उपहवे गृहपतिरधिकरणभूतः गृहपतेः
सकाशादुपहवमिच्छेयुः ॥ १ ॥

तच्चेदुद्गातरि † ॥ २ ॥

तं यदि गृहपतिः एषां चयाणां किञ्चिदागच्छेत् उद्गातुः सका-
शादुपहवं गच्छेत् ॥ २ ॥

दोक्षानुपूर्व्येण वा सर्वेषाम् † ॥ ३ ॥

* आद्यायके विशेषेऽस्ति ।

† आद्यायकोऽप्येवम् ।

दीक्षानुपूर्व्येण वा यो यस्यागन्तरं दीक्षितः स तस्मादुपहवमि-
च्छेत् ॥ ३ ॥

परिहृतास्तु वसतोवरोषु संविशेयुः* ॥ ४ ॥

वसतीवरोपरिहरणे कृते ततः स्वपेयुः ॥ ४ ॥

तेषाञ्चेत् कश्चित् प्रयादतीर्थेन निर्हृत्याहार्येणानाहि-
ताग्निं दहेयुः* ॥ ५ ॥

तेषां सत्रिणां यदि कश्चित् क्षियेत तमतीर्थेन निर्हृत्य निष्काम्य
आहार्य्येणाग्निना अनाहिताग्निन्दहेयुः तेषां सत्रिणां आहार्य्येण
लौकिकेनेत्येतद्विधानं अनाहिताग्नेरपि सत्रामनं दर्शयति ॥ ५ ॥

अरण्योरग्नीं समारोप्य ते आप्रानेन निर्हृत्य निर्मग्न्ये
नाहिताग्निम्* ॥ ६ ॥

अरण्योः अग्नीन् समारोपणं कृत्वा मन्त्रवत्ते अरणी आप्रा-
नेन तीर्थेन निर्हृत्य निर्मग्न्येनाग्निना आहिताग्निं दहेयुः ते इति
किमर्थम् उच्यते, प्रेतोऽत्राधिष्ठितः अतस्ते इत्याह, ते अरणीतीर्थेन
निर्हरेयुः गत्वाहिताग्निमपि तीर्थेन, ननु यदा तावदुक्तं दीक्षि-
माणान् दर्शयेत् स्वस्वाचेयादीनि नैतानि परास्तुः पश्यतीति ताव
दीक्षयेदिति तददर्शिता नैव दीक्षन्ते तत् किमिदमारभ्यते तेषाञ्चेत्

कश्चित् प्रेयादित्यादि अथ पुनस्तद्वर्जितोऽपि क्षियन्ते ततः
तद्विधानानर्थक्यम् उच्यते यान्येतानि निमित्तानि तानि परिमित-
कालानि तेषां दीर्घसंज्ञेस्त्वसम्भवः अतोविधानं तदर्थम् ॥ ६ ॥

मध्यमस्य रात्रिपर्यायस्य दैवोदासं होतृषाम स्यादौर्द्ध-
सद्गनं वा* ॥ ७ ॥

इह सचिप्रकरणे मध्यमे पर्याये द्वे होतृषामनी पठिते तयोश्च
द्वयोरेकस्मिन् क्रतौ सम्भवा नास्ति एकार्थत्वात् अतो भवति दैवो-
दासं होतृषाम स्यादौर्द्धसद्गनञ्चेति विकल्पयति सत्रे ॥ ७ ॥

अभिष्ववस्य द्वितीयेऽहनि भर्गोयज्ञ इति प्राग्विषुवतो
व्यत्यासं स्यातामिति गौतमः* ॥ ८ ॥

इह मशकः पठत्याभिष्वविके द्वितीयेऽहनि परितोषिञ्च तासु त-
मिति माधुकन्दसञ्च भर्गस्य यज्ञो वेति तत् किमयं विनिवेशार्थं
विभाषितः अथैकत्र यद्वयमेव विकल्पयति सोऽयमाचार्यो विनिवेशं
विकल्पयति अभिष्ववस्य द्वितीयेऽहनि भर्गो यज्ञ इति प्राग्विषुवतो-
व्यत्यासं स्यातामिति ये प्राग्विषुवतोऽभिष्ववाः तेषु भर्गस्य यज्ञसीति
द्वितीयेऽहनि व्यत्यासं स्यातामिति प्रथमे भर्गः द्वितीये यज्ञ इति ॥ ८ ॥

ऊर्द्धञ्च त्रिष्वभिष्ववेषु* ॥ ९ ॥

जह्वं विषवतः ये त्रयोऽभिज्ञवाः तेषु च भर्गो यशो भर्ग
इति ॥ ८ ॥

यशोभर्ग इति परेषु* ॥ १० ॥

तेषामण्ड्रं येऽभिज्ञवाः उत्तरस्मिन् पक्षसि † तेषु यशो भर्ग
इत्येवं व्यत्यासः स्यात् ॥ १० ॥

सहद्विर्वा यशः पुरस्तात्तथोपरिष्ठाङ्गं इतरेष्वित्यप-
रम्* ॥ ११ ॥

अपरमन्यद्विधानं सहद्विर्वा यशः पुरस्ताद्भवेत् तथोपरिष्ठादिषु-
वतः त्रिविधभिज्ञेषु सहद्विर्वा यशो भवेत् भर्ग इतरेषु अभिज्ञेषु
स्यात् ॥ ११ ॥

भर्गः पूर्वस्मिन् पक्षसि यश उत्तरस्मिन्नित्यपरम्* ॥ १२ ॥

अपरम् अन्यतृतीयं विधानं भर्गः पूर्वस्मिन् पक्षसि स्यात् यश
उत्तरस्मिन्निति अभिज्ञवेष्टिति प्रकृतम् ॥ १२ ॥

एताभ्यामुक्ते वीङ्गः शुद्धाशुद्धोये* ॥ १३ ॥

* द्रष्टव्योऽप्येवम् ।

† पक्षसीत्यसंस्कृतः पाठः पक्षे इति साधुः किन्तु पक्षस्य पुस्तकेष्व-
प्यनेकत्र सूत्रे वृत्तौ चैवं दर्शनात्तथैव रक्षितः ।

आभिज्ञविक एवं चतुर्थेऽहनि पठति वीरुशुद्धाशुद्धीयधेति
तयोरप्येत एव विकल्पाः स्युः ये भर्गयज्ञसः ॥ १२ ॥

विषुवत ऊर्द्धं वीरुमेव स्यादिति धानञ्जयः* ॥ १४ ॥

विषुवत ऊर्द्धं येऽभिज्ञवासेषु वीरुमेव स्यात् न शुद्धाशुद्धी-
यम् इत्येवं धानञ्जय आचार्यो मन्यते एवञ्चोऽवधारणार्थः ॥ १४ ॥

पञ्चमे यदृह्यग्रामे गेयं सन्ततिः स्यान्मानवात्पूर्वञ्चाम्
स्यात्* ॥ १५ ॥

पञ्चमेऽभिज्ञवे ऽबस्मिन्नहनि ग्रामे गेयं सन्ततिः स्यात् तस्मि-
न्मानवात् पूर्वञ्चाम् स्यात् दृह्यग्रामं अग्राम्यर्थेन उक्तमर्षासोम शुभ-
त्तम इति गायत्रञ्च य एवञ्चापत्यं सन्ततिः शाकरवर्णनान्युत्तरे-
ष्विति ॥ १५ ॥

द्विषोवृधोयसमन्ते पृथ्यानन्तर्ये षष्ठे* ॥ १६ ॥

एवं मशकः पठति आभिज्ञविके षष्ठेऽहनि इन्द्रायेन्दो मरुत्वत
इति गायत्रञ्चाश्वस्तुञ्च सप्तद्विषोवृधोयं कुर्यात् नृज्यमानः
सप्तत्येतेऽस्त्रोऽनोरभं चिनिधनञ्चाय्यास्यं सप्तत् समन्तं कुर्यात् सप्तत्
सप्तद्वित्युक्तेन वै स्पष्टं कतरस्मिन्नभिज्ञव इति सोऽयमाचार्यः स्पष्टो-

* शास्त्रावबोधयेवम् ।

करोति पृष्ठयानन्तर्ये षष्ठेऽहनि इषोऽष्टधीयन् समन्तञ्च इषोऽष्टधीय-
 समन्ते यस्याभिज्ञवक्ष्यानन्तरः पृष्ठयः स्यात्तस्य षष्ठेऽहनि कुर्व्यात् अथ
 षष्ठयवर्णं किमर्थमिति चेत् यदा षष्ठे विषये एव एते उक्ते उच्यते
 आठ्ठाक्षरान्तेऽस्मिन् पक्षसि नियमार्थम् ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिन् पक्षसि त्रिषु चतुर्थोऽभिज्ञवो लुप्येत* ॥ १७ ॥

पूर्वस्मिन् पक्षसि षष्ठे मासि त्रीनभिज्ञवान् पठति तत्र त्रिषु
 कर्त्तव्येषु प्रथमो लुप्यताम् उतान्य इति संशयः सोऽयमाचार्य आह
 त्रिषु कर्त्तव्येषु चतुर्थो लुप्येत शाकरवर्षवानिति ॥ १७ ॥

एत एवाठ्ठाक्षरं विषुषतोऽभिज्ञवाः* ॥ १८ ॥

य एते पूर्वस्मिन् पक्षसि अभिज्ञवा अनुक्रान्ताः एत एव सर्वे
 उत्तरस्मिन् पक्षसि आठ्ठाक्षरा भवेयुः उक्तमादुक्तमादारभ्येरन् नत
 प्रतिमासम् ॥ १८ ॥

तेषां प्रतिलोममहान्युपेयुः* ॥ १९ ॥

तेषामभिज्ञवानाम् आठ्ठाक्षरानां क्ताम् अहान्यपि प्रतिलोम्येन
 कुर्वुः षष्ठादह्न आरभ्य प्रतिलोम्येन यावत् प्रथमम् ॥ १९ ॥

पृष्ठयस्वरसंक्रान्तिः* ॥ २० ॥

पृथक्स्य स्वरसामानस्य पृथक्स्यस्वरसामानः तेषां पृथक्स्यस्वरसामानं
उत्तरस्मिन् पक्षसि प्रातिलोभ्येन अहान्युपेयुः ॥ २० ॥

दशरात्रसमीपे त्रिषु चतुर्णामावृत्तानां प्रथमो लुप्येतेति
धानञ्जय उत्तम इषोवृधीयसमन्ते स्थातामिति* ॥ २१ ॥

दशरात्रस्य सन्निकर्षे ये गोश्रायुषः पूर्वाह्नयोऽभिज्ञवाः तेषु
चतुर्णामावृत्तानां यः प्रथमः स लुप्येत एवं धानञ्जयो मन्यते उत्तमे
चाभिज्ञविके उत्तमे इषोवृधीयसमन्ते स्थातामिति ॥ २१ ॥

विपरीतमेतच्छाण्डिल्यायनस्य † ॥ २२ ॥

एतद्विधानं विपरीतं शाण्डिल्यायनस्य विपर्ययः प्रातिलोभ्यं
उत्तमो लुप्येत प्रथम इषोवृधीयसमन्ते स्थातामिति ॥ २२ ॥

विषुवत्समीपे च † ॥ २३ ॥

विषुवत्समीपे च येऽभिज्ञवास्त्रयस्त्रये चैवमेव शाण्डिल्याय-
नस्य ॥ २३ ॥

चिन्वभाव इषोवृधीयसमन्तयोः † ॥ २४ ॥

* आश्रायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आश्रायणोऽप्येवम् ।

त्रिष्वभिज्ञेषु कर्त्तव्येषु अभावः अक्रिया इषोऽवधीयमन्तयोः ॥ २४ ॥

भावस्त्वाचार्याणां भावस्त्वाचार्याणाम्* ॥ २५ ॥

इषोऽवधीयमन्तयोः भावः आचार्याणां मतेन, तुशब्द अक्रियापेक्षानिवृत्त्यर्थः ॥ २५ ॥

इति तृतीयस्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

पृष्ठ्ये रथमतिवहेयुः पश्चात् प्राञ्चं दक्षिणतो वोदञ्चं बहिर्वेदि रथन्तरस्य स्तोत्रे* ॥ १ ॥

अभिज्ञे ये संशयास्ते निर्णीताः साम्प्रतं पृष्ठस्य धर्मा विवक्षिताः तद्विवक्षुराह पृष्ठ्ये रथमतिवहेयुरिति इह ब्राह्मणं प्रजापतिर्वा एतां गायत्रीं योनिमपश्यत् स आदोधीतास्माद्योनेः पृष्ठानि सृजा इति स रथन्तरमसृजत तद्वथस्य घोषोऽन्वसृज्यतेत्येतदादि षष्ठां पृष्ठानां रथन्तरादीनां घोषादयो धर्मा ज्योतिष्टोमप्रकरणे आश्वाता तेषाञ्च समुदितानामसम्भवः ज्योतिष्टोमे तैश्च धर्मैः प्रतिप्रयोगमवश्य

* ब्राह्मणयोऽप्येवम् :

भवितव्यं ततः तत्प्रत्यनुष्ठेयाः यावता अनुब्राह्मणस्य [ ]ः पृष्ठ
धर्माः तत्प्रत्यनुष्ठेया इति तेषां समुदितानां प्रयोगविषयोऽयं विधि
स्तमाह पृष्ठये रथमतिवहेयुरिति श्रुतेऽप्यते, तत् किमिदं पृष्ठयगृहणं
यावता अभिज्ञवस्थानन्तरः पृष्ठय एव अभिज्ञविकस्तु विधिरुक्तः त-
च्छेषो विधिरुच्यमानः आनन्तर्यादत्र पृष्ठयो भवत्येव वैरूपादीनाञ्चा-
नभवाद्भिज्ञव इति उच्यते पृष्ठयगृहणं क्रियते विशेषविध्यर्थं पृष्ठयानां
समस्तानां धर्मार्थं पृष्ठान्यस्मिन् मन्तीति पृष्ठयः एतद्दर्शयति यत्र
यत्र समुदितानि पृष्ठानि भवेयुः तत्र तत्र धर्मा भवेयुरिति यथा
विद्यजिति विश्वजिष्ण्वेऽन्तोर्धामोति पृष्ठय इत्यधिकरणे सप्तमी
आधारोऽधिकरणं आश्रित्यते रथघोषादयो धर्मा रथमतिवहेयुः शीघ्रं
वहेयुः पश्चात्प्राञ्चन्देवयजनस्य पश्चात् प्राङ्मुखं वहेयुः दक्षिणतो
॥ उदङ्मुखं अतिवहेयुः बहिर्वेदि वेदेर्बहिः रथन्तरस्य स्तोत्रे रथन्त-
रस्य सावः स्तोत्रे स्तुयमाने आस्तोचान्तात् ॥ १ ॥

वृद्धतो दुन्दुभिमाह्वयः* ॥ २ ॥

वृद्धतः स्तोत्रे स्तुयमाने दुन्दुभिमाह्वयः स्तनयिब्रुशब्दोऽनुकर्ष
णार्थः नहि शक्यं स्तनयिब्रुशब्दं बलादुपपादयितुम् अतो दुन्दुभि
माह्वयः बहिर्वेदीति प्रकृतम् ॥ २ ॥

उपवाजयमाना वैरूपेण स्तुवीरसुपवाज्यमाना वा* ॥ ३ ॥

* आह्वायश्रोत्रप्येवम् ।

व्यजनेन इतरेतरम् उपवाजयमानाः सन्तः वैरूपेण साक्षा सुवी
रन् अन्यैर्वापवाज्यमानाः इतरेतरमेकेन व्यजनेन ॥ ३ ॥

वाचयित्वा यजमानं स्तुतमसीत्यनेन वातश्चावात्विति
तत्त्वेनानुमन्त्रयेत्* ॥ ४ ॥

कतमस्यानुमन्त्रणं व्यजनस्य यो घोषवाहः ॥ ४ ॥

वैराजस्य स्तोत्र उपाकृत उपर्यनूरुसकलं निधाय त्वणे
च तस्योपरि तिरस्त्रीमरणिं निधायाभ्यात् संप्रजननं कृत्वा
त्रिः प्रदक्षिणमभिमन्येद्गायत्रं कन्दोऽनुप्रजायस्व त्रैष्टुभं जाग-
तमानुष्टुभं वैराजमिति गौतमः* ॥ ५ ॥

वैराजस्य सान्नः स्तोत्रे उपाकृते पुरस्ताज्जपं जपित्वा उरो
रुपरिष्ठात् सकलम् आगुलोत्थेन निधाय प्रस्थापयित्वा त्वणे च तस्य
सकलस्योपरि तिरस्त्रीमरणिं स्थापयित्वा अभिमुखमात्मनः अग्ने
प्रजननं कृत्वा येन प्रदेष्टेनाग्निः श्रवतार्थ्यते तदुत्तरारण्या त्रिः प्र-
क्षिणमभिमन्येत् गायत्रं कन्दोऽनुप्रजायस्वत्येतदादिना मन्त्रेण एव
गौतम आचार्य आह ॥ ५ ॥

चतुर्भिरिति धानञ्जयः* ॥ ६ ॥

* इति शाच्यायनीये

चतुर्भिश्चन्दोभिरिति धानञ्चय्य आचार्यो मन्यते गायत्रं
कन्दोऽनुप्रजायस्व वैष्टुभं जागतमानुष्टुभमिति ॥ ६ ॥

त्रिभिरिति शाण्डिल्यः* ॥ ७ ॥

त्रिभिश्चन्दोभिरिति शाण्डिल्य आचार्य आह, गायत्रं कन्दोऽ-
नुप्रजायस्व वैष्टुभं जागतमिति क्रियायाः सर्वत्रानुवचनम् ॥ ७ ॥

अगण्योः सन्धानमालभ्योपजिघ्रेत् तेजोऽसि तेजो मयि धे-
हीति* ॥ ८ ॥

अगण्योः सन्धानमालभ्य सृष्ट्वा उपजिघ्रेत्तेजोऽसि तेजो मयि
धेहीत्यनेन मन्त्रेण, प्रा गन्धोपादाने ॥ ८ ॥

मथ्यमाने स्तोमं युञ्ज्यात्* ॥ ९ ॥

मथ्यमानेऽग्नौ यथाविधानं स्तोमयोगजनं कुर्यात् ॥ ९ ॥

जाते स्तुवोरन्* ॥ १० ॥

जातेऽग्नौ स्तुवोरन् अग्निघोषे ॥ १० ॥

वापगित्वा यजमानं पुनश्चजां निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा
पुननः पाक्ष्णं हसः सच रथ्या निवर्त्तस्वामेऽपिन्वस्व धारया

* द्राष्टव्योऽप्येवम् ।

विश्वस्या विश्वतस्परित्यनुमन्त्याभिजुहुयात् तदुक्तं ब्राह्म-
णेन* ॥ ११ ॥

वाचयित्वा यजमानं स्तुतस्य स्तुतमधीति पुनरूर्ध्वा निवर्त्तन्मेत्ये-
तदादिना यथास्तुत्रितेन मन्त्रेण अग्निमनुमन्त्र्य प्राहरत्याहवनीय-
आज्येनाभिजुहुयात् तदुक्तं ब्राह्मणेण प्रेक्ष्ये अग्ने दीदिहि पंगं न
इति विराजाभिजुहोतीति ॥ ११ ॥

स्वाहाकारेणोत्तराम* ॥ १२ ॥

उत्तरामाह्वनिं स्वाहाकारेण जुहुयात् आगत्यापरिष्टा-
ज्जपः ॥ १२ ॥

अपः सावका उपनिधाय मक्षानाम्नीभिः स्तुवीरन्* ॥ १३ ॥

अप इति कर्मणि द्वितीया मह अवकाभिः सावकाः अवका-
सैवास्ताः ॥ १३ ॥

यो यः सामाङ्गं ब्रूयात् स उदयोर्वं जनयेत्* ॥ १४ ॥

यो यः स्वभक्तिं ब्रूयात् ए उदयोर्वं कुर्यात् निधनं त-
थैव ॥ १४ ॥

* ब्राह्मणायणोऽप्येवम् ।

वाचयित्वा यजमानं ता निनयेदास्तावेऽनाधृष्टासि तान्वा
 सोमोराजावनयाम पीता उपतिष्ठन्त आपोये प्राक्करा च^१भा
 ये स्वराजस्ते अर्षन्तु ते वर्षन्तु ते कृषवन्त्विषमूर्जं^२ राय-
 स्योषन्तद्विदेयेति* ॥ १५ ॥

वाचयित्वा यजमानं आपः अवकांमिआ निनयेत् निजिपेत् आ-
 स्तावे अनाधृष्टाभीत्येतदादिना यजुषा यथाश्रुचितेन आस्तावद्वा-
 न्वाल्ददशे प्रसिद्धः ॥ १५ ॥

समन्यायन्तीति वा । ॥ १६ ॥

समन्यायन्तीति एतयर्चा वा निनयत् ॥ १६ ॥

समुद्रं वः प्रक्षिणामीति वा । ॥ १७ ॥

समुद्रं वः प्रक्षिणामीत्येतदादिना यजुषा वा निनयत् ॥ १७ ॥

सर्वेर्वा* ॥ १८ ॥

सर्वेर्वा निनयनमन्त्रैः अनाधृष्टाभीत्येतदादिभिः निनयत् ॥ १८ ॥

अष्टीवतोऽरवका उपोद्देरन्* ॥ १९ ॥

* दाह्यायणोऽप्येवम् ।

। दाह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

सर्वेष्वं अष्टौवतोरङ्गप्रदेशयोः स्थापयेयुः अष्टौवतोरिति जानु-
भ्यामुपरि ॥ १९ ॥

कदिषि वर्षकामोऽध्यासयेदिति ग्राण्डिल्यः* ॥ २० ॥

कदिषि क्वादनस्योपरि वर्षकामः निदध्यात् एवं ग्राण्डिल्यः ग्रा-
चार्य आह ॥ २० ॥

गोष्ठे पशुकामः* ॥ २१ ॥

अवका निदध्यात् ॥ २१ ॥

सभायां यशस्कामः* ॥ २२ ॥

यशस्कामः सभायामवका निदध्यात् ॥ २२ ॥

अशशानेऽभिचरन्* ॥ २३ ॥

अभिचरन् अभिचारं कर्तुं अशशाने अवका निदध्यात् अशं शरः
तद्यस्मिन् गते तत् अशशानम् ॥ २३ ॥

इति तृतीयस्य पञ्चमी कण्डिका ।

* ब्राह्मयजुर्वेदम् ।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

वारवन्तीयस्य स्तोत्रे धेनुः संवाशयेयुर्दक्षिणतः कृत्वा-
त्तरतो वत्सान्* ॥ १ ॥

उक्तं स रेवतीरसृजत तूङ्गवां घोषोऽन्वसृज्यतेति तास्य रेवत्यः
पवमाने प्रयुज्यन्ते रथन्तरादीनां पञ्चानां षष्ठानां षष्ठस्थानेषु प्रयुज्य-
मानानां सन्निधौ रथव्यतिवत्तनादयो धर्माः प्रयुक्ताः तत्सन्निधित्वात्
धर्माणां किं सन्निधौ रेवतीनां पवमान एव क्रियते धर्माः अथ
षष्ठस्थाने इत्यत्राह. वारवन्तीयस्य स्तोत्रे धेनुः संवाशयेयुरिति अपां
वा एष रसो यद्वैवत्यो रेवतीनां रसो यद्दारवन्तीयमिति रेवतीनां
वारवन्तीयं रसः सारमिति तद्दारवन्तीयमिति सन्निधौ प्रयुज्यमाना
रेवत्यः प्राप्नुवन्ति वारवन्तीयस्य साक्षः स्तोत्रे धेनुः संवासयेयुः कथं
संवासयेयुः देवयजनस्य दक्षिणे प्रदेशे कृत्वा गा उत्तरतो वत्सान्
कृत्वा ॥ १ ॥

पूर्वण सदः संसृज्य पश्चिमेनाग्नीध्रीयमुदीचीरत्यजेयुः* ॥२॥

समाप्तं स्तोत्रे सदसः पूर्वे प्रदेशे मिश्रयित्वा वर्त्मनः रुमाधाय
आग्नीध्रीयस्य पश्चिमे प्रदेशे उदीचीन्दिशं प्रति प्रस्थापय्युः निष्काल-
येयुः इदमुद्गाहकर्म तत्संयोगात् रथप्रवर्त्तनादिधेग्वन्ताः षष्ठधर्माः

* ब्राह्मण्यष्टोत्थेयम् ।

सर्वत्र भवेद्युः तेषामुपदिष्टत्वात् यस्य येन कर्मणा संयोगः सतद्वयं
संभते प्रतिस्तोत्रमुद्गात्रे एतत् दद्यात् ॥ २ ॥

वाचयित्वा यजमानं गोनामभिरनुमन्त्रयेत् हव्ये काम्ये
चन्द्रे ज्योत इडेरन्ते जुष्टे खनरि मयि वोरायः अयन्तामिड
एह्यदित एहि जुष्टे जुष्टिन्ते गमेयमुपहृता उपह्वं वोशी-
येति* ॥ ३ ॥

वाचयित्वा यजमानमुद्गाता गाः गोनामभिरनुमन्त्रयेत् हव्यं
काम्ये इत्येतदादिभिर्यथास्तुत्रितैः अत्रोच्यते गोनामभिरिति किं
मर्थं यदा सर्वाणि निर्दिष्टान्येव, उच्यते गोनामग्रहणं संव्यवहारा-
र्थम् अन्यत्रापि यत्र गोनामान्नीति ब्रूयात् तत्रैतान्येव प्राप्तव्यानि
यथा दक्षिणेऽस्याः कर्णे गोनामानि जपित्वेति यानि च प्रकरणास्त-
तान्येव तानि च ॥ ३ ॥

सहर्षभा इति वा* ॥ ४ ॥

सहर्षभा इत्येतयर्चा वा उपमन्त्रयेत् ॥ ४ ॥

उभाभ्यां वा* ॥ ५ ॥

सहर्षभा हव्ये काम्ये इत्येतदादिना मन्त्रेण वानुमन्त्रयेत् ॥ ५ ॥

* द्राक्षागणोऽप्येवम् ।

अङ्गिषेदुपाकुर्युस्तानिनयेदास्तावे आपोहिष्ठियाभिः* ॥६॥

यद्यङ्गिरूपाकरणं कुर्युरध्वर्यवः ता आपः निनयेदास्तावे आपो-
हिष्ठियाभिः अङ्गिः अङ्गिरूपाकरणस्य कः सम्बन्धः आपोर्वै रेवत्य
इति ॥ ६ ॥

षष्ठेऽहनि संस्थितेऽवज्जवादिनः स्युर्न चाधोयीरन्नोत्तर-
स्याङ्ग उपाकरणान् † ॥ ७ ॥

ब्राह्मणे च ऊङ्गधी वा एतर्हि वाग्यदा षडहः सन्तिष्ठते न वज्जव-
देनान्यं प्रकृन्नान्यस्मै प्रब्रूयात् मधु वाग्ये घृतं वा यथोङ्गषोडशं प्रत्य-
नक्ति तथा तदिति एते संस्थाधर्माः श्रूयन्ते अत आह षष्ठेऽहनि
संस्थितेऽवज्जवादिनः स्युरिति षष्ठेऽहनि समाप्तेऽवज्जवादिनः स्युः
न चाधोयीरन् आ उत्तरस्याङ्ग उपाकरणात् उपाकरणं नाम प्रारम्भः
एतद्दर्शयति अन्येऽहःसमाप्तिस्वथयनं कुर्वीतेति अथ षष्ठयग्रहणं किमर्थ-
मिति उच्यते नियमार्थमेव यदा षडहः सन्तिष्ठतइति तदा वृत्तस्य
प्रथमेऽहनि संस्थानं तत्र संस्थाधर्माः प्राप्नुवन्ति सोऽयमाचार्यः षष्ठ-
यग्रहणं करोति कथं आवृत्तेऽप्येतस्मिन् स्युरिति एतदावृत्तेरूपं य इह
उपक्रमधर्मास्ते आवृत्तेः संस्थाधर्माः ये तत्र संस्थाधर्मास्ते इह उप-
क्रमधर्मा इति ॥ ७ ॥

* ब्राह्मणायणोप्येवम् ।

† ब्राह्मणायणे तेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

सर्पिर्मधुभ्यामृत्विजोभोजयेदहोनेषु* ॥ ८ ॥

सर्पिषा मध्वा च यजमानः ऋत्विजो भोजयेदहोनेषु सर्पिरिति
घृतस्य पर्यायः ॥ ८ ॥

अन्यतरेण वा* ॥ ९ ॥

सर्पिषा मध्वा वा एकेन भोजयेत् ॥ ९ ॥

सर्पिषैव तृतीयसवने सन्नेषु† ॥ १० ॥

सर्पिषैव तृतीयसवने भोजनं सविणाम् एवशब्दो मधु निवर्त्तयति
अथ तृतीयसवमपहरणं किमर्थमिति चेत् उच्यते षष्ठेऽहनि संस्थितं
एतेनोक्तं तत् सन्नेषु यदेव तार्त्तीयमवनीकभोजनमुपदिष्टम् तदेव
सर्पिषा स्नात् तत् संस्थितेऽहनि भोजनमस्तु सविणां न अनुसवनना
सवेष्टिति तद्यथाकाम्यादेवेति ॥ १० ॥

एतस्यान्यतरस्मिंस्त्यहेति ग्राह्याणां भक्षयेयुः सुत्वा
पृष्ठेन† ॥ ११ ॥

एतस्य पृष्ठस्य षडहस्य अन्यतरस्मिंस्त्यहे अतिग्राह्याणां भक्षयेयुः
अतिग्राह्या यद्वाः अतिरिक्ताः प्रकृतेभ्यो गृह्यन्ते इत्यतिग्राह्या यस्मिं
स्त्यहे गृह्येरन् तस्मिंस्तेषां भक्षयेयुः, कस्मिन् काले सुत्वा पृष्ठेन ॥ ११ ॥

* ग्राह्यायथेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† ग्राह्यायथोऽप्येवम् ।

विषुवद्गतयोश्च* ॥ १२ ॥

विषुवद्गतयोश्च अतिपाक्षाणां भक्षयेयुः ॥ १२ ॥

त्रिष्टुपच्छन्दसा † ॥ १३ ॥

त्रिष्टुपच्छन्दसा मन्त्रेण भक्षयेयुः ॥ १३ ॥

पूर्वं चमसेभ्यः † ॥ १४ ॥

पूर्वं सर्वचमसेभ्यो भक्षयेयुः ॥ १४ ॥

अन्यत्र चैतस्मिन् काले यानाहरेयुः* ॥ १५ ॥

अन्यत्र च अन्ययज्ञेषु च एतस्मिन् काले यान् यहान् भक्षाना-
हरेयुस्तेषां त्रिष्टुपच्छन्दसा पूर्वं चमसेभ्यो भक्षयेयुः ॥ १५ ॥

सह धर्मेः सर्वत्र पृथग्नः स्यात्* ॥ १६ ॥

एते पृथग्नस्य धर्मा गवामयनप्रकरण आस्ताताः एते यत्र यत्र
पृथाः प्रयुज्यन्ते तत्र तत्र स्युर्न केवलं गवामयने ॥ १६ ॥

दशमव्रते च* ॥ १७ ॥

* आद्यायज्ञोऽप्येवम् ।

† आद्यायज्ञेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं ज्ञातम् ।

दशमञ्चाहव्रतञ्च यत्र यत्र क्रियेतां तत्र तत्र सधर्मेः ॥ १७ ॥

आभीवर्त्तस्तोत्रीयानाभिप्रविकान् पृष्ठ्ये संशयेद्ब्राह्म-
णाक्क्षिना कालेयर्चोऽच्छावाकेन सर्व्वत्र यदा पवमाने स्या
ताम्* ॥ १८ ॥

ये आभीवर्त्तस्तोत्रीयाः आभिप्रविकाः तान् सर्व्वत्र पृष्ठ्ये संशयेत्
ब्राह्मणाक्क्षिना यदाभीवर्त्तपवमाने स्यात् कालेयस्यर्चः अश्वा-
वाकेन संशयेत् यदा तत् पवमाने स्यात् न केवलं पृष्ठ्ये कालेयस्य
अन्यत्रापि यदा कालेयं पवमाने स्यात् तत्राऽप्येतस्य स्तोत्रीयं शंस्ये
दच्छावाकेन यथा विश्वजितेति ॥ १८ ॥

सर्व्वचन्द्रक्रतुं ब्राह्मणाक्क्षिनाङ्गं विषुवतः प्रागति
रात्रात्* ॥ १९ ॥

जङ्घं विषुवतः यान्यहानि तेषु सर्व्वचन्द्रक्रतुं ब्राह्मणाक्क्षि-
नः शंसयेत् प्रागतिरात्रात् उदयनीयम् अतिरात्रं वर्जयित्वा सर्व्वशब्दे
निरवशेषवाची ॥ १९ ॥

विश्वजिति वै राजे धर्म्मान् कुर्यात्* ॥ २० ॥

उक्तं यत्र यत्र समुदितानि पृष्ठानि प्रयुज्येरन् तत्र तत्र एषां

* ब्राह्मयगीयेष्वेवम् ।

रथव्यतिवर्जमानादयो धर्माः स्युरिति तद्विद् सर्वपृष्ठविश्वजित्
तस्मिन् विश्वजिति रथन्तरादीनां सर्वेषां पृष्ठ्यादीनां वैराजेऽधिकरणे
धर्मान् कुर्यात् एतद्विद् धर्माणां स्थानं ज्ञेतापि सर्वेषां तस्मिन्नेव
येनोः संश्रति ॥ २० ॥

इतरेष्वपि पृष्ठेष्वित्याचार्यमतिः* ॥ २१ ॥

इतरेष्वपि पृष्ठेषु धर्मान् कुर्यात् एषा आचार्याणां मतिः सन्नि-
वृत्त्यायत्वाद्गर्माणाम् इतरेषु त्रिषु पृष्ठेषु महानाक्षीवैरूपरेवतीषु
स्युर्धर्माः स्युः बृहद्रथन्तरवैराजानां वैराजा धर्माः स्युरिति ॥ २१ ॥

सप्तमेऽह्न्यग्नेरर्कोऽध्यर्द्धेऽङ्घ्रौ सोमसाम मौक्षस्य पूर्व-
योः* ॥ २२ ॥

वृष ब्राह्मणे अष्टमनवमयोरङ्गोः स्वाशिरामर्कदीर्घतमभोऽर्को
वाब्रातो अग्नेरर्कोऽन्तरितः तमग्नेरर्कं सप्तमेऽहनि कल्पयत्याचार्यः
सप्तमेऽह्न्यग्नेरर्कोऽध्यर्द्धेऽङ्घ्रौ सोमसाम मौक्षस्य पूर्वयोरिति यस्मै मदे-
तरेण्य इति गायत्रं हवे कृत्वा एतस्मिन्नेव सामहचः स्यात् अग्ने-
रर्कोऽध्यर्द्धेऽङ्घ्रौ सोमसाम मौक्षमिति ॥ २२ ॥

मौक्षसोमसामनी गायत्रस्योत्तरयोरग्नेरर्कस्ति सृष्ट्विति
वा* ॥ २३ ॥

* आह्वायकोऽप्येवम् ।

अथवा गायत्रमेकं कृत्वा तस्योत्तरयोर्मैत्रियामसामनी कृत्वा
तस्मिन्नेव त्वे अग्रेर्कस्तिष्ठषु कुर्यात् अरण्ये मेघमिदमपवित्र
मिति ॥ २३ ॥

साकमश्वेडानां संचारौ व्यतिहरन्त्येके* ॥ २४ ॥

साकमश्वस्य इडानां संचारस्य च अष्टमवमयोरङ्गोर्यतिचार
नेके प्राचार्याः कुर्वन्ति आष्टमिकी इडा विभक्तिर्भवमेऽहनि कृत्वा
अष्टम एव कल्पयति इडा संचारोऽष्टमस्य विभक्तिर्भवमेऽहनि विद्यत
इति व्यतिहारो नाम अन्योऽन्यस्थानोपादानं इडानां संचारो मा
मश्वस्य स्थाने कुर्वन्ति साकमश्वमिडानां संचारस्त्विति ॥ २४ ॥

सूरूपकौञ्चे एकर्चयारेके* ॥ २५ ॥

अष्टमेऽहनि सूरूपं गायत्र्यद्वयस्यमाह्वतं कौञ्चं चानष्टमि
उष्णिक्कुभोर्नेकं कृतौ तदेके प्राचार्या लिङ्गं दृष्ट्वा विकल्पयन्त
प्राणाग्निशुभ्रहोनामिति प्राणवत्यो भवन्तीति अस्य च बह्वचनस्य
उष्णिक्कुभोर्नेकं क्रियानर्थक्यं तदेके उष्णिक्कुभौ तद्वयः
कुर्वन्ति उष्णिक्कुभोस्तृचैकैकत्वमन्यथा तेनेति सूरूपकौञ्चे एक
र्चयारेके ॥ २५ ॥

नवमस्य ज्योतिष्टोमः पर्यासः† ॥ २६ ॥

* दृष्ट्वायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्मायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

नवमेऽहनि बहिष्यतमाने एवं ब्राह्मणं पठति सवा उत्तमः षड्विंशो
भवतीत्युक्ताह तच्च उत्तमो भवतीति न च तस्यानन्तरस्तुष्टोऽ-
भि षड्विंशः तस्यानन्तरः नचावच्छेदं कृत्वा कल्पना युक्ता कृते वच-
नम् साऽयमाचार्यः प्राप्तं पर्थ्यासं विधित्सुराह नवमस्य ज्योति-
ष्टोमः पर्थ्यास इति अनादेशे प्रकृतिप्रत्ययात् ॥ २६ ॥

साप्तमिक इत्येके* ॥ २७ ॥

एके आचार्याः साप्तमिकः पर्थ्यासः स्यादित्येवमाहुः कस्मात्
प्रकृतित्वात् उक्तं सप्रसृतये भवन्तीति ताः श्वसनादयः ॥ २७ ॥

तस्य वृद्धत्यामरण्ये गैयानि त्वेषु पृष्ठ्यञ्च † ॥ २८ ॥

तस्य ग्रहणं यदि ज्योतिष्टोमः पर्थ्यासः यदि साप्तमिकः तस्य
सप्तमिकादशसमानि पठितानि तेषां त्वैकैर्चैत्यकुलुप्तिः कल्पयति
यान्यन्य ग्रहानि तानि त्वेषु स्युः पृष्ठ्यञ्च अन्याऽन्येर्च्ये ॥ २८ ॥

वासिष्ठमध्यास्यायाम् † ॥ २९ ॥

तत् किमिदमारभ्यते अनुप्राप्तमेव वासिष्ठमध्यास्यायाम् आचा-
र्याः पि प्रकरणेऽध्यास्यायामेव गीतम् उच्यते नियमार्थमारभ्यते
वक्ष्यते सप्तैव त्वेषु यैरजामीत्यपरमिति न तत् कल्पे वासिष्ठं स्यात्
अथास्याविषयमेव वासिष्ठमिति ॥ २९ ॥

* ब्राह्मणयोगेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† ब्राह्मणयोऽप्येवम् ।

वैयर्थ्यं प्राग्भगादाभीशवं यशसः* ॥ ३० ॥

पाठक्रमं विकल्पयति अजाम्यर्थेन वैयर्थ्यं प्राग्भर्गाद्भवेत् अभीशवं यशसः प्रागिति वर्त्तते ॥ ३० ॥

सप्तैव त्वेषु यैरजामीत्यपरम्* ॥ ३१ ॥

अपरः कल्पः बृहत्यां सप्तैव त्वेषु स्युः यैः क्रियमाणैर्जामि न भवति एतदपरं आचार्यमतं प्रथमः कल्पो यथान्नातानां क्रिया शेषे विकल्पः ॥ ३१ ॥

दीर्घतमसोऽर्कोऽन्धः सामराजं वा* ॥ ३२ ॥

अन्ते दीर्घतमसोऽर्कः सामराजश्च तयोश्च द्वयोरेकस्मिन् सम्भवा नास्ति तस्माद् विकल्पः स्यात् एकार्थत्वात् ॥ ३२ ॥

पृष्ठस्यान्तरयो दीर्घतमसोऽर्को माण्डवश्चैडं साम राजेऽन्धे* ॥ ३३ ॥

यदा तावत् दीर्घतमसोऽर्कोऽन्धः स्यात् तदा सामराजस्याभाव एव यदा पुनः सामराजमन्धः स्यात् तदा पृष्ठस्यान्तरयोः स्तोत्रीययोः दीर्घतमसोऽर्कः स्यात् माण्डवं चैडं दीर्घतमसोऽर्कः अर्कोऽनुसहार्यः माण्डवं स्तोमपूर्णार्थम् ॥ ३३ ॥

इति तृतीयस्य षष्ठी कण्डिका ।

* आम्नायबोध्यवम् ।

अथ सप्तमी कण्डिका ।

दशमस्य बहिष्यवमानं द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानामङ्गा-
मनुरूपाः प्रथमाच्च बहिष्यवमानं तन्नवर्चम्* ॥ १ ॥

दशानां पूरणः दशमः दशमस्येति सम्बन्धलक्षणा षष्ठो बहि-
ष्यवमानमिति स्तोत्रोपदेशः द्वितीयप्रभृतीनामिति निदधुरूपदेशः
प्रभृतिशब्दः आद्याभिधायी पञ्चानामिति संख्या अङ्गामिति अक्ष-
र्निर्देशः अनुरूपा इति बहिष्यवमानं तन्नवर्चं नवर्चमिति संज्ञा
बहिष्यवमानस्य आद्यद्वितीयान्यासृचः प्रतिपदशुरुपपर्यासः प्रथमा-
द्याङ्गः बहिष्यवमानन्तन्नवर्चं नवर्चमिति संज्ञा एतद्दशमस्याङ्गो बहि-
ष्यवमानम् अत्रोच्यते यदा तावदेव बहिष्यवमानं दशमिकं क्लृप्त-
मेव सर्वं ब्राह्मणे पञ्चानामङ्गामनुरूपैः प्रत्यवयन्ति नवर्चा भवन्ति
या एवाम् प्रयच्छन् या आवदधातीति च सम्बन्धोऽस्य दर्शितः
प्राथमिकस्य नवर्चस्य वारुण्येका भवति आदित्येका भवतीति च
लिङ्गवेदाना तत् किमिदं सिद्धं सति पुनरारभ्यते दशमस्य बहिष्यव-
मानमिति उच्यते, आचार्यस्येयं प्रवृत्तिः यत्र हि कालो वा
विशेषो वा कश्चिद्विवक्षितो भवति तत्र सिद्धस्यापि सता विधिः पुन-
रुपादानं करोति यथा एकचिके मद्यः सर्वं कुर्युरेकदीप्तमृदुपसत्क
इति गौतमस्तस्य गायत्र्यपार्श्वमाभवे या रुचेति पुरोर्जाज्यामिति
आण्डित्य इति एतद् विवक्षुः सिद्धमिदं गायत्र्याद्यं पुनरगमनति

* ब्राह्मण्यबोऽप्येवम् ।

एवमिह विधिशेषं विवक्षुः सिद्धोपादानं करोति कः पुनर्विधिः शिष्यते यो वक्तव्यः उच्यते, ब्राह्मणं पञ्चानामङ्गामनुरूपैः प्रत्यवयन्तीति तथा वक्तव्यम् एतदर्थं सिद्धमपि सन्नं पुनराददते उच्यते यद्येवं सिद्धेऽपि सति पुनराददते दशमग्रहणं तावन्न कर्तव्यं कस्मात् नावमिकं विधानमुक्तं शेषोऽपि विधिरुच्यमानः संस्थानात् दशमादन्यत्र क्व भवेत् तस्माद्दशमग्रहणं शक्यमवक्तुं बहिष्यवमानग्रहणं शक्यमेव वक्तुं बहिष्यवमानस्य ग्रहणस्य किं कारणं तच्छक्यत्वात् तत् विवक्तव्यम् अत्र हेतुराज्यादारभ्य सुसमिद्धो न आवहेत्येतस्माद्दाशमिकानि स्तोत्राणि प्रत्यक्षशिष्टानि तस्मात् कारणं न वक्तव्यं द्वितीयप्रभृतीनामित्येतदप्यनारभ्यमेव यस्माद्द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु बहिष्यवमानद्वितीयास्तृत्तयोषामनुरूपा इति संज्ञा पवस्वेन्दोऽष्टासुत इत्येतदादीनां अङ्गामनुरूपा इत्येतच्च न वक्तव्यं कस्मात् उक्तं पञ्चानामङ्गामनुरूपैः प्रत्यवयन्तीति प्रथमाश्च बहिष्यवमानन्तत्रवर्चमित्येतदपि न वक्तव्यं कस्मात् उक्तं नवर्षो भवतीति या एवामूः प्रयच्छन् या श्रवदधाति ता एता उदस्यतीति प्राथमिकेनैव बहिष्यवमानेन सम्बन्धं दर्शयति तस्मात् सर्वमेव सूत्रं नारभ्यम् आरम्भे वा प्रयोजनं वक्तव्यम् अत्रोच्यते, यदुक्तं नारभ्यमित्यारभ्यमिति ब्रूमः शेषविध्यर्थं यत्तावदुच्यते दशमग्रहणं न कर्तव्यमिति अत्र ब्रूमः कर्तव्यमेव कन्दोमा इति पठति अभ्यसङ्गः पञ्चाहसत्वारः कन्दोमा विष्णुजिदतिराच इति तच्चेदं संस्थानतो नवमं तच्चाद्यं संशयः किमत्र दाशमिकं बहिष्यवमानं भवत्यत उत्पत्तिकत्वात् नावमिकं माभूदिति यावता निदानकारेणापि विचारितं कथं

दशमधर्मा माणसमिति कर्त्तव्या इत्येके तच्चाहर्जायत इति अक-
 र्तव्य इत्यपरमदशमस्य सुप्तस्य दशरात्र इति सोऽयमाचार्योऽनिय-
 मार्थं दशमग्रहणं करोति कथं अदशमेऽप्येतस्मिन् बहिष्पवमानं
 स्यादिति, अथ यदुक्तं बहिष्पवमानग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यत्र ब्रूमः
 बहिष्पवमानग्रहणं क्रियते नियमार्थं कथं एतस्मिन्नहनि न कदा-
 चिदन्यं बहिष्पवमानं स्यादिति कुतः पुनराशङ्का यथान्यं बहि-
 ष्यवमानं स्यादिति उच्यते, मशकः पठति द्वादशाहविचारेषु अपि
 वा प्रतिपदावेवान्योन्यस्याः स्थानं व्यतिष्ठरेदिति न कदाचिदपि
 बहिष्पवमानस्य विकारः स्यात् दशमेऽहनेति, अथ यदुक्तं द्वितीय-
 प्रभृतोनामिति न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः अन्योन्यस्य स्थानं द्वितीय-
 प्रभृतोनामेव स्युः, अथ यदुक्तं पञ्चानामित्यत्र ब्रूमः अविद्यमाने-
 व्यपि पञ्चानामेव कुर्युः यथा कुन्दो भवति दशरात्रे, अथ यदुक्त-
 मङ्गामिति न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः अहर्षत्यासोऽप्यानुपूर्व्येण स्यात्,
 अथ यदुक्तमनुरूपा इति न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः अनु रूपग्रहणं
 साप्तमिकप्रतिषेधार्थं कथं समूहिते द्वादशाहे एता अनुरूपा न स्यु-
 रिति येषामेवानुरूपा संज्ञा ता एवेति, अथ यदुक्तं प्रथमाच्च बहि-
 ष्यवमानं तत्रवर्चमित्येतदपि न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः अवकिन्नबहि-
 ष्यवमानं कल्हप्तं कुन्दोमा मति दशरात्रे तन्नाभृदिति तस्मात् सूत्र-
 मारम्भयन् ॥ १ ॥

अनुरूपेषु त्वचा प्रतिलोमा ऋचो नवर्च इति गौतमः* ॥२॥

* द्राक्षायाः ऋष्यवम् ।

उक्तं पञ्चानामङ्गानुसूतैः प्रत्यवयन्ति यथाभ्यासश्च प्रत्यवरो-
हेत्तथा तदिति तत्प्रत्यवरोहणं किं ऋक्प्रतिलोम्येन अथवा ऋचः
प्रतिलोम्येनेति उच्यते अनुरूपेषु ऋचा प्रतिलोमा ऋचो नवर्चं षाष्टि
कादनुरूपादारभ्य प्रतिलोम्येन तावद्यावद्वितीयक इति तैः प्रत्य
वरोहः न ऋचामपि असृजत प्रवाजिनः पवमानस्य विश्ववित्पव-
मानो अजीजत्तदेते असृग्रमिन्दवः पवस्वेन्दोऽष्टषासुत इत्येष कर्मा-
क्रमः तत ऋचः प्रतिलोमाः स्युः उपासौ गायतानर इत्यत आग्भ्य
यावदस्य प्रक्षामनुद्युतमिति एवं प्रत्यवरोहणं गौतम आचार्यो
मन्यते ॥ २ ॥

सर्वत्र ऋचा इति धानञ्चप्यः* ॥ ३ ॥

सर्वत्र सर्वस्मिन् बहिष्यवमाने ऋचा प्रतिलोम्येन धानञ्चप्य आ-
चार्यो मन्यते अनुरूपाणां यथोक्तं नवर्चं तु उपशिक्षाय तस्युष एष
प्रक्षेपेन जन्मनास्य प्रक्षामनुद्युतमित्येवन्तृचः प्रतिलोम्यम् ॥ ३ ॥

यथाधीतं नवर्चमिति शाण्डिल्यायनः* ॥ ४ ॥

अनुरूपाणां यथोक्तमेव प्रतिलोम्यं नवर्चं तु यथाधीतमेवेति
एवं शाण्डिल्यायन आचार्यो मन्यते ॥ ४ ॥

सर्वत्रर्चः प्रतिलोमा इति शाण्डिल्यः* ॥ ५ ॥

* शास्त्रायनोऽप्येवम् ।

सर्वत्रानुरूपेषु नवर्षेषुचः प्रतिलोमाः स्युरित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते, द्वितीयकादशरूपादारभ्य यावत् षाष्टिक इति एते चक्षुप्रतिलोमाः स्युः अन्यथा हि यदि षाष्टिकादारभ्येन् एवमुभयप्रतिलोम्यं स्यात् चक्षुः प्रतिलोम्यन्तुचप्रतिलोम्यश्च नवर्षे तु सर्वमृक्षप्रतिलोममेव स्यात् उपासी गायतानर इत्यत आरभ्य यावदस्य प्रमेति ॥ ५ ॥

अप्रतिभामेतस्मिन्नन्यनुष्टुम्भावां कृत्वाचक्षीरन्* ॥ ६ ॥

अप्रतिभां न प्रतिभाम् अनवस्थानमित्यर्थः यदेतस्मिन्नहनि प्रतिभायाः स्तोत्राङ्गं किञ्चित्तदनुष्टुम्भावां कृत्वाचक्षीरन् उक्तं यावत्यनुष्टुप्तावतीं वाचं मम्याद्य विब्रूयुरिति अथ मात्रायहणं किमर्थमिति उच्यते चक्षुन्यायन्नाद्वियेन् दान्निशम्भावां कृत्वाचक्षीरन् ॥ ६ ॥

ज्यायसि कन्दसि लुम्पेयुरक्षराणि कनोयस्यस्येयुः† ॥ ७ ॥

ज्यायस्त्वं नाम वृद्धिः कनोयस्त्वं ह्रासः ज्यायसि कन्दस्याख्यातये अनुष्टुम्भावां कृत्वा अधिकान्यक्षराणि लुम्पेयुः कनोयसो अभ्यस्येयुः के येनामुद्गाढाणिमिदं कर्म उपदिष्टम् ॥ ७ ॥

अग्निष्टोमसाम्ना स्तुत्वा प्राक् पत्नीसंयाजेभ्योयदेभिः प्रस्तुते परार्थं ब्रजित् स्यात्तद्गत्वा प्रत्याब्रज्य मनसानुत्साहे

* द्वाभ्यावबोध्यवम् ।

† द्वाभ्यावबोनेतेन खलद्वयं कृतम् ।

ऊतेषु पत्नीसंयाजेषु गार्हपत्य उद्गाता जुहुयादुपसृजन्वरुणं
मात्रे मातरं धरुणोधयन् रायव्योषमिषमूर्जमस्मात्तु दीधरत-
स्वार्चति पूर्वम्* ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमसाम्ना स्तुत्वा प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः यदेभिर्द्वाहर्वाभि
प्रसृते सोमे प्रसवादारभ्य सर्वैर्दूरङ्गतं स्यात् तद्गत्वा प्रत्याव्रज्य मन
सानुत्साहे यद्युत्साहे न स्यात् गमनागमने मनसा गमनागमने
कृत्वा ऊतेषु पत्नीसंयाजेषु गार्हपत्य उद्गाता जुहुयात् उपसृजन्वरुणं
मात्र एतदादिना यथासृचितेन मन्त्रेण उद्गादय्यहणं न सर्वे एव ॥ ८ ॥

स्वाहाकारेणोत्तराम्* ॥ ९ ॥

उत्तरामाहुतिं स्वाहाकारेण जुहुयात् ॥ ९ ॥

आहवनीयं गत्वा पश्चात्तिष्ठन्तोऽयं सहेहा इति त्रिरु-
द्गाता गायेत निधनमितरावनूपेयानाम् † ॥ १० ॥

गार्हपत्ये उद्गाता कृत्वा अध्वर्युणा सम्येषिते आहवनीये गत्वा तस्य
पश्चिमे प्रदेशे तिष्ठन्तो यद्वक्ष्यते तत् कुर्युः किं पुनस्तत् अयं सहेहा
इत्येतत्साम त्रिरुद्गाता गायेत निधनमितरा प्रसोदप्रतिहृक्तीरी

* ब्राह्मण्यशेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† ब्राह्मण्यशेनानेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

उद्गातारसुपयन्तं अतुपेयातां गानयहणं उक्रमतिहृन्दाहवनोयसुप-
तिष्ठन्त इति च वा माभूदिति ॥ १० ॥

यजमानसञ्चरेण गत्वा पूर्वथा द्वारा सदः प्रविशेत् ॥ ११ ॥

यजमानस्य यः सञ्चरस्तेन गत्वा नोद्गाहसञ्चरेण पूर्वथा द्वारा
सदः प्रविशेत् ॥ ११ ॥

इति तृतीयस्य सप्तमी कण्डिका ।

अथ अष्टमी कण्डिका ।

यदा अध्वर्युरूपाकुर्यादथ मानसेन स्तवीरन् नायं गौः
पृश्निरक्रमोदिति गायत्रेण पृथक् स्तोत्रीयाभ्यो त्रिकारं
त्रिकेन स्तोमेनास्तोमयोगा यजमानवाचनेन । ॥ १ ॥

यस्मिन् काले अध्वर्युरूपाकरणं करोति अथानन्तरं मानसेन
स्तोत्रेण स्तवीरन् मनसा क्रियत इति मानसम् उक्तं मनसापावर्त्तं
यथेतदादि अथ त्रैः पृश्निरक्रमोदित्येतास्मिंस्तु च गायत्रेण मात्रा
उक्तं सार्पराज्ञा अग्निः स्तुवन्तीति एता सार्पराज्ञः पृथक् स्तोत्रो-

* द्राष्टव्यं विशेषोऽस्ति ।

† द्राष्टव्यमेतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम् ।

याभ्यां द्वित्वं वृथक् नानेत्यर्थः स्तोत्रीयाभ्यां द्विकारं कुर्युः चिन्ने
 स्तोमेन उक्तं पराचीभिः स्तुवन्तीति एवं पराङ्गम् असोमयोगा यज-
 मानवाचनेन नात्र स्तोमयोजनं स्यात् न च यजमानवाचनम् ॥ १ ॥

प्रतिहारवेलायां प्रतिहर्त्तापान्यात्* ॥ २ ॥

प्रतिहारदेशकाले प्रतिहर्त्ता अपान्यात् उक्तं तस्माद्भूयं प्राणेन
 करोति प्राणिति चापानिति च तदपानसंज्ञकवायुरन्तः प्रवेशयेत् ॥२॥

उत्तमां प्रस्तुत्यैषेति होतारमीक्षेत्* ॥ ३ ॥

उत्तमां स्तोत्रीयां प्रस्तुत्यैषेत्यनेन होतारमीक्षेत् ॥ ३ ॥

सर्वमेतस्मिन् स्तोत्रे मनसा कुर्युः* ॥ ४ ॥

समीक्षणेन विज्ञापयन्तः* ॥ ५ ॥

यत्किञ्चिदस्मिन् स्तोत्रे पुरस्ताज्जपादि तत्सर्वं मानसं कुर्युः समी-
 क्षणेन विज्ञापयन्तः ब्रह्मंस्तोत्रायामः प्रशास्तरित्यतः आरभ्य समीक्षण-
 मात्रेण विज्ञापनं कुर्वन्तः सर्वप्रैषेषु प्रज्ञापनं मनसैव स्यादिति ॥४॥५॥

यमध्वर्युर्भक्षं प्रयच्छन् मन्येत तस्य मनसोपहृत्य कस्त्वा
 कं भक्षयामीति भक्षयेयुः* ॥ ६ ॥

* ब्राह्मणायणोऽप्येवम् ।

यमध्वर्युर्भक्षं प्रयच्छन्मन्येत यदि यद् यदि यमसं तस्य मनसोपहृत्य
कस्ता कं भक्षयामीति भक्षयेयुः मनमैव उक्तं यद् वा गृहीत्वा यमसं
वेक्षीय स्तोत्रमुपावर्त्तयतीति न भक्षं स्तोत्रेण सम्बध्यतेऽतः पुन-
र्मनसेत्याह ॥ ६ ॥

ब्रह्मोद्यं वदन्तीति गायत्रीं त्रिब्रूयुरिति धानञ्जयः* ॥७॥

उक्तं ब्रह्मोद्यं वदन्ति ब्रह्मवर्चस एव प्रतितिष्ठन्तीति किं पुनर्ब्रह्मोद्य-
मिति उच्यते गायत्रीं त्रिब्रूयुरिति धानञ्जय इति गायव्यास्तिर्वचनं
ब्रह्मोद्यं सा च गायत्री परिभाषिता तं स आथाद्ययेद्भिन्नाप्याय-
स्वेत्युक्ताह सर्वे वेतया गायत्येति ॥ ७ ॥

चतुर्होतारमभिप्रेत्येतदिति गौतमः † ॥ ८ ॥

चतुर्होतारं ब्रह्मोद्यमभिप्रेत्य एतद्ब्राह्मणम् इति गौतम आचार्यो
मन्यते ॥ ८ ॥

यथान्वत्रिरात्र इति शाण्डिल्यः † ॥ ९ ॥

स्वाहाहतिभिस्तु चते पूर्वेण सद उपविश्य ब्रह्मोद्यं वदेयुरिति
एतद्ब्रह्मोद्यमिहापि स्नादिति शाण्डिल्य आह ॥ ९ ॥

एतस्यां वेलायां वरान् वृष्णीरन् मनसा यानिच्छेयुः † ॥१०॥

* ब्राह्मायनमतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† ब्राह्मायनोऽप्येवम् ।

एतस्यां बेलायां वरान् दृणीरन्मनसा यो यत्स्थितः स तं वर
दृणीते ॥ १० ॥

उत्तरत उद्गातौदुम्बरीं गृह्णीयात् पश्चात् प्रतिहर्त्ता
दक्षिणतो ब्रह्मा पुरस्तादितरे सर्वे* ॥ ११ ॥

उत्तरे प्रदेशेऽवस्थित उद्गाता औदुम्बरीं गृह्णीयात् अन्वारभेत्
पश्चात्प्रतिहर्त्ता पश्चिमे प्रदेशे चावस्थितः प्रतिहर्त्ता अन्वारभेत् दक्षि
णतो ब्रह्मा अन्वारभेत् पूर्वप्रदेशेऽवस्थिता इतरे सर्वे अन्वारभेरन् ॥ ११ ॥

अथ जपेयुरिच्च धृतिरिच्च स्वधृतिरिच्च रन्ति रिच्च रमध्वं,
मयि धृतिर्मयि स्वधृतिर्मयि रमो मयि रमध्वमिति वा* ॥ १२ ॥

अथशब्द आनन्तर्ये अन्वारभ्याथानन्तरं जपेयुः इह धृतिरित्यं
तदादि यथासूत्रितं मन्त्रं मयि धृतिरित्येतदादि वा ॥ १२ ॥

उभौ वा* ॥ १३ ॥

उभौ वा मन्त्रौ जपेयुः ॥ १३ ॥

वाग्यता अपिधाय द्वारे आसीरन्नानक्षत्रप्रवचनात्* ॥ १४ ॥

एवं जपित्वागन्तरं वाग्यता वाचं यमयित्वा अपिधाय द्वारे

* ब्राह्मण्यबोध्यवन् ।

आसीरन् आकुतः कालात् आ नक्षत्रप्रवचनात् यावन्नक्षत्रं प्रोक्त-
मिति उक्तं वाचं यच्छन्ति दुग्धानीव वै तर्हि कृन्दांसि यातयामा-
न्यन्तगतानि तान्येव तद्रसेनाप्याययन्त्यथोऽश्वसनामेवाभिसन्त-
नोति ॥ १४ ॥

प्रोक्ते नक्षत्रे पूर्वया दारा निष्क्रम्य सुब्रह्मण्याप्रणवैर्वाचं
विस्मृजेरन्निति धानञ्जप्यः* ॥ १५ ॥

उक्तम् आसीरन् आनक्षत्रप्रवचनादिति ततोऽन्येन प्रोक्ते नक्षत्रे
पूर्वया दारा सदसो निष्क्रम्य सुब्रह्मण्याप्रणवैः सुब्रह्मण्यामित्येभिः
वाग्विसर्गं कुर्युरिति धानञ्जप्यः आचार्यो मन्यते ॥ १५ ॥

श्रुत्वैवाह्वयमानाया इति शाण्डिल्यः* ॥ १६ ॥

वसतीवरोपरिहरणस्थान्ते सुब्रह्मण्येनाह्वयमानायाः सुब्रह्मण्यायाः
प्रणवान् श्रुत्वा वाचं विस्मृजेयुरित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते
न स्वयं प्रणवं ब्रूयुरिति ॥ १६ ॥

वरवरणवाग्यमने यजमान एव कुर्यादहोनेषु* ॥ १७ ॥

वरवरणञ्च वाग्यमनञ्च ते वरवरणवाग्यमने यजमान एव
कुर्यादहोनेषु धारणार्थः सर्वकर्तृकमिदं कर्मोपरिष्ठं तद्
यजमानः कुर्यात् इति सर्वविज्ञो न कुर्युः ननु यदा दावेवा-
होना ताण्डके ययोर्दशममहः तयोश्च अहीनद्वादशाहकृन्दोमर्वाञ्च

* ब्राह्मण्यबोध्यवम् ।

दक्षराजः तत् किमिदं ब्रह्मवचनं अहीनेष्विति उच्यते शाखान्तराभि-
प्रायेण अथवा पैण्डरिके चतुष्टोमे च विचारितं कथं दशमधर्मा
मानसमित्यकर्त्तव्या इत्येके तत्त्वेन नामधेयेनैकाह आदिश्रुते चतु-
ष्टोमोऽग्निष्टोमे इत्यथापि न दाशमिकं लिङ्गं दृश्यते यथैतद् बहि-
ष्यवमानस्यावृत्तिसाक्षां विप्रच्यावनमनुष्टुभं परोक्षीषिकीर्षेदिति
शाण्डिल्यः कर्त्तव्या इत्याचार्या येऽन्ये मानससंयुक्तेभ्यः संस्थापनीयं
मानसं चतुष्टोमेऽग्निष्टोम इति सोऽयमाचार्य्य अनेनैव ब्रह्मवचनेन
एवं विधिमादर्शयतीति॥ १७ ॥

कृत्वेतरे यथार्थं कृत्वेतरे यथार्थम्* ॥ १८ ॥

वरवरणवाग्यमने यजमान एव कुर्यादहीनेषु इतरे ऋत्विजः
वरवरणवाग्यमनाभ्यां यदन्यत्कर्माक्तं तत् कृत्वा यथार्थं स्युः इति
कर्मणः समाप्तिं दर्शयति ॥ १८ ॥

इति तृतीयस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

महाव्रतस्य पृथ्य उपाह्वते युक्त्वा चारमादो गावे-
दिति भाण्डितायनः* ॥ १ ॥

* ब्राह्मणबोध्यम् ।

इह महाव्रतप्रकरणे चयोदशपरिमादः पठिता ब्राह्मणेन पुरस्ता-
दाहवनीयमुपतिष्ठन्त इत्यत आरभ्य यावद्गार्हपत्योपस्थानमिति तद-
नन्तरं पठति आसन्दीमारुह्योद्गायतीति परिमादगानानन्तरं महा-
व्रतस्य स्तवनं दर्शयति तेषां परिमादां क्रियाविधिं विवक्षुरिदं सूत्र-
मारभते महाव्रतस्य पृष्ठे उपाकृते युक्ता स्तोमं परिमादो गायेदिति
महाव्रत इति कर्मणो नामधेयं तस्येति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी पृष्ठमिति
स्तोत्रसंज्ञा तस्मिन् पृष्ठे उपाकृते उपाकरणं नामाध्वर्यवं कर्म उपा-
वर्त्तयामिति युक्ता स्तोमं स्तोमयोजनं कृत्वा यथोक्तेन मन्त्रेण परि-
माद इति संज्ञा परिमाद्विश्वरन्ति त्वक् च वा एतस्मै च महाव्रतस्य
यत्परिमाद इति गायेदिति क्रियोपदेशः भाण्डितायन इत्याचार्य-
मतसंकीर्तनं एष सूत्रार्थः महाव्रतस्य क्रतोः द्वादपृष्ठे उपाकृते
स्तोमयोजनं कृत्वा ततः परिमादगानमिति उच्यते, दशममहः निरव-
शेषमुक्तं तस्मादनन्तरं महाव्रतसाक्षात् तं द्वादशाहस्य द्वादशाहानि
महाव्रतञ्चेति तदेवमानन्तर्यादेव प्राप्ते महाव्रतके विधौ परिमाद-
मन्वन्थाच्च यावता महाव्रतादन्यत्र परिमादो न भवन्ति तत् किमिदं
महाव्रतगृहणं महाव्रतस्य पृष्ठे इति उच्यते नित्यमर्थं महाव्रतगृहणं
महाव्रतस्यैव प्राप्तवेतस्मिन् पृष्ठे उपाकृते नान्यत्र पृष्ठमात्रे यथा
वक्ष्यति महेन्द्रस्य महाव्रतपृष्ठ इति ॥ १ ॥

प्रतिगृह्य त्वणे अयुक्तेति गौतमशाण्डिल्यौ धानञ्ज-
यस्य* ॥ २ ॥

* ब्राह्मण्यन्वेष्येवम् ।

प्रतिगृह्य त्वे उपाकरणिके अयुक्ता सोमं परिमादो गायेदि-
त्येवं गौतम शाण्डिल्यावाचार्यावाहृतः धामञ्जयस्य ॥ ९ ॥

प्रागेव स्तोत्रोपाकरणादित्येके* ॥ ३ ॥

एके आचार्यः। मन्यन्ते प्रागेव स्तोत्रोपाकरणात् परिमादो गायं
दिति ॥ ३ ॥

दक्षिणेनाग्नीध्रीयं गत्वोत्तरेणाग्निं प्राणप्रभृतिभिरूप
तिष्ठेरुस्तदुक्तं ब्राह्मणेन* ॥ ४ ॥

आग्नीध्रीयस्य दक्षिणेन गत्वा दृष्टकाचितस्याग्नेः उत्तरेण गत्वा
प्राणप्रभृतिभि र्ब्रह्मस्य सामान्तेः आहवनीयादिगार्हपत्यान्तानि
ब्राह्मणोक्तानि उपतिष्ठेरन् तदुक्तमुपस्थानविधानं ब्राह्मणेन प्राणेन
पुनस्तादाहवनीमुपतिष्ठन्त्येतदादि ॥ ४ ॥

सवाण्युद्गाता सकृत्सकृद्गायेत् † ॥ ५ ॥

सर्वाण्येतां प्राणप्रभृतीनां सकृत्सकृदुद्गाता गायेत् अथ किं
सकृत्सकृदिति उच्यते, उक्तं अयं सहोहा इति चिरुद्गाता गायेदिति
नदृशेनमपि गम्यते अत आह सकृत्सकृदिति ॥ ५ ॥

निधनमितरावनूपेयाताम् † ॥ ६ ॥

* ब्राह्मणशोधयेवम् ।

† ब्राह्मणशोधेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

इतरौ प्रष्टी उद्गात्रा सह निधनमुपेयातां प्राणैः पुरस्तादाहव-
नीयमुपतिष्ठन्त इति सर्वेषामुपस्थानमुक्तसूत्रकार उद्गातुः प्राणा-
दोनि विधाय इतरयोर्निधनमुपेत्य सङ्गवचनस्यार्थवत्त्वं दर्शयति ॥६॥

अपि मध्ये निधनेषु* ॥ ७ ॥

मध्ये निधनेष्वपि सामसु इतरावनूपेयातान्निधनानि ॥ ७ ॥

आद्यन्तस्तुब्धेषु पदाय पदाय स्तोभेत्* ॥ ८ ॥

यान्याद्यन्तस्तुब्धानि सामानि तेखनुपदं स्तोभं कुर्यात् तत्
किमिदं सिद्धे सति पुनरारभ्यते उच्यते, एतेषां सवस्यर्द्धाद्यन्तस्तुब्धं
पद्यत अथश्चानुपसंहार आधिक्येषु पादेषु विहितः तत्र च दैवतानि
तिष्ठन्ति तेखपि पदाय पदाय स्तोभेदित्यत आरभ्यते ॥ ८ ॥

तेनैव प्रत्याब्रज्य पुष्कम्* ॥ ९ ॥

येनैव गतास्तैव प्रत्याब्रज्य पुष्कम्पतिष्ठेरन् अथोक्तैव
मात्रा प्राप्नुवाः ॥ ९ ॥

व्रतपक्षयोः पूर्वेण दक्षिणं पक्षम्* ॥ १० ॥

उक्तं व्रतपक्षाभ्यां पञ्चावुपतिष्ठन्त इति तयोर्व्रतपक्षयोः पूर्वेण
दक्षिणं पक्षमुपतिष्ठेरन् अर्थादापन्नमुत्तरेणोत्तरमिति ॥ १० ॥

* आह्वयबोध्यवम् ।

उत्तरमपि कक्षमुपतिष्ठेरन्* ॥ ११ ॥

उक्तं प्रजापतेर्हृदयेनापि कक्षे उपतिष्ठन्त इति तत्र द्वावपि
कक्षौ कतरस्योपस्थानमिति अत्राह, उत्तरमपि कक्षमुपतिष्ठे-
रन्ति ॥ ११ ॥

विश्वेदेवा इति वसिष्ठनिक्ष्वमूक्षेत्* ॥ १२ ॥

ब्राह्मणं वसिष्ठस्य निहवेन चात्वालमुपतिष्ठते विश्वदेव्यामृचि
भवतीति सोऽयमाह, विश्वेदेवा इत्येतस्यामृचि वसिष्ठस्य निहवमू-
क्षे इति अस्य हि अन्तरोत्पत्तिः अत ऊह्येदित्युक्तम् ॥ १२ ॥

चात्वालमुपस्थायात्तरेणाम्नीध्रीयं गत्वा पश्चान्तिष्ठन्तः* ॥ १३ ॥

चात्वालमुपस्थायात्तरेणाम्नीध्रीयस्योत्तरेण प्रदेशेन गत्वा पश्चिमे प्रदेशे
तिष्ठन्तः तस्योपस्थानं कुर्युः उक्तं सचस्यद्वाग्नीध्रमुपतिष्ठन्त इति ॥ १३ ॥

तत एव प्रत्यङ्मुखा इति धानञ्जयः* ॥ १४ ॥

चात्वालस्योपस्थानं कृत्वा तस्मिन्नेव देशेऽवस्थिताः प्रत्यङ्मुखा-
ग्नीध्रीयमुपतिष्ठेरन्ति धानञ्जयः आचार्यो मन्यते ॥ १४ ॥

तस्योत्तमं निधनमात्मितोरूपेयुः* ॥ १५ ॥

* ब्राह्मण्योऽप्येवम् ।

यदि पश्चान्तिष्ठन्तः यदि चात्मानदेशे तस्य सत्रस्यर्द्धः उत्तम-
निधनमातमिताः उपेयुः तावद्वर्द्धयेयुर्यावन्नान्तः उक्तम् आतमितो-
निधनमुपयन्तीति ॥ १५ ॥

पूर्वेण हविर्द्धाने पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखाः* ॥ १६ ॥

ब्राह्मणं श्लोकानुश्लोकाभ्यां हविर्द्धाने उपतिष्ठन् इति हवि-
र्द्धानयोः पूर्वे प्रदेशेऽवस्थिताः प्रत्यङ्मुखाः श्लोकानुश्लोकयोः मात्रोः
पूर्वेण श्लोकेनेत्यर्थः हविर्द्धानयोरुपस्थानं कुर्युः ॥ १६ ॥

पश्चादितरेण* ॥ १७ ॥

पश्चिमे प्रदेशे तयोरेव स्थिताः प्रत्यङ्मुखाः अनुश्लोकेनोपतिष्ठन्
त एव हविर्द्धाने ॥ १७ ॥

तत एवेक्षमाणा मार्जालीयं यत् दन्द्रेषु नाके सुपर्ण-
मिति † ॥ १८ ॥

तत्रैव देशेऽवस्थिताः ईक्षमाणा मार्जालीयं यामेनोपतिष्ठन् उक्तं
यामेन मार्जालीयमुपतिष्ठन् इति तत्र सर्वेषां यामानां प्राप्तिं
निश्चययति यद्वन्द्रेष्विति यामानामनेकत्वान्निश्चययति यन्नाके
सुपर्णमिति यामनात् स्यादिति ॥ १८ ॥

* ब्राह्मणयोगेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† ब्राह्मणयोगेऽप्येवम् ।

यथा हविर्द्धाने तथा सदः* ॥ १८ ॥

यथा हविर्द्धाने उपस्थिते तेनैव प्रकारेण सद उपतिष्ठेरन्
उक्तमायुर्नवस्तोभाभ्यां सद उपतिष्ठन्त इति पूर्वे प्रदेशे सदसः प्रत्य
ङ्गुखा अवस्थिताः तमायुषा सास्त्रोपतिष्ठेरन् पश्चादितरेण पश्चिमे
प्रदेशे प्राङ्गुखा अवस्थिताः नवस्तोभेन सास्त्रोपतिष्ठेरन् ॥ १८ ॥

अन्तर्वेदेः प्रत्यङ्गुखा गार्हपत्यमिति धानञ्जयः* ॥ २० ॥

उक्तं ऋष्यस्य सास्त्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठन्त इति अन्तर्वेदेरन्तर्वेदि
प्रत्यङ्गुखास्तिष्ठन्त गार्हपत्यमुपतिष्ठेरन् यथोक्तेनैव सास्त्रा ॥ २० ॥

तस्यैव पश्चात्तिष्ठन्त इति शाण्डिल्यः* ॥ २१ ॥

तस्यैव गार्हपत्यस्य पश्चिमे प्रदेशेऽवस्थिताः प्राङ्गुखा उपतिष्ठे
रन्तित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते ॥ २१ ॥

इन्द्रप्रभृति प्रत्यक्षं निधनमुपेयुः* ॥ २२ ॥

ब्राह्मणं यत्परोक्षं निधनमुपेयुर्हीतमुखं प्रतिसुञ्चेरन् यत्प्रत्यक्षमुप
यन्ति द्वीतमुखमेवापजयन्तीति इन्द्रशब्दादारभ्य प्रत्यक्षं निधनं
ब्रूयुः लोकवत् प्रत्यक्षपरोक्षे आमन्त्रितं प्रत्यक्षं निर्दिष्टं परोक्षं
देवदत्तः सः देवदत्तः इन्द्रेति प्रत्यक्षम् स इन्द्र इति परोक्षम् ॥ २२ ॥

* ब्रह्मायथोऽप्येवम् ।

इति तृतीयस्य नवमीं अध्यायिका ।

अथ दशमी कण्डिका ।

अथ राजानं सन्नाहयेत्* ॥ १ ॥

परिमादः गोत्रा अथानन्तरं राजानं सन्नाहयेत् अथशब्द आन-
न्तर्यं राजानमिति सूत्रियं सन्नाहयेत् अन्यत् उक्तं सन्नाह्याः कव-
चिनः परियन्ताति ॥ १ ॥

तस्य द्ववराह्या रथावनुयायिनौ स्याताम्* ॥ २ ॥

तस्य राज्ञः द्ववराह्या रथौ अनुयायिनौ स्यातां भवेयातां
पश्चाद्यायिनौ सर्वे निरुद्धौ द्वौ यदि बहवो रथा न स्युः ननु तस्य
द्ववराह्या रथा अनुयायिनः स्युरित्येवं सूत्रं कर्त्तव्यमासीत् तत्रैवमपरे
वर्णयन्ति द्ववराह्यां मनुष्या यस्मिन् रथे सोऽयं द्ववराह्या रथः
द्ववराह्यां स्ववराह्यां द्ववराह्यां एकस्मिन्नेव एकस्मिन् रथे बहवो
मनुष्या अभिप्रेताः तत आह द्ववराह्या इति ॥ २ ॥

पूर्वेण देवयजनं सन्नद्धोरन्नन्ये तस्मान्* ॥ ३ ॥

देवयजनस्य पूर्वं प्रदेशे सन्नद्धोरन्नं राजानं मुक्तान्ये अनुयायिनः ॥ ३ ॥

दक्षिणेन परियायुः* ॥ ४ ॥

सन्नद्धाः सन्तः दक्षिणेन देवयजनं परिगच्छेयुः ॥ ४ ॥

* द्राष्टव्योऽप्येवम

पूर्वेण पत्नीशालामुद्राता गत्वा दक्षिणे वेद्यन्ते प्राञ्चो
दभानास्तोर्यं तेध्वेनं प्राङ्मुखमुपवेशयेत्* ॥ ५ ॥

उद्राता पत्नीशालायाः पूर्वेण प्रदेशेन गत्वा महावेदेर्दक्षिणे
वेद्यन्ते दर्भान् प्रागग्यान् आस्तोर्यं तेषु दर्भेषु एनं राजानं प्राङ्मुखम्
उपवेशयेत् ॥ ५ ॥

अथास्मै वर्माभिहरेदन्यं वाभिहरन्तमनुमन्त्रयेत् उ
त्तिष्ठ राजन् परिवर्मास्यथ युक्तो रथा वितनो देव आखणा-
विशां राजा ब्राह्मण एधि गोप्तेति † ॥ ६ ॥

अथगन्ध आनन्तर्यं प्रागग्येषु दर्भेषूपवेश्य राजानम् अनन्तरमस्मै वर्मं
बध्नीयात् उत्तिष्ठ राजन्त्रियेतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण अन्यं
वाभिहरन्तमेनं मन्त्रं ब्रूयात् ॥ ६ ॥

पश्चिमेन परियाहीत्युक्त्वा तेनैव प्रत्याब्रज्योत्तरणं वेद्यन्तेऽ
वस्थाप्य ब्रूयाद् हस्तत्रयं बध्नीष्वोज्यमायुधं कुरुष्व चीनिषूनुप-
कल्पयस्वायस्मायान्यमेव कच्च चतुर्थमिति* ॥ ७ ॥

राजानं पश्चिमेन देवयजनं परियाहीत्युक्त्वा येनैव गतस्तेनैव
पुनराव्रज्य उत्तरे वेद्यन्ते एनं राजानम् अवस्थाप्य ब्रूयात् हस्तत्रयं

* ब्राह्मणायोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मणायैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

वधीष्व उज्यमायुधं कुरुष्व त्रीनिपूतुपकल्पयस्व अनुगृह्योष्व आयस्मान्
यान् कार्णायमान् यमेव कञ्च चतुर्थमिति गं कञ्चेषुचतुर्थं नि-
यमः ॥ ७ ॥

प्रतिधत्स्वेति ब्रूयात्* ॥ ८ ॥

दृषुं प्रतिधत्स्वेति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

तं प्रतिदधानमनुमन्त्रयेत वैणावताय प्रतिधत्स्व शंकुमा-
पप्रोऽष्टमो तेति पप्रद्ब्रह्मणो गुप्तेविधृत्यै धारयात्रेति* ॥ ९ ॥

तं गजानं प्रतिदधानम् दृषुं मन्दधानं अनुमन्त्रयेत वैणावताय
प्रतिधत्स्व शंकुमित्येतदादिना यथासूत्रितेन मन्त्रेण ।

संहत्यातिष्ठेति ब्रूयात्* ॥ १० ॥

संहतेषु गयमारोहेति ब्रूयात् गजानम् ॥ १० ॥

दक्षिणेन गयपथं कृत्वोत्तरेणाग्नीध्रं पूर्वापरे चर्मणो
विबध्नीयुः* ॥ ११ ॥

दक्षिणेन प्रदेशेन गयपथं कृत्वा कस्य दक्षिणेन वक्ष्यति पूर्वापरे
चर्मणो विबध्नीयुर्गति तयोश्चर्मणोर्दक्षिणेन उत्तरेणाग्नीध्रं पूर्वापरे
प्रयोगे द्वितीया आग्नीध्रयस्य उत्तरे प्रदेशे पूर्वापरे चर्मणि वि-

* ब्राह्मण्यलोप्येवम् ।

भ्रूयुः पूर्वञ्च अपरञ्च पूर्वापरे चर्मप्रहाराक्तर्द्धानं ते चर्मणो द्वे विव-
भ्रूयुः ॥ ११ ॥

तं ब्रूयात् प्रदक्षिणं देवयजनं परोयात् पूर्वञ्चर्मगमनेषु
विध्यरेकैकेनोत्तरोत्तर्यनतिपातयन्* ॥ १२ ॥

तं राजानं ब्रूयाद्द्राता प्रदक्षिणं देवयजनं परोयात् पूर्वं चर्म
यत्तदागमनेषु विध्यः आगमनागमनेषु एकैकेनेषुणा विध्यः उक्तं
त्रोनिषूनुपकल्पयस्वेति उत्तरोत्तरा वेधस्य वेधस्योपरिष्ठादुत्तरोत्तरो
प्रथमस्योपरिष्ठाद्वितीयः द्वितीयस्योपरिष्ठात् तृतीय इति अनति-
पातयन् भूमावपातयन्निषुं तथा विध्येतथा तस्मिन्नेव चर्मणि मंसक्तः
भवन्ति ॥ १२ ॥

अपरस्मा इतरे यथाभिप्रेतमस्येयुः* ॥ १३ ॥

अपरस्मै चर्मणि इतरे रश्मिनः यथाभिप्रेतं यथेष्टं क्षिपेयुः ॥ १३ ॥

तृतीयेन विध्वोदङ् प्रयायाः* ॥ १४ ॥

एवं ब्रूयाद्राजानं तृतीयेनेषुणा विध्वा उदङ्मुखः प्रयायाः
गच्छेत् ॥ १४ ॥

तदा चतुर्थमिषुं यान्दिशं मन्येथास्तामस्येर्गा दृष्ट्वाव-
तिष्ठेथाः* ॥ १५ ॥

* द्राष्टव्यायोगेन सूत्रपञ्चकेनैकसूत्रं कृतम् ।

तदा तस्मिन् काले उदङ् गच्छत् चतुर्थमिषुम् उक्तं यमेव कञ्च
चतुर्थमिति यान्दिशं मन्येथाः इच्छा भवेत् तामस्येः एतदुक्तं भवति
उदङ्गच्छन् चतुर्थवाणं यान्दिशं प्रति इच्छा भवति तां दिशं क्षिपेत्
यस्मिन् देशे गाः पश्येयुः तस्मिन्नेव देशे श्रवतिष्ठेथा श्रवस्थानं
कुर्वीरन् ॥ १५ ॥

तत्र त्वा विश्रम्भयेयुः* ॥ १६ ॥

तत्र यस्मिन्देशे श्रवतिष्ठेरन् तस्मिन् देशे त्वा विश्रम्भयेयुः वमोदि-
मन्नहनमपनयेयुः ॥ १६ ॥

ब्राह्मणमुक्त्रोमम् † ॥ १७ ॥

हिक्कारवेलायां कारयेरिति † ॥ १८ ॥

भूमिदुन्दुभिमाव्रजेत् † ॥ १९ ॥

एवं सम्प्रेष्य राजानं अनन्तरं ब्राह्मणं ब्रूयात् यदिदं मया राज्ञे
उपदिष्टम् एतत्सर्वं राजानं हिक्कारवेलायां कारयेरिति एवमुक्त्वा
भूमिदुन्दुभिमाव्रजेत् क्व भूमिदुन्दुभिर्भवतीत्यत आह ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

* दाह्यायणेन सूत्रपञ्चकेनैकसूत्रं कृतम् ।

† दाह्यायणेन सूत्रत्रयेनैकसूत्रं कृतम् ।

इति तृतीयस्य दशमी कण्डिका ।

अथ एकादशी कण्डिका ।

पश्चादाग्नीध्रीयस्याङ्गमन्तर्वेदि श्वभ्रस्य खातं स्यादङ्गं
बहिर्वेदि* ॥ १ ॥

उक्तं भूमिदुन्दुभिर्भवतीति स भूमिदुन्दुभिरुच्यते आग्नीध्रीयस्य
पश्चिमे प्रदेशे वेदेरन्तः अन्तर्वेदि अङ्गं श्वभ्रस्य खातं स्यात् श्वभ्रः गर्तः
अङ्गं बहिर्वेदि श्वभ्रस्य खातं स्यादिति ॥ १ ॥

आर्षभेणोत्तरलोम्ना चर्मणाभिविहितं स्यात्* ॥ २ ॥

स श्वभ्रः आर्षभेण चर्मणा ऋषभस्य अवयवमार्षभं तेन आर्षभेण
उत्तरलोम्ना उपरि लोमानि यस्य चर्मणः तदिदमुत्तरलोम्ना
तेन आर्षभेन उत्तरलोम्ना चर्मणा अभिविहितं स्यात् सर्वतः श्व-
भ्रद्वयः स्यात् ॥ २ ॥

त्वं वागसि ये नः सन्ने अनिन्दिषु दीक्षायां आन्त आसि-
तेराङ्घ्रिन्तेभ्यो दुन्दुभेराङ्घ्रिमस्सभ्यमावदेति, परावदद्विषन्त
घोरां वाचं परावदाथास्सभ्यं सुमित्रियां वाचं दुन्दुभे
कल्याणीं कीर्त्तिमावदेति, परावदद्विषतो वाद्यन्दुहार्दो ये
विषूकुहोथास्सभ्यं पुष्टिं राङ्घ्रिमावदुन्दुभ इत्येनमेतैः
प्रथगाहृत्य बालधानेनान्यं बाघ्नन्तमनुमन्त्याप उपस्पृश्य

पश्चात्तिष्ठन्तोऽग्निमुपतिष्ठेरन् नमस्ते गायत्राय यत्ते पुरो यत्ते
 शिरो नमस्ते रथन्तराय यत्ते दक्षिणतो यत्ते दक्षिणः पक्षो
 नमस्ते वृद्धते यत्ते उत्तरतो यत्ते उत्तरः पक्षो नमस्ते यज्ञा-
 यज्ञीयाय यत्ते पश्चाद्यत्ते पुच्छं नमस्ते वामदेव्याय यत्ते
 आत्मा यत्ते मध्यमित्येतैः पृथगङ्गान्यन्वर्थम्* ॥ ३ ॥

त्वं वागसोत्येतदादिभिः यथासूचितैर्मन्त्रैः इतिकरणप्रज्ञापि-
 तान्तैः एतैर्भूमिदुन्दुभिं पृथगाहृत्य बालधानेन पृथक् नानेत्यर्थः
 बाला अस्मिन् धीयन्ते इति बालधानं पुच्छं तेन बालधानेन वाट-
 यिला अन्त्रं वा ब्राह्मणं वादयमानं अनुमन्त्र्य अपः स्पृष्ट्वा पश्चात्तिष्ठ-
 न्तोऽग्निमुपतिष्ठेरन् पश्चिमे प्रदेशे दृष्टकाचितस्याग्नेः तिष्ठन्तः शिर-
 आदोनःमङ्गानामात्मनसोपस्थानं कुर्युः नमस्ते गायत्राय यत्ते
 पुरो यत्ते शिर इत्येतदादिभिर्यथासूचितैर्मन्त्रैः पृथक् नानेत्यर्थः
 अर्थमनु अन्वर्थं अर्थानुसारेण नमस्ते गायत्राय इति शिरः नमस्ते
 रथन्तराय इति दक्षिणं पक्षं नमस्ते वृद्धत इत्युत्तरं नमस्ते यज्ञायज्ञीया
 येति पुच्छं नमस्ते वामदेव्यायेति आत्मानम् ॥ ३ ॥

अथ समस्तेन तस्मै ते सुभोः सुभवो भूयात्ता नामासि
 नाम भूयासमाविरस्याविर्माकुरु सवितः प्रमासुवया मनुष्याणां
 भूतौ सम्पश्यसि तेष्वभिभूयासः श्रियं मयि धेह्येति । ॥ ४ ॥

* ब्राह्मणयोगेनेतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम् ।

† ब्राह्मणयोगेनेतेन ।

व्यस्तानामुपस्थानं कृत्वा अथानन्तरं समस्तानां सामर्थ्येनैव मन्त्रे-
णोपस्थानं कुर्युः तस्मै तदत्येतदादिना मन्त्रेण यथासूचितेन ॥ ४ ॥

उपस्थाय सदः प्रविशेयुः* ॥ ५ ॥

उपस्थाय व्यस्तसमस्तैस्ततोऽनन्तरं सदः प्रविशेयुः ॥ ५ ॥

इति तृतीयस्य एकादशी कण्डिका ।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

अपरया द्वारौदुम्बरीमासन्दीमौञ्जविवानाम् अतिह-
रेयुः* ॥ १ ॥

उक्तम् उपस्थाय सदः प्रविशेयुरिति साम्प्रतं पृष्ठेन स्तवनसुक्तम्
आसन्दीमारुह्योद्गायतीति तस्या आसन्द्याः प्रवेशः सुच्यते अपरया
द्वारा सदसः पश्चिमयेत्यर्थः औदुम्बरीमासन्दीमूदुम्बरस्य विकारः
औदुम्बरो आसन्दी संज्ञा आस्यते अस्वामित्यासन्दीं मौञ्जविवाना-
मतिहरेयुः मौञ्जं विवानं मुञ्चेभ्यो निर्वृत्तां मौञ्जविवानामतिहरेयुः
प्रविशेयुः ॥ १ ॥

* आह्वयणेऽप्येवम् ।

यज्ञियस्य वृक्षस्यौदुम्बराभावे* ॥ २ ॥

यद्युदुम्बरो न स्यात् यस्य कस्यचित् यज्ञियस्य वृक्षस्यावयव-
निष्पन्ना स्यात् आरुन्दी यज्ञमर्हति यज्ञियः ॥ २ ॥

मुञ्जाभावे दार्भम्* ॥ ३ ॥

यदि मुञ्जा न स्यात् दर्भमयं विधानं स्यात् अभावोऽनुपपत्तिः ॥३॥

प्रादेशमात्राः पादा अरन्निमात्राणीतराण्यङ्गानि † ॥ ४ ॥

उक्तं प्रादेशमात्री भवतीति तस्या आसन्त्याः प्रादेशमात्राः पादा
इतराण्यङ्गानि अरन्निप्रमाणानि स्युः अङ्गुलं प्रादेशोऽङ्गिन्निरित्येतदा-
दीनि परिमाणानि सिद्धानि ग्रन्थान्तरे ॥ ४ ॥

दक्षिणेनौदुम्बरीं हत्वा तस्या उत्तरतोनिदध्युः* ॥ ५ ॥

तामासन्दीमौदुमर्थ्या दक्षिणेन प्रदेशेन हत्वा तस्या उत्तरार्द्धे
मन्तिकर्षे स्थापयेयुः तस्या इति किमर्थम् उच्यते, सदाह्यधिहृतम्
अतस्तस्या इति ब्रवीति तस्या औदुमर्थ्या उत्तरतो न सदसः ॥ ५ ॥

तामुत्तरेणोद्गाता गत्वा पश्चादुपविश्य भूमिस्पर्शोऽस्याः
पादान् कृत्वा कूर्चावधस्तादुपोह्याभिमृशेदुद्धत्यन्तरे ते

* माह्वाययोऽप्येवम् ।

† माह्वाययोनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

पूर्वा पादौ श्यैतनौधसे अपरौ वैरूपवैराजे अनूचौ शाका-
रैवतेतिरश्चो इत्येतेः पृथगङ्गान्यन्वर्थम्* ॥ ६ ॥

तस्या आमन्दा उत्तरेण प्रदेशेनोद्गाता गत्वा पश्चिमे प्रदेशे उप
विश्व भूमिस्तृणः अस्या आमन्दाः पादान् कृत्वा कूर्चौ तस्या अधस्ता
दुपोऽह्य तानभिमृशेत् बृहद्रथन्तरे ते पूर्वौ पादावित्येतदादिभि
र्यथासूचितैर्मन्त्रैः पृथगासन्धङ्गान्यन्वर्थं पृथङ्गानेत्यर्थः अर्थमनु अन्वर्थं
यथालिङ्गमित्यर्थः ॥ ६ ॥

विवयनमालभ्यर्चः प्राञ्च आनाना यजूंषि नित्यञ्चः सामा-
न्यास्तारण्यं श्रीरूपवर्त्तणं वाकोवाक्यमनोरोका वारवन्तीयं
सन्धयोगाजनमात्मा प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञोयमिति* ॥ ७ ॥

यदि मौञ्जं यदि दार्भं विवानमालभ्य स्पृष्ट्वा च्छः प्राञ्च इत्ये
तदार्चना यथासूचितं मन्त्रं जपेत् ॥ ७ ॥

तां मुखेनोरसा बाहुभ्यामिति स्पृष्ट्वारोहन्तु वसवस्त्वा
गायत्रेण कन्दसा रोहन्तु तानन्वधिरोहामि राज्याय. रुद्रा-
स्त्वा त्रैष्टुभेन कन्दसा रोहन्तु तानन्वधिरोहामि वैराज्याया-
दित्यास्त्वा जागतेन कन्दसा रोहन्तु तानन्वधिरोहामि
स्वाराज्याय. विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन कन्दसा रोहन्तु
तानन्वधिरोहामि साम्राज्यायेति* ॥ ८ ॥

* द्राष्टव्यायसोऽप्येवम् ।

तामासन्दीं मुखेनोरसा बाहुभ्याश्च स्पृष्टोद्गाता आरोहेत् वषव-
स्त्रेयेतदादिभिर्यथासूत्रितैर्मन्त्रैः तामिति किमर्थम् उच्यते, विवा-
नमालभ्येति प्रकृतम् अतस्तामित्याह ॥ ८ ॥

अथैनैरेव देवता उदस्य राजशब्दश्चामुना त्वा कन्दसा
रोहामीत्यारोहेत्* ॥ ९ ॥

अथशब्दे विकल्पार्थः अथागमपरः विकल्प एतैरेव मन्त्रैर्देवता
उत्तिष्ठ पदानामन्विष्य राजशब्दश्च अमुना त्वा कन्दसा रोहामीत्या-
रोहेत् प्रकारमुपदिश्यते गायत्रेण त्वा कन्दसा रोहामि त्रैष्टुभेन त्वा
कन्दसा रोहामि जागतेन त्वा कन्दसा रोहामि अतुष्टुभेन त्वा
कन्दसा रोहामि इति ॥ ९ ॥

वैराजपञ्चमैरिति गौतमः* ॥ १० ॥

एतैः उदस्य देवता राजशब्देः वैराजपञ्चमैरारोहेत् इत्येवं गौतम
आचार्यो मन्यते वैराजेन त्वा कन्दसा रोहामीत्येव पञ्चमे प्र-
योगः ॥ १० ॥

चतुर्भिरिति धानञ्जयः† ॥ ११ ॥

* श्राद्धायशेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† श्राद्धायबोध्यवम् ।

एतेषामेषोदस्य देवताराजशब्दानां चतुर्भिः पूर्वैः सौमैरारोह-
दित्वेवं धानञ्जय आचार्यो मन्यते ॥ ११ ॥

त्रिभिरिति ग्राण्डिन्त्य* ॥ १२ ॥

एतेषामेव पूर्वैस्त्रिभिरिति ग्राण्डिन्त्य आचार्यो मन्यते उक्तं
ध्यानामेव, नन आनन्तर्याम्यो अयशब्दः कस्मान्न भवति अथानन्तर-
मेतैरुदस्य देवताराजशब्दैः आरोहेदिति उच्यते, उक्तं कन्दार्थि-
रारोहतीति तदेकेनैवारोहणस्याथेवत्वं कृतं भवति अथ पुनः भसुचय-
कल्पते नदा पूर्वेण कल्पनारुह्य पुनरारोहणार्थमवारोहणं स्यात्
तन्माभूदित्येता विकल्पार्थोऽयशब्दः कल्पते ॥ १२ ॥

आरुह्य जपेत् स्थानामासदं सुखदामासदं नमस्तेऽस्तु
मा मा हिंसीरिति* ॥ १३ ॥

आरुह्य आमन्त्र्यो स्थानामासदमित्येतं मन्त्रं जपेत् ॥ १३ ॥

तस्मिन्नारोहति कूर्चानारोहेयुः प्रष्टी ब्रह्मा गृह्य-
ति* ॥ १४ ॥

तस्मिन्नङ्गातरि आरोहति आसनार्थान् पूर्वैकल्पितान् कूर्चाना-
रोहेयुः के प्रष्टी पार्श्ववर्त्तिनि प्रष्टी प्रसोदप्रतिहर्त्तरि ब्रह्मा गृह्य-
पतिस्व ॥ १४ ॥

* ब्राह्मण्यष्टोत्थेयम् ।

आमन्वा व्याख्यातं द्रव्यं वाणस्य द्रव्यं वाणस्य * ॥ १५ ॥

आमन्वा व्याख्यातम् उक्तं निर्दिष्टं द्रव्यं वाणस्य उक्तं वाणं वितम्ब-
नोति तत् किमयो वाणे भवति तदुच्यते आमन्वा व्याख्यातं द्रव्यं
गणस्येति औदुम्बरो वाणः स्यात् उदुम्बराभावे यज्ञियवृक्षस्य ॥१५॥

* आह्वययोऽप्येवम् ।

इति तृतीयस्य दादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

चतुर्थः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

रोहितेनानडुहेनोत्तरलोम्ना चर्मणापिहितः स्यात्* ॥१॥

उक्तम् औदुम्बरो वाण इति वाणे वीणा स वाण रोहितेनानडु
हेनोत्तरलोम्ना चर्मणा पिहितः स्यादिति रोहितेनेति वर्णनिर्देशः
अनडुहेनेति अनडुहविकारमानडुहम् उपरिष्ठाङ्गमानि कृत्वा
तेन उत्तरलोम्ना चर्मणा अपिहितः स्यात् यावाण अपिनिद्धः ॥ १ ॥

तस्य दशसु पञ्चाच्छिद्रेषु दश दश तन्त्र्यो बद्धाः स्युर्मा
ज्ज्यो दार्भ्यो वा* ॥ २ ॥

तस्य वाणस्य दशसु पञ्चाच्छिद्रेषु दश दश तन्त्र्यो बद्धाः स्युः एक-
स्मिन्नेकस्मिंश्चिद्रे दश दश तन्त्र्यो बद्धाः स्युः उक्तं शततन्त्रीको भव-
तीति अग्रमालोक्य पञ्चाच्छब्दः इह तन्त्र्यः नाद्यः स्वायुमन्यः
लोके प्रसिद्धः तासामत्र द्रव्यविशेषमारभते मौज्ज्यो दार्भ्यो वेति
अन्यथा हि आसन्त्या व्याख्यातं द्रव्यं वाणस्येति सिद्धमेव ॥ २ ॥

* बाह्यायथोप्येवम् ।

त्रिविंशति शण्डिल्यशतुस्त्रिंशन्नाधमे त्रयस्त्रिंशताव
 भन इति* ॥ ३ ॥

त्रिषु पञ्चाच्छिद्रेषु इति शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते त्रीणि
 आच्छिद्राणि स्युर्न दर्शयति तेषां त्रयाणां पञ्चाच्छिद्राणां मध्यमे
 तत्त्रिंशत्तन्त्र्यो बद्धाः स्युः, ये मध्यमस्याभितच्छिद्रं तयोः त्रयस्त्रिंश
 यत्त्रिंशत्तन्त्र्यो बद्धाः स्युः ॥ ३ ॥

परस्तादेकैकगस्तास्त्रैधं विभज्य भूर्भवः स्वरित्येताभिः
गन्तरोत्तर्युद्धहेत्* ॥ ४ ॥

नास्तक्याः यदि दशसु पञ्चाङ्गिरेषु यदि त्रिषु बद्धाः त्रैधं
त्रिभङ्गं त्रिधा कृत्वा चतुस्त्रिंशन्मध्यमे त्रयस्त्रिंशतावभित इति भृशुवः
स्वर्गित्येताभिर्ध्याहृतिभिः पृथक् एकैकया उत्तरोत्तर्युद्धृष्टे उत्त-
रिषेत् मूलत आरभ्य तत उपरिष्टादिति ॥ ४ ॥

तमभिमृशेददो वद वदा वदी वदो वदोरुः पृथुः सुगः सुगं
त्वः कर्मः करणः करः करस्युरभीपाट्चाभीपात्री चाभिमा
तिच्छाभिमातिच्छा च सासच्छिष्य सक्षीयाश्च सक्ष्वाश्च
सक्षमानास्त्रोदयाश्च वृक्षदयाश्च सवयाश्च वृक्षदयाश्चैन्द्री वाचं
वृक्षतीं विश्वरूपां शतायुषीं प्रवद देव वाणेति* ॥ ६

* ब्राह्मणायणोऽप्येवम् ।

तं वाणमभिमृशेत् वदेद वद इत्येतदादिना यथासूचितेन
मन्त्रेण ॥ ५ ॥

शिशिलान्^{१७}स्तन्तुना यक्केदेभिर्नो वाण तन्तुभिः शतं गङ्गी
रिद्धावहारात्सर्वे तार्क्ष्यजीवा ज्योतिरशीमहीति* ॥ ६ ॥

शिशिलान् मन्दायत्तान् आयच्छेत् यो यो वाणस्य शिशि-
स्तन्तुतन्तम् आयच्छेत् आयत्तं कुर्यात् बभ्रीयात् एभिर्नो वाण तन्
भिरित्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

वाक्स्वर्वं मनोज्योतिर्मा नो भद्र इति जपित्वा वादयेदि
न्द्रेण तयेषीकया वेतसशाखया च सपलाशया मूलतः* ॥ ७ ॥

वाक्स्वर्वं मन इत्येतदादि यजुर्जपित्वा वादयेद्वाणं इन्द्रेण
तयेषीकया इषीका काशः इन्द्रः कालः स्वभावनतया न वाणवद्वा
मितया वेतसशाखया च सपलाशया तथा इषीकाशाखयोर्मूलाभ्यां
वादयेन्नाद्याभ्याम् ॥ ७ ॥

प्राणाय त्वेत्पूर्द्धमुस्निखेदपानाय त्वेत्यवाचम* ॥ ८ ॥

प्राणाय त्वेत्यनेन मन्त्रेणोर्द्धमुस्निखनं कुर्यात् अपानाय त्वेत्य-
वाचम् प्रातिलोम्यम् ॥ ८ ॥

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

व्यानाय त्वा व्यानाय त्वेति त्रिः संलिख्योदञ्चं प्रो-
हेत्* ॥ ८ ॥

व्यानाय त्वा व्यानाय त्वेति त्रिः संलिख्य वाणम् उदञ्चम् उदञ्चमुखं
प्राहेत् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणमुक्त्रेममुक्त्रिखन्नास्वेति* ॥ १० ॥

ब्राह्मणं विधिजम् एवमुक्त्रा इमं वाणमुक्त्रिखं नास्वेति ॥ १० ॥

आहतं दुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणा इति ब्रूयात् † ॥ ११ ॥

ब्राह्मणं दुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणा इति एवं ब्रूयात् ॥ ११ ॥

इति चतुर्थस्य प्रथमा कण्डिका ।

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अलावुवीणां वक्राकपिशोऽर्थ्या च पूर्वस्यां दागि वक्तिः
सदसम् † ॥ १ ॥

* ब्राह्मणायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† ब्राह्मणयोऽप्येवम् ।

उक्तं प्रवदन्तु वीणा इति ब्रूयादिति अलावुवीणां वक्रा कपि-
शोर्क्ष्यौ च सदसः पूर्वस्थां द्वारि वह्निर्भवेयुः अलावुवीणां वक्रा कपि-
शोर्क्ष्यौ चेति वीणाविकारः अलावुवीणा प्रजाता वक्रात्यर्थं कुटिला
कपिशोर्क्ष्यौ वध्नोत कः ॥ १ ॥

वक्राकपिशोर्क्ष्यौ दुन्दुभिः प्रतिमन्त्रयेत या वक्रायां
कपिशोर्क्ष्यौ दुन्दुभौ यच्च वाद्यं घोषो यो मन्त्रतो मन्त्रा-
स्तेन नोराद्वि मावदेति* ॥ २ ॥

वक्रा कपिशोर्क्ष्यौ दुन्दुभिः प्रतिमन्त्रयेत या वक्रायां कपि-
शोर्क्ष्यौ मित्यवमादिना यथामन्त्रितेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

मन्त्रावीणापि शीलवीणे चापरस्यामन्तरिति गौतम-
शाण्डिन्यौ वह्निरिति धानञ्जयः* ॥ ३ ॥

मन्त्रावीणापथापि शीलवीणे अपरे ऋवते शूर्पवीणेति अपरस्या
द्वारि सदमोऽन्तः स्यातामिति एवं गौतमशाण्डिन्यावाचार्यौ मन्येते
वह्निर्यातामिति धानञ्जय आचार्यौ मन्येते ॥ ३ ॥

अलावुवीणापि शीलवीणे च प्रतिमन्त्रयेतान्लावुवीणेऽपि
शीली च यं मन्त्रमधिजग्मतुस्तेनेदमुपगायतां ते साममन्त्रये-
ष्यत इति* ॥ ४ ॥

* ब्राह्मण्यन्तेऽप्येवम् ।

आहतदुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणा इत्येतच्च सर्वं कुर्यात् अलावु,
वीणापिशीलवीणे च प्रतिमन्त्रयेत् अलावुवीणापिशीली चेत्येतदा
दिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

पश्चिमेनोपगाढृन् द्वे द्वे एकैका पत्नी काण्डवीणां पि-
क्कोराच्च व्यत्यासं वादयेत्* ॥ ५ ॥

उपगाढाणां पश्चिमे पदेशे उपरिष्ठा द्वे द्वे वीणे एकैका पत्नी
वादयेत् व्यत्यासं किं वीणे काण्डवीणां पिक्कोराच्च वक्रायां वेष
मय्यास्य पिक्कोरा वैणवी ॥ ५ ॥

उपमुखं पिक्कोरां वादनेन काण्डमयीम्* ॥ ६ ॥

मुखस्य समीपे उपमुखं काण्डमयीं वादनेन वादयेत् ॥ ६ ॥

ता अपघाटिला इत्याचक्षते* ॥ ७ ॥

ता वीणाः काण्डमयः पिक्कोराश्च अपघाटिला इत्याचक्षते उक्तं
तं पत्न्याऽपघाटिलाभिरुपगायन्त्यातिच्यमेव तत् पत्न्यैर्वाच्यते ॥ ७ ॥

ताः प्रतिमन्त्रयेत यां पत्न्यपघाटिना मृदुकं वादयिष्यति
सारानिमपवाधतां द्विपन्तं तैजनित्वगिति* ॥

* ब्राह्मणायणोऽप्येवम् ।

ता अपघाटिलाः प्रतिमन्त्रयेत यां पथ्यपघाटिलाम् इत्येतदा-
दिना मन्त्रेण ॥ ८ ॥

सर्वमनुवीक्षमाणो जपेदाक्रन्दा उलूलयः प्रकोशा यवा-
चष्टति सर्वा सचस्य सा राद्विस्तयेदः साम गोयत इति* ॥ ९ ॥

दुन्दुभ्यादि सर्वमनुवीक्षमाणो जपेत् आक्रन्दा उलूलयः प्रकोशा
इत्येतदादिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

जपेदेव सुपणोऽस्मि गरुत्मान् प्रेमां वाचं वदिष्यामि
वज्र करिष्यन्तीं वज्र करिष्यन् स्वर्गमयिष्यन्तीं स्वर्गमयिष्यन्
मामिमान् यजमानानिति* ॥ १० ॥

इमं मन्त्रं जपेदेव मन्त्रा हि कर्मकारणाः कर्म तद्वि भवति इमं
मन्त्रं जपेदेव किञ्चिदनेन कुर्यात् ॥ १० ॥

इति चतुर्थस्य द्वितीया कण्डिका ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

माङ्गणोऽभिगरः पूर्वस्थाः सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुख उप-
विशेत्* ॥ १ ॥

माङ्गायबोटपेवम् ।

अभिगृह्णातीत्यभिगरः अभिष्टौतीत्यर्थः सदसः पूर्वस्थां द्वारि
प्रत्यङ्मुख उपविशेत् ॥ १ ॥

वृषलोऽपगरोऽपरस्थां प्राङ्मुखः* ॥ २ ॥

वृषलः गृह्णः अपगृह्णातीत्यपगरः स अपरस्थां द्वारि प्राङ्मुख
उपविशेत् ॥ २ ॥

स ब्रूयान्नारातसुरिमे सन्निधे इति* ॥ ३ ॥

वृषलोऽपगरो ब्रूयात् न अरातसुरिमे सन्निधे इति ॥ ३ ॥

अरातसुरित्यभिगरः* ॥ ४ ॥

अरातसुरित्येवमभिगरो ब्रूयात् ॥ ४ ॥

दक्षिणेन मार्जालीयमर्थोऽन्तर्वेदि दक्षिणामुखस्तिष्ठेत्
वह्निर्वेदि गृह्ण उदङ्मुखः† ॥ ५ ॥

मार्जालीयस्य दक्षिणे प्रदेशे अर्थो वैश्वः जेदेरन्तः अन्तर्वेदि
दक्षिणामुखस्तिष्ठेत् वह्निर्वेदि गृह्ण उदङ्मुखः वेदेर्वह्निः वह्निर्वेदि
तिष्ठेदिति च प्रकृतम् ॥ ५ ॥

* आम्नायबोध्यवम् ।

† आम्नायबोध्यैवेन वृषलस्य कृतम् ।

अर्याभावे यः कश्चार्यो वर्णः* ॥ ६ ॥

यदि वैश्या न लभ्यते यः कश्चार्यो वर्णः स्यात् ब्राह्मणो वा
क्षत्रियो वा ॥ ६ ॥

तौ श्वेतं परिमण्डलं चर्म व्यायच्छेतां † ॥ ७ ॥

उक्तं शूद्रार्थो चर्म व्यायच्छेते इति तौ शूद्रार्थौ श्वेतं परिम-
ण्डलं चर्म पृथक् आयच्छेताम् आक्षिपेताम् उक्तं परिमण्डल
चर्म भवत्यादित्यस्यैव तद्रूपं क्रियत इत्येवं रूप आदित्य उपलभ्यते
श्वेतं वर्णतः परिमण्डलम् आकृतितः ॥ ७ ॥

शूद्रः पूर्वः † ॥ ८ ॥

शूद्रः पूर्व आक्षिपेत् चर्म आत्माभिमुखं पश्चादार्थं वर्ष इति ॥ ८ ॥

पूर्वेणाग्नीध्रीयं ब्रह्मचार्यन्तर्वद्युदम्बुखस्तिष्ठेद्वर्चिर्वेदि पुं-
स्त्रलो दक्षिणा मुखी* ॥ ९ ॥

आग्नीध्रीयस्य पूर्वं प्रदेशे वेदेरभ्यन्तरतः ब्रह्मचारी उदम्बुख-
स्तिष्ठेत ब्रह्म मैथुननिवृत्तिः तत्परतीति ब्रह्मचारी आदिष्टव्रतो
गृहोतनियमः बर्चिर्वेदि पुंस्त्रलो दक्षिणामुखो पूर्वेणाग्नीध्रीयमित्ये-

* ब्रह्मचार्योऽप्येवम् ।

† ब्राह्मण्येन स्त्र्यद्वयेनैकस्त्र्यं कृतम् ।

तत् प्रकृतम् तस्मिन् देशे पुंश्चलो दक्षिणमुखी तिष्ठेत् पुमांसं प्रति
चलतीति पुंश्चलो ॥ ८ ॥

सा ब्रूयाद्दुश्चरिति नवकोर्णिनिति* ॥ १० ॥

सा पुंश्चलो ब्रह्मचारिणं ब्रूयात् दुश्चरित्त्रवकोर्णिनिति ॥ १० ॥

धिक्षाजाल्मिपुंश्चलो ग्रामस्य मार्जनि पुरुषस्य पुरुषस्य
शिश्नप्रणेजनीति ब्रह्मचारो* ॥ ११ ॥

ब्रह्मचारी पुंश्चलोमेवं ब्रूयात् धिक्षाजाल्मि पुंश्चलो ग्रामस्य
मार्जनि पुरुषस्य पुरुषस्य शिश्नप्रणेजनीति ॥ ११ ॥

एवमादृत्य व्यत्यासम्* ॥ १२ ॥

एवमनेन प्रकारेण व्यत्यासधर्मेण सर्वेषां त्रिभिः क्रिया स्यात् ॥ १२ ॥

सर्वेषां कर्मणि निष्ठिते तद्देवाभिगरस्त्रिब्रूयात्* ॥ १३ ॥

सर्वेषामधिकृतानां कर्मणि समाप्ते यदुक्तं पूर्वमभिगरेण तद्देव
पुनस्त्रिब्रूयात् श्रुतात्सुरिति ॥ १३ ॥

अवच्छज्य षूद्रः प्रद्रवेत्* ॥ १४ ॥

श्रीघ्नं प्रयाचात् दुष्प्रकर्षगतौ ॥ १४ ॥

* ब्राह्मण्यबोध्यम् ।

तं तेनैवावलिषुयात्* ॥ १५ ॥

तं शूद्रं प्रद्रावन्तं आर्यस्तेनैव चर्मणा हन्यात् ॥ १५ ॥

यथाभिप्रेतमितरां ब्रह्मचार्याक्रोशेत्* ॥ १६ ॥

यो योऽस्याभिप्रेतः आक्रोशः तेन तेन ब्रह्मचारी पुंसलोमा-
क्रोशेत् ॥ १६ ॥

पश्चिमेनाग्नीध्रीयं बहिर्वेदि परिश्रिते मिथुनौ सभवेतां
यौ वर्णौ लभेरन्* ॥ १७ ॥

आग्नीध्रीयस्य पश्चिमे प्रदेशे वेदेर्बहिः परिश्रिते प्रदेशे परिश्रयण-
मावरणं मिथुनौ स्तोपमांस मिथुनौ सभवेताम् एकत्र भवेतां
मिथुनधर्मेण यौ वर्णौ लभेरन् यौ वर्णौ सत्रिणः परिलभेरन् तौ
सभवेतां तत् किमिदं यौ वर्णौ लभेरन्निति उच्यते तुल्यवर्णासभवे
वर्णसङ्करो न स्यादिति वर्णेष्वनियमः ॥ १७ ॥

गृहपतेर्दास्यो नवानुद्वरणान् पूरयित्वा प्रदक्षिणं मार्जा-
लीयं परियर्च्यैमचाद्दृढं मध्विदं मध्विति वदत्यः पञ्चावराह्याः
पञ्चशतम्पराह्याः पञ्चविंशतिः साम्पताः† ॥ १८ ॥

* ब्राह्मण्येऽप्येवम् ।

† ब्राह्मण्येनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

उक्तं परिकुम्भिन्यो मार्जालीयं यन्तीदम्भ्विदम्भ्विति इति गृह-
पतेर्दीप्त्यकर्मकराः नवानुदहरणान् कुम्भान् उदकस्य पूरयित्वा प्रद-
क्षिणं मार्जालीयं कुर्वन्त्यः परोयुः हैमहा २ इदम्भ्विदं एवं वदन्त्यः
कियत्यस्तादास्य इत्युच्यते पञ्चावराद्ध्याः सर्वनिरुष्टाः पञ्च पराद्ध्याः
किं वत्य इत्युच्यते पञ्चशतं पराद्ध्याः सर्वोत्तमाः पञ्चविंशतिः साम्प्रताः
पञ्चविंशतिर्युक्ताः अनुरूपास्य कर्मणः पञ्चविंशं महाव्रतमिति
एवन्ताः सम्प्रयुक्ता भवन्ति एवं लोकेऽपि भवति साम्प्रतमनुरूपं
युक्तम् अनेन चेदितमिति ॥ १८ ॥

सर्वासु सक्तिषु दुन्दुभीनावब्रौयुः* ॥ १९ ॥

सर्वासु सक्तिषु दुन्दुभयो वदन्तीति ब्राह्मणं सर्वासु सक्तिषु
*दसः दुन्दुभीनावब्रौयुः सक्तयः कोणाः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्तरि वाचो व्याहारयेयुर्यावतीरधिगच्छेयुः* ॥ २० ॥

उत्तरोत्तरोति तारतरा इति अपरे ब्रूवते शास्त्राण्यधिक्त्य
कथाः कारयेयुरिति परस्परतः उत्तरोत्तरयुक्ताः यावतीर्लभेयु-
रिति ॥ २० ॥

घोषाऽष्ट* ॥ २१ ॥

उत्तरोत्तरं कारयेयुः भेरीशङ्खपटहमृदङ्गहस्त्यश्वाश्वतरगर्दभा-
दीनां यावतोऽधिगच्छेयुः उक्तं हि सर्वा वाचो वदन्तीति ॥ २१ ॥

* ब्राह्मणकोट्येवम् ।

हिकारमन्वभिगरः प्रभृतयः कृत्वा यथार्थं स्युः* ॥ २२ ॥

स्तोत्रस्य हिकारमनु अभिगरप्रभृतयः स्वानि कर्माणि कृत्वा
यथार्थं स्युः ये योऽर्थो यथार्थः ॥ २२ ॥

आस्तोत्रान्तात्कुम्भिन्यः सर्वे च घोषाः* ॥ २३ ॥

आस्तोत्रममात्रे एताः कुम्भिन्यः सर्वे च घोषाः स्युरिति ॥ २३ ॥

इति चतुर्थस्य तृतीया कण्डिका ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ।

पञ्चविंशे चतुर्विंशस्योत्तमे पर्याये परिचरायामा-
वपेदिति गौतमः* ॥ १ ॥

उक्तं यदा अदस्यतुविंशं प्रायणीयं तदेतदुदयनीयं यत्संस्वत्सर-
मन्मं सम्भरन्ति तेषां पञ्चविंशपञ्चायतइति तच्चतुर्विंशे पञ्चविंशः
श्रूयते या सा पञ्चविंशो स्तोत्रोद्योपजायते तस्याः स्थानं कल्पयत्या-
चार्यः पञ्चविंशे स्तोत्रे कर्त्तव्ये चतुर्विंशस्य स्तोमस्य उत्तमे पर्याये
तां पञ्चविंशतिपरिचरायामावपेदिति गौतम आचार्या मन्यते
परिचरा मध्यमे विष्टावे उत्तमे पर्याये आवापस्थानं परिचरा तृचा-
भागेत्युत्तमे इति ॥ १ ॥

* शास्त्रायगीषेवम् ।

आवापस्थान इति धानञ्जयः* ॥ २ ॥

चतुर्विंशस्य सोमस्योत्तमे पर्याये यदावापस्थानं तस्मिन्नाव-
पेदित्येवं धानञ्जय आचार्यो मन्यते ॥ २ ॥

प्रथमस्यावापस्थान इति शाण्डिल्यः* ॥ ३ ॥

चतुर्विंशस्योत्तमे यः प्रथमः पर्यायः तस्य यदावापस्थानं तस्मिन्-
नावपेदित्येवं शाण्डिल्य आचार्य आह ॥ ३ ॥

चतुर्विंशेन वा स्तुत्वा मध्यमामर्हिकतां त्वचस्य प्रस्तु-
यात्* ॥ ४ ॥

चतुर्विंशेन वा सोमेन स्तुत्वा त्वचस्य मध्यमां स्तोत्रोपां ताम्
अर्हिकतां प्रस्तुयात् ॥ ४ ॥

स आस्कन्दो नाम* ॥ ५ ॥

सविधिरास्कन्दो नाम तस्येयं संज्ञा आस्कन्द इति ॥ ५ ॥

तन्न कुर्यादिति शाण्डिल्यायनः* ॥ ६ ॥

तमास्कन्दं न कुर्यादित्येवं शाण्डिल्यायन आचार्यो मन्यते
तमिति निर्द्वैतः किमर्थमिति चेत् उच्यते, वक्ष्यत्ययम् आस्कन्दस्य

* ब्राह्मण्यबोधयेवम् ।

गौतमसुखाग्निं धानञ्च इतरेष्विति तत्रापि शाण्डिल्यायनस्या-
निष्ट एवास्कन्दः अत आह तमिति ॥ ६ ॥

उत्तमायां स्तोत्रोयायामस्तुतायां पादावुपावहरेत् सह-
निधनेन भूमौ प्रतिष्ठापयेत् * ॥ ७ ॥

ब्राह्मणं, एकस्यां स्तोत्रोयायां स्तुतायां पादावुपावहरति सह
निधनेन प्रतिष्ठामुपयन्त्येव लोकेषु प्रतिष्ठन्तीति तदुच्यते,
समाप्ते स्तोत्रे आत्मन एकस्यां स्तोत्रोयायामवशिष्टाया उद्गाता
आसन्त्याः पादावुपावहरेत् सह निधनेन भूमौ प्रतिष्ठापयेत् निधनं
ब्रुवन् भूमौ प्रतिष्ठापयेत् ॥ ७ ॥

आह्वयमाणे भक्ते प्रतिलोमेरारोहणीयैरवरुह्य जपे-
न्महो द्यौः पृथिवी च न इमं यजन्मिमिजतां पिपृतान्नेभरोम-
भिरिति † ॥ ८ ॥

आह्वयमाणे भक्ते यैर्मन्त्रैः आगन्दीमारुहः तैः प्रतिलोमैः अव-
रुह्य अवतीर्थ जपेत् महो द्यौः पृथिवी च न इत्येतदादि मन्त्रं यथा-
सूत्रितं प्रतिलोमेन विश्वे वा देवा आनुष्टुभेन कन्दसावरोहन्तु
तान्त्ववरोहामि सास्त्राज्याय आदित्यास्त्रा जागतेन कन्दसावरोहन्तु
तान्त्ववरोहामि स्वागजाय रुद्रास्त्रा त्रेष्टुभेन कन्दसावरोहन्तु

* ब्राह्मणयज्ञेनानेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† ब्राह्मणयज्ञोऽप्येवम् ।

तान्ववरोहामि वैराज्याय वसवस्त्वा गायत्रेण ऋन्दावरोहन्तु तान
ववरोहामि राज्यायेत्येवं प्रातिलोम्यं अथ यद्युद्धृतदेवताराज्य-
शब्दैः आगेहेत् तत्राप्येवमेव प्रातिलोम्यम् आरोहणे ॥ ८ ॥

अथ आसीनाः शेषेण स्तुवीरन्* ॥ ९ ॥

अवरुह्य आमन्दीकूर्चभ्यां यानि स्तोत्राणि अवशिष्टानि तैः स्तुवी-
रन् ॥ ९ ॥

उदयनीयेऽतिरात्रे मस्थितेऽवमृथमभ्यवेयुरनुपमञ्ज-
न्तः† ॥ १० ॥

महाव्रतस्य विधिरुक्तः अनन्तरम् उदयनीयेऽतिरात्रे उदयत्येत-
स्मिन्नित्युदयनीयः अस्मिन्नुदयनीयेऽतिरात्रे मस्थिते समाप्ते अवमृथं
गच्छेयुः उक्तं प्रागुदयनीयादतिरात्रादपुषोमान्तमहःमन्त्रेषु दधि-
भक्षान्तमहीनेष्विति तत् उदयनीयेऽतिरात्रे समाप्ते अवमृथमभ्य-
वेयुरनुपमञ्जन्तः तस्मिन्नुदकेन मञ्जयेयुः ॥ १० ॥

पाणिभिस्तु सन्धावेरन्† ॥ ११ ॥

पाणिभिस्तदकं गृहीत्वा उद्घर्षणं कुर्यात् ॥ ११ ॥

* ब्राह्मण्यबोध्यवम् ।

† ब्राह्मण्यबोध्ये देवविषये विशेषोऽस्ति ।

यस्याच पत्नी स्यात् पृष्ठन्तया व्युद्धावयेत्* ॥ १२ ॥

यस्यास्मिन्नवभृशे पत्नी स्यात् पृष्ठन्तया व्युद्धावयेत् उद्धर्षयेत्
यस्याच पत्नी स्यादित्यणुत्तीकः अपि भवन्त्येतद्वर्णयति यस्याच्चेति
क्रिम पच्यते विद्यमानास्वपि पत्नीषु कस्यचिदस्मिन्नेवावभृश्ये पत्नी
भविष्यति न स्यात् रजतादिस्त्रीधर्मात् सोऽन्यस्याः सकाशात्पुनः
व्युद्धावयेत् अत आह यस्याच्यति ॥ १२ ॥

तानुन्नेतोदानयेत्* ॥ १३ ॥

तान् मन्त्रिणः तस्मादवभृश्यात् उन्नेता उदानयेत् उत्थाप्या
नयेत् ॥ १३ ॥

उदेत्य गृहपतिः सोमोपनहनं परिदधीत* ॥ १४ ॥

उदेत्य तस्मादवभृश्यात् गृहपतिः सोमोपनहनं वासः परि
दधीत ॥ १४ ॥

वस्त्राणीतरे* ॥ १५ ॥

उदेत्यावभृश्यात् इतरे मन्त्रिणः अन्यानि वस्त्राणि अहृतानि परि
दधीरन् ॥ १५ ॥

अभ्युत्तणप्रमृति समापयेयुः* ॥ १६ ॥

* दाद्यायबोऽप्येवम्

परिधीय वस्त्राण्यप उपस्थस्य अभ्युक्षणादारभ्य शेषं कर्म समाप
येयुः यावदाहवनीयोपस्थानमिति ॥ १६ ॥

येनेतो गच्छेयुरन्येन प्रत्याव्रजेयुः* ॥ १७ ॥

येन मार्गेन इतो देवयजनादवभृथं गच्छेयुः तेनैव न प्रत्या
व्रजेयुः अन्येन प्रत्याव्रजेयुः ॥ १७ ॥

अनूबन्ध्य वपायां ऊतायां दक्षिणे वेद्यन्ते केशश्मश्रूणि
वापयेरन्* ॥ १८ ॥

अनूबन्ध्य पश्याः वपायां ऊतायां दक्षिणे प्रदेशे केशांश्च श्मश्रूणि
च वापयेरन् ॥ १८ ॥

तस्मिन् सञ्स्थिते प्राञ्च उदञ्चा वा गत्वा पृथग्दवसानो
याभिरिष्टिभिराहिताग्नयो यजेरन्* ॥ १९ ॥

तस्मिन्ननूबन्ध्ये संस्थिते समाप्तं अरणीष्वग्निं समारोप्य प्राञ्च
उदञ्चा वा गत्वा पृथक् नानेत्यर्थः उदवसानीयाभिरिष्टिभिराहि
ताग्नयो यजेरन् इष्टियहणमतिरिक्तमिति चेत् उच्यते इष्टिमिति
प्रकृतौ यथा गृहीता विकल्पते तदिह इष्टियहणं नियमार्थं क्रियते
विकल्पो न स्यादिति आहिताग्नयो यजेरन्निति अनाहिताग्नोना-
मपि सत्रासनं दर्शयति ॥ १९ ॥

* ब्राह्मणायज्ञोपनिषद् ।

गृहपति यजमानमनाहिताग्नय उपासीरन्* ॥ २० ॥

ये अनाहिताग्नयः ते गृहपतिं यजमानं उदवसानीययेष्ट्या उपासीरन् यजमानग्रहणं तद्विष्टिप्रतिषेधार्थं गृहपतिमेव यजमानं न इष्टिनम् ॥ २० ॥

तद्देवत्यैः स्थालीपाकैर्यजेरन्निति धानञ्जयः* ॥ २१ ॥

ये अनाहिताग्नयस्ते यद्देवत्या उदवसानीयेष्ट्या तद्देवत्यैः स्थालीपाकैर्यजेरन्निति धानञ्जय आचार्ये आह ॥ २१ ॥

संवत्सरं संवसेयुः* ॥ २२ ॥

उदेत्य सत्रात् संवत्सरं एकस्मिन् एकत्र नयेयुः ॥ २२ ॥

द्वादशरात्रमहोरात्रौ वा* ॥ २३ ॥

द्वादशरात्रं वा संवत्सरं संवसेयुः अहोरात्रौ वा अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रौ अहोरात्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥

यावद्वा सुनुयुर्यावद्वा सुनुयुः* ॥ २४ ॥

यावदेव वा सुनुयुः तावदेव संवाचः ऊर्द्धं सत्रात् याथाकाम्य-

* ब्राह्मण्यन्तेऽप्येवम् ।

मित्यपरे ब्रुवते उक्तं सत्रं सार्वकृतुकमिदं तद्गवामयने संवत्सरे
संवसेषुः द्वादशरात्रमहोरात्रौ वा अन्येषु सत्रेषु यावन्तमेव कालं
सामं सुगुयुः तावन्तमेव कालं संवसेयुरिति ॥ २४ ॥

इति चतुर्थम्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

अथातो गवामयनविकल्पाः* ॥ १ ॥

उक्तङ्गवामयनम् अनन्तरं विकल्पा वृत्त्यन्ते अथ अतः गवामयन
विकल्पाः अथ इत्ययं निपातः आनन्तर्ये उक्तङ्गवामयनम् अथानन्तरं
नक्षैव विकल्पाः वृत्त्यन्ते इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

सर्वं ज्योतिष्टोमेनैके* ॥ २ ॥

सर्वङ्गवामयनं प्रायणीयादतिरात्रादारभ्य यावद्दृश्यनीया इति
ज्योतिष्टोमेन पक्षे आचार्याः कल्पयन्ति सर्वशरणं किमर्थमिति
चेत् उच्यते, यावन्त्यः संस्था गवामयने स्युः स्यावतम् विवृता ज्योति-
ष्टोमः स्यादिति संस्थायाः स्थाने तत्संस्था ज्योतिष्टोमः स्यादिति ॥२॥

अतिरात्रचतुर्विंशनवाह्व्रतातिरात्रावा यथास्थानं स्युः
शेषो ज्योतिष्टोमः* ॥ ३ ॥

* द्वाह्यायणोऽप्येवम् ।

प्रायणीयातिरात्रचतुर्विंशमहःप्रायणीयमेव अभिजिज्ञेयः स्वर-
सामानो विषुवान् आष्टत्तास्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदित्येष न-
वाहः महाव्रतमुदयनीयोऽतिरात्र इत्येतान्यहानि यथास्थानं स्युः
यस्य यत स्थानं यथास्थानं शेषो ज्योतिष्टोमेन अन्यः सत्रे ह्यहः
शेषः सर्वो ज्योतिष्टोमेन भवेत् पुनः ज्योतिष्टोमग्रहणं किमर्थं
मिति चेत् उच्यते, पूर्वस्मिन्नुक्तं गवामयनसंस्थानं विहृतो ज्योति-
ष्टोमः सर्वत्र स्यादिति तदिह पुनः ज्योतिष्टोमग्रहणं क्रियते अति-
रात्रादिभ्यो यथास्थानकृत्स्नैः योऽन्यः सत्रे शेषः सोऽग्निष्टोम-
संस्थेन ज्योतिष्टोमः स्यादिति ॥ ३ ॥

अत्र वा गोआयुषी पृष्ट्याभिज्ञवौ दशरात्रमित्युपा-
हरेत् स संवत्सरप्रवर्धः* ॥ ४ ॥

अत्र वास्मिन् कन्ये योऽयमुक्तस्मिन् तस्मिन् स्थाने गोआयुषी
पृष्ट्याभिज्ञवौ दशरात्रमित्येतत् कुर्यात् संकल्पः सम्बत्सरः प्रवर्ध इति
संवत्सरोत्पादितः संवत्सरः प्रवर्धः बृह उच्यते ॥ ४ ॥

शङ्खाहतञ्च* ॥ ५ ॥

शङ्खाहतमिति चैतदिधानमुच्यते ॥ ५ ॥

नाना ह्योभिर्वयं कल्पयामो यथैतद्वाङ्मणम् † ॥ ६ ॥

* ब्राह्मण्येन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† ब्राह्मण्योऽप्येवम् ।

नाना पृथगित्यर्थः यदेतद्भवामयनस्य संखा ब्राह्मणं अतिरात्र-
चतुर्विंशं प्रायणीयमह इत्यत आरभ्यते एतेषामङ्गां प्रत्यक्षमेकैकस्य
विकल्पं करिष्यामः ॥ ६ ॥

अतिरात्रमुभयसामानं कुर्वन्नाम्नीगवाऽन्तरे उदल
वृहती षोडशिमार्गेष्वेदौदलस्थाने नानदम* ॥ ७ ॥

यदि प्रायणीयमतिरात्रमुभयसामानं कुर्यात् तदा आम्नी-
गवस्यान्तरयोः स्तोत्रोचयोः उदलवृहती कुर्यात् उदलञ्च वृहत्
उदलवृहती यदि षोडशान्तमतिरात्रं कुर्यात् तत उदलस्य
स्थाने नानदं कुर्यात् उक्तं योऽनुष्टुभि नानन्दं कुर्यात् गौरीवितेन
षोडशिना स्रुवतेजसा अयमुपैति न अत्रा अवपद्यते इति ॥ ७ ॥

पूर्वो वृहतः सामद्वयः † ॥ ८ ॥

वृहतः पूर्वः सामद्वयः स्यात् वृहत्सूचकम् ॥ ८ ॥

चतुर्विंशमरथन्तरमेके ‡ ॥ ९ ॥

चतुर्विंशमहः प्रायणीयं अरथन्तरमेके आचार्या इच्छन्ति नात्र
रथन्तरं स्यादिति ॥ ९ ॥

* ब्राह्मण्यजेनानेन सूचद्वयं ज्ञातम् ।

† ब्राह्मण्यबोध्यम् ।

रथन्तरपृष्ठं वा बृहदनुष्टुपकम्* ॥ १० ॥

रथन्तरं वा पृष्ठं कृत्वा बृहदनुष्टुभि कर्त्तव्यमिति अथ रथन्तरं
वा स्यादेतदिति ॥ १० ॥

अग्निष्टोमसंस्थञ्चेत्त्रिंशान्याज्यानि षट्त्रिंशानि पृ-
ष्ठानि* ॥ ११ ॥

ब्राह्मणम् अथोखत्वाज्जरग्निष्टोममेव कर्त्तव्यमिति अथ तद्यथाग्नि-
ष्टोममन्थं स्यात् त्रिंशस्तोमान्याज्यानि स्युः षट्त्रिंशस्तोमानि पृ-
ष्ठानि ॥ ११ ॥

षट्त्रिंशानि वा होतृकसामानि* ॥ १२ ॥

मेत्रावरुणादीनां होतृकाणां सामानि षट्त्रिंशानि स्युः होतु-
राज्यपृष्ठञ्च चतुर्विंशमेव स्यादिति वा ॥ १२ ॥

पृष्ठानां वाष्टाचत्वारिंशानि* ॥ १३ ॥

पृष्ठानां वाष्टाचत्वारिंशानि स्युः होतृकसामानोति प्रकृतं होतुः
पृष्ठञ्चतुर्विंशमेव एवं वा स्यात् ॥ १३ ॥

सर्वाणि वा त्रिंशानि स्तोत्राणि* ॥ १४ ॥

* शास्त्रायनोप्येवम् ।

प्रथवा द्वादशस्तोत्राणि त्रिंशस्तोत्रेण स्युः ॥ १४ ॥

व्यत्यासं वा त्रिणवत्रयस्त्रिंशैः* ॥ १५ ॥

व्यत्यस्य व्यत्यस्य व्यत्यासं त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमो व्यत्यासं स्यात्
त्रिणवं बहिष्यमानं त्रयस्त्रिंशं हेतुराज्यं एवमुत्तराणि सर्वाणि
व्यत्यासेन एवं वा स्यात् ॥ १५ ॥

एतदन्तरूक्थम्* ॥ १६ ॥

एतन्प्रायणीयं अन्तरूक्थं या स्तोत्रीया सम्यत् प्रायणीये उक्तं
यादवत्यस्रतुर्विंशस्तोक्थस्य स्तोत्रीयास्तावत्यः सप्तत्यस्र रात्रय
दाति तां सम्यदं प्रायणीये अग्निष्टोममंस्ये स्तोमव्यत्यासेन उक्थ
मंस्या सम्यक्षते अत आहैतदन्तरूक्थमिति ॥ १६ ॥

अभिष्ववः स्वरसान्ध्र्यं ज्योतिष्टोमतन्त्र एके कल्प
यन्ति* ॥ १७ ॥

अभिष्ववं स्वरसान्ध्र्येति कर्मणि द्वितीया अभिष्ववं षडहं स्वर
सान्ध्र्य एके आचार्या ज्योतिष्टोमस्य तन्त्रे कल्पयन्ति उक्तं भूरिषं
तन्त्रलक्षणसुत्तरयोः भवनमुखीये गायत्र्याविति शाचिष्टिचिर्माध्य-
न्दिनोयाचार्याणामिति . इह तु भूरिषष्ठ तन्त्रस्य ज्योतिष्टोमदेव

* ब्राह्मण्यष्टोत्थेवम् ।

अस्मिन् ज्योतिष्टोमे एव कृतम् भवति अभिष्वखरसामसु सोमं
 तन्वविशेषः स एतान् सोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरित्यभिष्ववे मत्त-
 द्वा भवन्तीति स्वरमामसु अभीवर्त्तसुज्ञानगौरीवितानि श्रुत्वात्
 तत्र द्वितीयेऽहनि पञ्चदशं बहिष्यवमानन्तृवृत्त्याज्यानि सप्तदशमाध्य-
 न्दिनं सवनं एकविंशं तृतीयसवनं शोक्यं तत्र बहिष्यवमाने आवापः
 एते अष्टयमिन्दवः राजा मेधाभिरोयत इति सूत्रकृत्त्रिषु दृष्टत्वात्
 रथन्तरपृष्ठे सान्नः पुनानः सोमधारयेति दिहिङ्गारन्तिष्टपु मेधा-
 तियमेकस्यां रौरवं* विष्टारपङ्क्तौ यौधाजयन्तिष्टपु एष व्यत्या-
 सन्यायः उष्णिक्ककुभौ त्वस्य ज्योतिषाण्येवोक्त्यानि एतदेव तृतीय-
 महः बहिष्यवमानन्त्वविकृतन्तिष्टपुसोमत्वात् चतुर्थं तृतीयेनैव
 व्याख्यातं पञ्चमं द्वितीयेनैव षष्ठं प्रथमेनैव व्याख्यातं स्वरमामसु
 ज्योतिष्टोमतन्त्रे उपास्मै गायता नर उपोषु जातमप्सु रन्तन्वा
 नृपानि बिभ्रतं पवमानस्य ते वयं पवमानस्य ते कवे अग्न आयाहि
 वोतय इत्याज्यानि प्रसोमामो विपश्चित इति गायत्रश्चाथश्वाभि-
 सोमास आयव इति पौरुषमनश्चदैगतश्च गौगवश्च योधाजयश्चौ-
 शनमयं यज्जा यथा अपूर्येति रथन्तरं स्वासु वामदेव्यं तं वोदस्म-
 मृतोषरमित्यभीवर्त्तः स्वासु कालेयं स्वादिष्टया मदिष्टयेति गायत्रं
 चक्षुल्लकवैष्टम्भश्च या पवस्व देवयुः पवते ह्येतोऽहरिति सफसुज्ञाने
 काश्रोतम्बा प्रसुन्वानायान्वस इति गौरीवितन्तिष्टपु गौरीवित-
 मेकस्यां गौतममेकस्यामौदलमेकस्यामिति वा स्वरन्तिष्टपु यत्प-
 योतिः अभिप्रियाणोत्यैर्दं कावमन्थं स्वरं यदि विकल्पयेद्यज्ञा-

यज्ञोयमग्निष्टोमसाम एतावेव द्वितीयद्वितीयौ स्वरसामानौ स्वरन्तु
दृक्त्रिधनयोर्यत्पूर्वं तत् स्यादुत्तरमावृते द्वितीये प्रथमस्वरं ज्योति-
षाण्युक्त्यानि यद्युक्त्याः अग्निष्टोममस्वेव ॥ १७ ॥

तथा सतां शाव्यायनिनः षडह विभक्तीरनुकल्प-
यन्ति* ॥ १८ ॥

तथा सतान्तेषां अभिषवस्वरसामां ज्योतिष्टोमतन्त्रे कल्पमाना-
नां संयोगाय शाव्यायनकं ब्राह्मणं अधीयते ये ते दशरावप्रकरणे
याः षडहस्य देवताविभक्तयः सामान्तविभक्तयश्च पठिताः ता अतः
कल्पयन्ति अग्न आयाहि वीतयेऽग्निं दूतं वृणोमहेऽग्निनायिः समि-
ध्यतेऽग्निर्दृष्ट्वाणि जह्वनदग्ने स्तोमं मनामहे यमग्ने पृतसु मर्त्यमित्येता
अग्निविभक्तयः एकैकं प्रत्यहं होतुराज्यानि आयाहि सुषमाहित
इहमिह्नायिनो हृदिदग्नेण सन्दिदृक्षस इन्द्रो दधीवो अस्त्रभिह-
न्तिष्ठन्नोजसा सह भिन्दि विश्वा अपदिष इत्येता इन्द्रविभक्तयः
ब्राह्मणाक्षिनि आज्यानि प्रत्येकमेव अथ सामान्तविभक्तयः उश्नं
प्रथमे वासिष्ठं द्वितीये उभयतस्तोमं गौतम द्वितीये आभीश्वस्तुतुर्यं
आनूपं पञ्चमे इहवदामदेव्यं षष्ठे एताः स्वरविभक्तयः नैधमम्य-
थमे श्वेतं द्वितीये महावैष्टम्भं द्वितीये आथर्वणं चतुर्थं बार्हद्दिन पञ्चमे
गोष्ठः षष्ठे एता निधनविभक्तयः कालेयं प्रथमे माधुकन्दं द्वितीये

* ब्राह्मण्यन्तेऽप्येवम् ।

रौरवं तृतीये षुत्रिस्तुर्थे राधोवाजीयं पञ्चमे गोष्ठ एव षष्ठे एता
इडाविभक्तयः तासां कल्पना उशनन्तावप्रथमेऽहनि माथन्दिनाथ-
मेव स्थितं द्वितीयेऽहनि इह वदामिष्टं गौतमं माथन्दिने तृतीयेऽहनि
पुनानः सोमधारयेति कालेयन्तिष्ठुषु विष्टारपङ्क्तौ रौरवं गौतमं प्रथ-
मायां यौधाजयन्तिष्ठुषु चतुर्थेऽहनि पुनानः सोमधारयेति कालेय-
मेकस्यां आथर्वणन्तिष्ठुषु आभीश्वं प्रथमायां यौधाजयन्तिष्ठुषु
प्रथमेऽहनि पुनानः सोमधारयेति कालेयन्तिष्ठुषु आनूपमेकस्यां
रौरवं विष्टारपङ्क्तौ यौधाजयन्तिष्ठुषु षष्ठेऽहनि उश्वातेजातमन्वस
इति गायत्रन्तिष्ठुष्वामहोयवमेकस्याञ्चराबोधोयमेकस्यां इह वदा-
मदेयमेकस्याम् एताः सामान्तविभक्तयः अथ निधनविभक्तयः नौध-
मप्रथमेऽहनि ब्रह्मसामभिर्द्वं ग्रैतं द्वितीये महावैष्टम् तृतीये
चतुर्थेऽहन्याथर्वणम् अन्यत्र विकल्पितं विभक्त्यर्थेन वार्हद्विरं पञ्चमे
ब्रह्मसाम षष्ठेऽहनि पुनानः सोमधारयेति कालेयमेकस्यान्दैर्घञ्च-
समेकस्यां रौरवमेकस्यां पुनन्तिभिर्निष्ठृत्यान् उदत्ताजाप्रत्यमेकस्यां
गोष्ठ एकस्यां सोमवर्णेन जाम्यर्थेन च सामान्तकल्पना अथ इडा-
विभक्तयः कालेयं प्रथमे सिद्धमष्ठावाकसाम माधुक्नुदसं द्वितीये
कालेयस्य च उतानुयसो वृहत्या पुनानः सोमधारयेति कालेयन्ति-
ष्ठुषु मेधातिथमेकस्यां रौरवं विष्टारपङ्क्तौ यौधाजयन्तिष्ठुषु रौरवं
तृतीयेऽष्ठावाकसामषुत्रिः चतुर्थे राधोवाजीयं पञ्चमे षष्ठेऽहनि गोष्ठ
उभयथा कृत्स्नः खरसामानः आभिप्रविके रौरवाद्यैस्त्रिभिः सिद्धाः
एषां ज्योतिष्टोमतन्त्रे कृत्स्नानामभिप्रवखरसाङ्गां षड्विकानां
विभक्तोनामलकल्पना शाक्यायनिकानाम् ॥ १८ ॥

द्विविधमभिज्ञवमेक उपवत्यग्रियवती च व्यत्यासम्प्रति-
पदौ राथन्तरवार्हतानि चाज्यानि* ॥ १८ ॥

द्विविधमभिज्ञवमेके आचार्याः कल्पयन्ति द्विः प्रकारं द्विविधं
किं द्विविधं उपवती अग्रियवती च व्यत्यासम्प्रतिपदौ व्यत्यस्य व्यत्यस्य
रथन्तरवार्हतानि चाज्यानि व्यत्यासमेवेति प्रकृतम् राथन्तरेषु
तस्योपास्मै गायतानर इति प्रतिपत् अग्न आयाहि वीतय इत्येतदा-
दीनि राथन्तराण्याज्यानि वार्हतेषु पवस्व वाचो अग्रिय इति प्रतिपत्
अग्निं द्रुतं वृणीमह इत्येतदादीनि वार्हतान्याज्यानि एतर्हं विध्यम् ॥ १९ ॥

आज्यप्रतिपदवौशनकावे अन्ये पार्थयामे वा वार्हतानि
स्वयोन्यभीवर्त्ता रथन्तरपृष्ठेषु श्रैतर्क्षु बृहत्पृष्ठेषु † ॥ २० ॥

एवं वा द्वैविध्यं स्यात् आज्यप्रतिपदौ आज्यञ्च प्रतिपद्याज्य-
प्रतिपदौ उपवतीति प्रतिपत् अग्न आयाहि वीतय इति हेतुराज्यं
माध्यन्दिनार्भवयोरौशनकावे अन्ये स्वयोन्यभीवर्त्तः एष प्रथमद्वितीय-
पञ्चमेव्युक्तःसु अभिज्ञविकेषु अन्यप्रकृतिवत् अग्रियवती प्रतिपत्
अग्निं द्रुतं वृणीमह इति हेतुराज्यं माध्यन्दिनार्भवयोः पवमानयोः
पार्थयामे अन्ये श्रैतर्क्षु अभीवर्त्तः एष द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु द्व्य-
विशेषः अन्यद्यथा प्रकृति पूर्वी वा यथोक्तं द्वैविध्यं एतद्वा ॥ २० ॥

* श्राद्धायमेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† श्राद्धायमेनेतेन सूत्रपञ्चनं कृतम् ।

व्यूढं पृष्ठ्यमेक* ॥ २१ ॥

उक्तं मशकेन पृष्ठ्यः षड्वहः मूढो वा व्यूढो वेति तमिह पृष्ठ्यमेके
आचार्या व्यूढमिच्छन्ति ॥ २१ ॥

तस्य समूढात्प्रथमस्याङ्गो बहिष्पवमानम्* ॥ २२ ॥

तस्य समूढस्य सतः पृष्ठ्यस्य षड्वहस्यैव समूढात् प्रथमस्याङ्गो
बहिष्पवमानं स्यात् समूढादित्यपादानलक्षणा पञ्चमी ननु च समूढे
व्यूढे चावच्छिन्ने समूढादेव बहिष्पवमानमेकमेव पठितमधिष्ठितं तत्
किमिदं तस्य समूढात् प्रथमस्याङ्गो बहिष्पवमानमिति उच्यते,
दाशरात्रिकं पृष्ठं प्रकृतित्वेनाभिप्रेत्यैवमुच्यते अनादेशे प्रकृतिः
प्रत्ययो भवति तत्प्रकृतित्वेन बहिष्पवमानम् ॥ २२ ॥

समूढमेके रथन्तरवृद्धत्पृष्ठम्* ॥ २३ ॥

एके आचार्याः समूढमेवेच्छन्ति प्रकृत्यं अयन्तु विशेषः रथ-
न्तरवृद्धत्पृष्ठं भवति ॥ २३ ॥

नाना पृष्ठे चोत्तरे चतुरस्रे रथन्तरवृद्धती व्यत्यासमव-
मानेषु वृद्धतीषु रथन्तरमनुष्टुप् वृद्धते द्वितीये † ॥ २४ ॥

वृद्धत्पृष्ठमिति प्रकृतं अत आह नाना पृष्ठ इति नाना पृष्ठे

* द्राष्टव्यगोप्येवम् ।

† द्राष्टव्यगोप्येनैव कृतम् ।

चास्मिन् पृष्ठ्ये षडहे उत्तरे चतुरहे पवमानेषु रथन्तरबृहती
 व्यत्यासं कुर्यात् व्यत्यस व्यत्यस व्यत्यासं बृहतीषु रथन्तरं कुर्यात्
 अतुष्टुषु बृहत् ततोयपञ्चमयोः रथन्तरं बृहतीषु कुर्यात् चतुर्थं
 षष्ठयोर्बृहदतुष्टुप्सु बृहती अतुष्टुप् रथन्तरं बृहतीषु षष्ठयोः बृहत्सु
 इति बङ्गवचनस्य विषयस्ते द्वितीये रथन्तरबृहती द्वितीये स्यातां
 रथन्तरं बृहत्यां द्वितीयम् अतुष्टुभि बृहद्वितीयम् ॥ २४ ॥

बृहदुत्तमं समूढे ॥ २५ ॥

यदि समूढः स्यात् अतुष्टुभि बृहदुत्तमं स्यात् चतुर्थं षष्ठयो-
 रङ्गोरजाम्यर्थेन अर्थादापनं द्वितीयं व्यूढ इति ॥ २५ ॥

आष्कारणिधनात् पूर्वं कौलमलवर्हिषम्* ॥ २६ ॥

ततोयेऽह्न्याष्कारणिधनादवाक् कौलमलवर्हिषं स्यात् रथन्तरः
 गमे अजाम्यर्थेन ॥ २६ ॥

आन्धीगवाच्छावाश्वम्* ॥ २७ ॥

चतुर्थेऽह्न्यान्धीगवात्पूर्वं आवाश्वं स्यात् बृहदागमे क्षाम-
 वशेन ॥ २७ ॥

उपोत्तमं समूढे* ॥ २८ ॥

* ब्राह्मण्यलोप्येवम् ।

यदि समूहः स्यात् अनष्टुभि उपोत्तमं स्यात् नानदशावाञ्चस्य
अजाम्यर्थेन ॥ ७८ ॥

इति चतुर्थस्य पञ्चमो कण्डिका ।

अथ षष्ठो कण्डिका ।

आनूपोपक्रमा बृहती पञ्चमे* ॥ १ ॥

आनूपारम्भणा बृहती स्यात् पञ्चमेऽहनि रथन्तरागमे अजाम्य-
र्थेन ॥ १ ॥

मानवात्पूर्वं ह्यारायणम्* ॥ २ ॥

पञ्चमेऽहनि मानवात्पूर्वं ह्यारायणं स्यात् स्तोमवशेन ॥ २ ॥

मधुश्च्युन्निधनादाकूपारम्* ॥ ३ ॥

षष्ठेऽहनि बृहदागमे मधुश्च्युन्निधनात्पूर्वं आकूपारं स्यात् ॥ ३ ॥

उपोत्तमं समूहे* ॥ ४ ॥

यदि समूहः स्यात् तदा उपोत्तमं आकूपारं स्यात् ॥ ४ ॥

बृहत्तः पूर्वं त्रय एकर्चाः* ॥ ५ ॥

बृहत्तः पूर्वं त्रय एकर्चाः स्युः स्तोमवशेन ॥ ५ ॥

रथन्तरादुत्तरे* ॥ ६ ॥

रथन्तरादुत्तरे त्रय एकर्चाः स्युरिति रथन्तरं प्रकृतं तृतीयपञ्च-
मयोरक्तोः ॥ ६ ॥

षष्ठे च बृहत्तो व्यूढे* ॥ ७ ॥

यदि व्यूढः स्यात् ततः षष्ठेऽहनि बृहत्तः उत्तरे त्रय एकर्चाः स्युः
समूहे तु पूर्वं एवं चतुर्थे व्यूढे च समूहे च पूर्वं एव ॥ ७ ॥

नित्यौ च शशकणा तृतीये पृष्ठ्ये* ॥ ८ ॥

तृतीयेऽहनि रथन्तरादुत्तरे त्रय एकर्चाः स्युः नित्यौ च शशकर्णौ
पौरुषमङ्गाकारणिधने, अथ किमर्थमिदमारभ्यते नित्यौ च शशकणां
विति स्थितयोः उच्यते नियमिते रथन्तरादुत्तरे त्रय एकर्चा इति
तद्यदि नारभेत सञ्चारदोषः स्यात् तयोः रथन्तरबृहत्तोः वृत्त्यामनु-
ष्टुप्, कल्पना तृतीयेऽहन्यभिषेमास आथव इति पौरुषमङ्गं प्रथमायां
रथन्तरानिष्टुप् गौतमान्तरिक्तकौल्लबर्हिषाणि मामद्वयः आङ्कार-
णिधनमध्यास्यायां चतुर्थेऽहनि पुनोजिती वा अन्वस इति मानदः

मेकस्यां वृहच्छावाशान्भोगवानि त्वेषु उष्णिक्कुम्भौ त्वस्ये यक्षमेः
 हनि सोमउष्वाणः स्तोत्रमिरिति आनूपरथन्तरे त्वयोः हारायण
 मानववाग्नाणि सामहचः सामहचाग्नेस्त्रिणिधनन्तृचे षष्ठे सोमाः
 पवन्त इन्द्रव इति गौरोवितवृहतोत्वयोः आकूपारमधुदुग्निधन
 क्रौञ्चानि सामहचः मध्ये निधनमैडं क्रौञ्चे चतुर्थे पुरोजितो वो
 अन्धम इति नानदाभोगवशावाशानि सामहचः वृहत्तृचे एते षष्ठ
 धूतकल्पः समूढकल्पे सोमाः पवन्त इन्द्रव इति गौरोवितमधु-
 चुगन्निधने त्वयोः क्रौञ्चे द्वे आकूपारश्च सामहचः बृहति समूढे
 पृष्ठे ॥ ८ ॥

अभोवर्त्तकालेये वृहतीष्वनकल्पयेदिति गौतमः* ॥ ९ ॥

अभोवर्त्तकालेये बृहतीष्वनकल्पयेदित्येवं गौतम आचार्य आह
 नित्यं सांवत्सरिकं कल्पमनुवदति ॥ ९ ॥

नेति धानञ्जयः* ॥ १० ॥

धानञ्जयोऽभोवर्त्तकालेये न कल्पयितव्ये इत्येवमाह ॥ १० ॥

व्यूढं नानुकल्पयेदिति शाण्डिल्यायनः* ॥ ११ ॥

व्यूढं पृष्ठं प्रति अभोवर्त्तकालेये नानुकल्पयेदित्येवं शाण्डिल्या-
 यन आचार्य आह समूढमनुकल्पयेदिति ॥ ११ ॥

एकविंशत्यहकारिण उपरिष्ठादभिजितः पृथगुप-
यन्ति प्राक् च विश्वजितः स्वरसामन्त्रोक्त्यान्* ॥ १२ ॥

योऽयं संवत्सरस्य मध्ये नवाहः पठितः अभिजितयः स्वरसा-
मानोद्वाकोर्त्यमहत्त्वयः स्वरसामानो विश्वजिदिति एतस्य स्थाने
अपरे एकविंशत्यहं कुर्वन्ति उपरिष्ठादभिजितः प्राक् स्वरसामन्त्रः
पृथगुपयन्ति प्राग्विश्वजितः स्वरसासः कृत्वा पृथगुपयन्ति स्वर-
सामानोक्त्यान् कुर्वन्ति, विचारितमिदं ब्राह्मणं तानाहुर्कृत्याः
कार्याः अग्निष्टोमाः इत्येवमुक्त्वाह तदाहर्विवोधमिव वा एत-
दग्निष्टोमो विषुवानग्निष्टोमो विश्वजिदभिजितावथेतरउक्त्याः स्यु-
रित्यग्निष्टोमा एव सर्वे कार्य्या इति यदग्निष्टोमन्तमेव शब्देन निय-
मितमेव नियमिते मति किमुक्त्यन्तं स्वरसासः प्रत्यास्त्रातमेव अथ
विकल्प इति उच्यते, न प्रत्यास्त्रायते न च विकल्पते ये एकविंश-
त्यहकारिणः ते उक्त्यान् कुर्वन्ति ये नवाहकारिणः ते अग्निष्टोमा-
नेव एवञ्च कृत्वा निदानकारोऽप्याह अथेत स्वरसामानमानग्नि-
ष्टोमास्त्रवाहकारिणः कुर्युर्कृत्यानेकविंशत्यहकारिणो वाऽन्यथा कुर्या-
दकुशलः पुरुष इति विद्यादिति ॥ १२ ॥

अभिजिद्विश्वजितौ व्यतिहरन्त्येके* ॥ १३ ॥

अभिजिञ्च विश्वजिञ्चाभिजिद्विश्वजितौ तावन्के आचार्याः व्यति

* दाक्षायकोऽप्येषम् .

हरन्ति व्यतिहारो नामान्योन्यस्य स्थानापत्तिः अभिजितः स्थाने
 राजत् विश्वजितः स्थाने अभिजित् ॥ १३ ॥

अभिजितो रथन्तरपृष्ठस्य राथन्तरी प्रतिपद्वातुराज्य-
 स्वाभिवस्युमित्यौशनं ज्योतिष्टोमं परं सुज्ञानमुष्णिच्चि ग्ना
 वाश्वात् पूर्वं गौरीवितवृद्धतो* ॥ १४ ॥

एके अभिजितं रथन्तरपृष्ठं कुर्वन्ति तस्याभिजितो रथन्तरपृष्ठ-
 राथन्तरी प्रतिपत् स्यात् उपास्मै गायता नर इति क्षेत्तुराज्यञ्च राथ-
 न्तरमेव अग्न आयाहि वीतय इति अभिवायुमित्यौशनं साध्यन्दिना-
 न्यं स्यात् ज्योतिष्टोमं परं उशनाद्यत् परं तत् सर्वं द्रव्यं ज्योतिष्टो-
 पोष्कलस्य तु स्थाने सज्ञानं श्वावाश्वात्पूर्वं गौरीवितवृद्धतो सोम-
 कल्पनाय गौरीवितसत्रत्वात् वृद्धदुभयसामत्वात् ॥ १४ ॥

स्वयेनिनो रथन्तरवृद्धतो स्वरसामस्वेको † ॥ १५ ॥

एके आचार्याः स्वरसामिकान् पृष्ठस्तोत्रोथान् व्यावर्त्य स्वये-
 निनो रथन्तरवृद्धतो कुर्वन्ति ॥ १५ ॥

स्वरपृष्ठाश्वेत्स्वारसामिकेषु पृष्ठस्तोत्रोथेषु यथास्वः स्वारा-
 णि चार्भवान्त्यानि द्वैगतगौतमयोः स्थाने रथन्तरमन्तरिक्षस्य
 गौतमः स्वरस्य वृद्धतद्वितीये नित्यश्च सामवृत्तः ‡ ॥ १६ ॥

* आङ्घ्रायणेनैतेन सूत्रपञ्चकं कृतम् ।

† आङ्घ्रायणोऽप्येवम् ।

‡ आङ्घ्रायणेनानेन सूत्रषट्कं कृतम् ।

[०.६.१८]

ननु चे ।
आ

यदि स्वरपृष्ठाः स्वरसामानः १५०००० स्वरसामान एते
भवन्तीति सामशब्दस्य प्रकृतस्य पृष्ठगामित्वात् १५००० स्वरसामानः
पृष्ठस्रोत्रोयेषु मशकाच्चातेषु यथा स्वरसामानि स्युः त्रयोनिधनं
प्रथमे बृहन्निधनं पूर्वं द्वितीये प्रथमं तृतीये स्वाराणि चार्भवाभ्या-
स्युः नेतराणि द्वैगतगीतमयोः स्थाने रथन्तरं स्यात् द्वैगतस्य प्रथमे
गीतमस्य तृतीये अन्तरिक्षस्य स्थाने गीतमं स्यात् तृतीयस्य स्वरस्य
स्थानेऽनुष्टुभि बृहत् स्यात् द्वितीये नित्यस्य सामद्वयः गौरीवितमे-
कस्यां क्रौञ्चमेकस्यामासितमेकस्यां बृहदनुष्टुभि द्वितीये प्रथमतोय-
योरङ्गोरनुष्टुभः ॥ १६ ॥

जदलत्वाष्ट्रीसाम्नोरुद्धारः* ॥ १७ ॥

गौरीवितमेव त्वचस्यमनुष्टुभि प्रथमतोययोरङ्गोः जदलत्वाष्ट्री-
साम्नोरुद्धारः कुर्यात् ॥ १७ ॥

विषुवतोदिवैके प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति* ॥ १८ ॥

विषुवतः दिवा एव एके आचार्याः प्रातरनुवाकस्योपाकरण-
मिच्छन्ति ॥ १८ ॥

बहिरिष्ट्यैके बहिष्यवमानेन स्तुवने* ॥ १९ ॥

यदसि स्तवनं प्रकृतं तदस्य विषुवत एके आचार्या बहिरिच्छन्ति

* आचार्यबोध्यवम् ।

अध्वर्योहृद्गतुश्चायं ॥
 ...तन्नुवाच ॥ ब्रह्मवर्मानयोरेव विधिर्दृष्टः दिवा
 "कीर्त्तय" ॥
 ...पादकः ॥ १॥

अग्निर्न्द्रायोपास्मै पवस्व वाच इति स्तोत्रीयं शु-
 ङ्गाः* ॥ २० ॥

अग्निर्न्द्राय पवते उपास्मै गायता नरः पवस्व वाचो अग्निर-
 इत्येतानि स चतः सक्षार्यद्वचं कृत्वा एतत् स्तोत्रीयं शुङ्गा आचार्या-
 मन्यन्ते ॥ २० ॥

वात आवात्विति माषशरावयः* ॥ २१ ॥

माषशरावय आचार्या वात आवात्वित्येवं स्तोत्रीयं कुर्वन्ति
 स्तोत्रीया बहिष्यवमानाद्यस्तुतः ॥ २१ ॥

यज्ञायज्ञीयभासे व्यतिहरन्त्येके* ॥ २२ ॥

एके आचार्या यज्ञायज्ञीयभामयोः व्यतिहारं कुर्वन्ति अन्योऽन्य-
 म्नानापत्तिर्यतिहारः यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति भासमग-
 दुभि ॥ २२ ॥

वषमक्षां असि ह्यर्येन्द्रमिद्वेतातये आयन्तइव ह्यर्यमिति
 मक्षादिवाकीर्त्यस्तोत्रीया विकल्पते* ॥ २३ ॥

* शास्त्रायणोऽप्येवम् ।

महादिवाकीर्त्यस्य नित्यसोनीयस्य स्थाने एतेषां यथोद्दिष्टानां
एकः स्याद्विकल्पेन विकल्पो नाम तुल्यार्थप्राप्ताविष्टताध्यवसायः ॥२३॥

इति चतुर्थस्य षष्ठी कण्डिका ।

अथ सप्तमी कण्डिका ।

वृक्षत्पृष्ठस्येदग्रियवती प्रतिपत्तृतीयात् साहस्रादाज्यानि
नित्यैर्विकल्पन्त उत्सृष्टस्थाने रथन्तरं तस्य महादिवाकीर्त्यं
मयः सोम इति पार्थमाभिजितानि पृष्ठानीन्द्रक्रतौ श्यैतज्ज्ञाः
अकुबुष्णिच्चावधुरति पिपीलिकमध्याः श्यावाश्वविकर्णगौरी-
वितान्धीगवौदलभासान्यनुष्टुभ्यौदलस्थाने वा वाङ्निधनं
क्रौञ्चमरण्ये गोये त्वच्योर्ब्रतात्यरे* ॥ १ ॥

यदि वृक्षत्पृष्ठे विषुवां स्यात् ततस्तस्मिन्नग्रियवती प्रतिपद्भवेत्
इतीथात्साहस्रादाज्यानि च स्युः अग्निं दूतं वृणीमह इत्येतदादीनि
नेत्यानि वा यानि विषुवति तानि स्युः नित्यैर्विकल्पन्त इत्येतदुक्तं
उत्सृष्टस्थाने रथन्तरं वृक्षत्यान्तस्य महादिवाकीर्त्यान्तस्य रथन्तरस्य
स्थाने महादिवाकीर्त्यं भवेत् अथं सोम इति पार्थं स्यात् शिशुं
शानावाः स्थाने आभिजितानि पृष्ठानि, आभिजितानीति किं

* आह्वयबनैतेन द्वादशसुक्तानि कृतानि ।

सारभ्यते एदा बृहत्पृष्ठयेदिति बृहत्पृष्ठत्वात् सिद्धम् इन्द्रकृतो
 शैतमिति च वक्ष्यति अनेनैव शैतेन सिद्धिर्भवति उच्यते, अग्नि-
 जितानि पृष्ठानीत्यनेन सिद्धस्यैव स्तोत्रीयाविशेषणार्थम् अभिजितस्य
 यष्टणम् इन्द्रकृतो शैतम् इन्द्रकृतं न आभरेत्येतस्मिन् प्रगाथे शैत-
 म्नात् गोः ककुबुणिर्हो गोरित्यपादानस्तच्छणा पञ्चमी विषुवतः
 ककुबुणिर्हो अपोच्छ गोः आहरेत् तदेतदपाच्यमविशेषादुष्णिहं कथ-
 न्तरि वाच्यमेव गोः ककुबुणिर्होविति उच्यते, बृहत्पृष्ठयेदधि-
 क्षत्य कथं ज्योतिष्टोमेन बृहत्पृष्ठे गोरेव ककुबुणिर्हो स्याताम
 उद्धरति पिपीलिकमध्यं पर्युष्यितेतामनुष्टुभं पिपीलिकमध्यामुद्ध-
 रति साम पुरोजित्यां कल्पयत्यतस्तामुद्धरति श्वावाश्वविकर्णं गोरौ
 वितान्मोगवौदलभाभान्नुष्टुभि एतानि यथासूत्रितान्नुष्टुभि भवन्तु
 दलस्थाने वाङ्मधनं ब्राह्मं भवेदा न या अरण्ये गेये विकर्णभागे
 तर्चयः स्याताम् अन्तानि सर्वाणिकर्चानि स्युः अनुष्टुभि व्रतान्तरे य-
 सामनो ते व्रतादाहन्त सूर्यवतीषु कावं कुर्यात् यज्ञायज्ञीयमग्नि-
 ष्टोमसाद्यः ॥ १ ॥

विश्वजिति यज्ञायज्ञीयबृहती व्यतिहरन्त्येके * ॥ २ ॥

एकं आचार्यः विश्वजिति यज्ञायज्ञीयबृहती व्यतिहारं कुर्वन्ति
 यज्ञायज्ञीयगग्निष्टोमसाम तस्य स्थाने बृहदनुष्टुभि ॥ २ ॥

बृहत्पृष्ठयेत्तृतीयात् साहस्रात् प्रातःसवनं कालेयस्थाने

* ब्राह्मण्योऽप्येवम् :

समन्तमाभिजितानि पृष्ठानीन्द्रकृतौ श्यैतज्ज्ञेः ककुबुषिण-
चावद्वरति पिपीलिकमध्या अनुष्टुप्प्रमृति व्रतात्* ॥ ३ ॥

यदि विश्वजित् बृहत्पृष्ठः स्यात् ततः प्रतीयात् माहम्नात् प्रातः-
सवनं भवति पवस्व वाचो अघिय इत्येवमादि कालेयस्य स्याने
प्रसृत भवति बृहत्यां आभिजितानि पृष्ठानि अत्र न भवन्ति बृह-
दादीनि इन्द्रकृतौ श्यैतं भवति गोः ककुबुषिणो भवतः पर्युष्यत्ये-
तदाद्या उद्वरति अनुष्टुप्प्रमृति व्रतात् अनुष्टुभमारम्भः याऽन्यो द्रव्य-
विशेषः सांत्वरिकाद्भवति ॥ ३ ॥

उत्तरे पक्षस्ययनविकल्पः † ॥ ४ ॥

इदं नानाहोभिर्वयं कल्पयामो यथेतद्वाङ्मणमिति मा-
हिकल्पना भमाप्ता साम्प्रतमुत्तरे पक्षस्ययनविद्वत्त्वा वक्ष्यता इति
प्राक्प्रवेशः अयनविकल्पा गतिविकल्पा इत्यर्थः अयनानि

अभिप्लवपृष्ठ्यान् प्रतिलोमानुपयन्त्यहरावर्त्तकारिणः † ॥ ५ ॥

अभिप्लवाश्च पृष्ठ्याश्च अभिप्लवपृष्ठ्याः तानभिप्लवपृष्ठ्यान् प्रतिलो-
मान् कुर्वन्ति ये अहरावर्त्तकारिण आचार्याः अभिप्लवपृष्ठ्यानह-
प्रतिलोमान् कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

* ब्राह्मण्यखेनानेन सूत्रत्रयं कृतम्

† ब्राह्मण्यखेनोप्येवम् ।

पृथ्याभिज्ञवाननुलोमान् मासावर्त्तकारिणः* ॥ ६ ॥

ये मासावर्त्तकारिण आचार्याः ते पृथ्योपक्रमान् अभिज्ञवा-
वसानान् कुर्वन्ति अहः आनुलोम्यम् ॥ ६ ॥

गो आयुषी च विपरिहरन्ति* ॥ ७ ॥

ये मासावर्त्तकारिणः ते गो आयुषोर्ध्वतिहारं कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

उत्तमं सम्भार्यं कुर्वन् सप्तमान्मासान् पृथ्याभिज्ञवा-
नुद्धरेत् पञ्चायनमासान् कृत्वा दशरात्रमिश्रादभिज्ञव-
मुद्धरेत् † ॥ ८ ॥

यद्युत्तमं मासं सम्भार्यं कुर्यात् ततः सप्तमान्मासान् पृथ्यं धीन्दा-
भिज्ञवानुद्धरेत् स्वरसामानो विधजितश्च कृत्वा अन्यान् अयनमासान्
कुर्यात् पृथ्यञ्जत्वारस्याभिज्ञवाः षड्रहाः एषोऽयनमासः पञ्चायनमासान्
कृत्वा दशरात्रमिश्रान् मासान् अभिज्ञवमुद्धरेत् त्रयः स्वरसामानो
विधजित् अभिज्ञवौ षड्रहौ आयुश्च गौश्च द्वे अहनी द्वादशाहस्य
दशरात्रि महाव्रतश्चातिरात्रश्चेत्येतत्परिसंख्यं सम्भार्यं मासस्योत्त-
मस्य ॥ ८ ॥

तथा सति पूर्वे पक्षसि विकल्पः* ॥ ९ ॥

* प्राच्यायणोऽप्येवम् ।

† प्राच्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तथा सति विकल्पे उत्तमे सम्भार्ये क्रियमाणे पूर्वे पक्षसि विकल्पो
भवति पक्षःसामान्यात् ॥ ८ ॥

षष्ठादभिन्नवपृष्ठानुद्धृत्य चतुर्विंशदुत्तरान् कुर्यात्* ॥ १० ॥

षष्ठात्त्रोनभिन्नवान् पृष्ठयश्चोद्धृत्य चतुर्विंशत् प्रायणीयादङ्ग
उत्तरान् कुर्यात् अतिरात्रं कृत्वा तत्र चतुर्विंशं प्रायणीयमहः तत्र-
त्रोनभिन्नवान् पृष्ठयश्च कृत्वाभिजितं त्रयः स्वरसामानः ॥ १० ॥

समौ पक्षौ चिकीर्षन् पञ्चायनमासान् कृत्वा दशरात्र-
मिश्रं मासमुद्धरेत् पञ्चदशौ पक्षौ त्रयस्यापरिमात्कं वृद्धत-
पृष्ठं विश्वजितम् † ॥ ११ ॥

समौ पक्षौ कर्तुमिच्छन् उत्तरस्य पक्षस्य प्रथमे मासि त्रयः
स्वरसामानो विश्वजितपृष्ठस्त्रोनभिन्नवान् कृत्वा ततः परं पञ्चायन-
मासान् कुर्यात् पञ्च कृत्वा दशरात्रमिश्रं मासमुद्धरेत् पञ्चदशौ पक्षौ
त्रयस्य कुर्यात् परिमादश्च तस्मिन् कुर्यात् एवं पञ्चविंशद्व्रतः
पञ्चदशस्तोत्रोयाः ह्रस्वन्ते ततस्ते पञ्चदशचतुर्विंशाः सम्यगन्ते एवं
प्रायणीयेन चतुर्विंशेन समलं भवति वृद्धतपृष्ठं विश्वजितं करोति
एवं यावन्तः पूर्वस्मिन् पक्षसि पृष्ठोपायास्तावन् एवोत्तरस्मिन् भवन्ति
एतत्पक्षसामलसुकम् ॥ ११ ॥

* ब्रह्मायजोऽप्येवम् ।

† ब्रह्मायजंनेतेन वृद्धत्रयं कृतम् ।

विश्वजित उपरिष्ठादायुषमेक उपयन्ति* ॥ १२ ॥

एके आचार्या विश्वजित उपरिष्ठादायुषं कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

तथा सति गो आयुषोरैकाद्विके बृहत्तौ* ॥ १३ ॥

तथा सति विकल्पे गो आयुषोरैकाद्विके बृहत्तौ भवेतां ॥ १३ ॥

दशरात्रमेक आवर्त्तयन्ति* ॥ १४ ॥

एके आचार्या दशरात्रमप्यावर्त्तयन्ति आवर्त्तं सर्वसुत्तरं पक्ष
कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

तस्माद्भूतं यदा परं व्रतान्ते मानसं सांवर्ग्यजिता गो
तमाः* ॥ १५ ॥

तस्मादावृत्तादशरात्रान्तरं यदा व्रतं भवति तदा तस्य परस्मा
ज्ञानमभवति एवं सांवर्ग्यजिता गोतमा आचार्या मन्यन्ते नतु तेन
समर्थमिति ॥ १५ ॥

---

* ब्राह्मण्यगोऽप्येवम् ।

इति चतुर्थस्य सप्तमी कण्डिका ।

अथ अष्टमी कण्डिका ।

ज्योतिषामयनविकल्पाः* ॥ १ ॥

इह गवामयनस्य षष्ठ्यधिकं त्रिंशत् पठितान्यहरानि ब्राह्मणेन
संवत्सरविकल्पान्धानेके श्रूयन्ते ज्योतिर्नक्षत्रादयस्तेषां कल्पना चिकी-
र्षिता पुरा तदारभते ज्योतिषामयनविकल्पा इति ज्योतीषि नक्षत्रा-
दीनि तेषाङ्गतिविकल्पा वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

तत्र यदादिनोऽन्ततस्तदूर्ध्वं विषुवतः* ॥ २ ॥

तत्र तेषु ज्योतिषाङ्गतिविकल्पेषु पूर्वस्मिन् पक्षसि यद्यदादितो
वक्ष्यन्त तदूर्ध्वं विषुवतः श्रान्ततः प्रत्येत्यम् ॥ २ ॥

मासि मास्याद्यस्याभिप्रवस्य स्थाने विकट्टकाः* ॥ ३ ॥

ये ते मावना मासाः त्रिंशिनः कल्पिताः तेऽथैकस्मिन्मासि
आद्यस्याभिप्रवस्य स्थाने विकट्टकाः व्यहो भवन्ति आभिप्रव एवेत्यर्थः
उक्तैरे पक्षस्यान्यस्य ॥ ३ ॥

स षट्त्रिंशदूनो नाह्नः सप्तविंशिनो हि मासः† ॥४॥

स एवं क्रियमाणः संवत्सरः मावनात् संवत्सरात् षट्त्रिंशता-

* माह्नायनोऽप्येवम् ।

† माह्नायनीये केंदविषये विशेषोऽस्ति ।

होभिः जनो भवति नाक्षत्रः नक्षत्रसंज्ञितः सप्तविंशिनो मासा भवन्ति
तत्र सप्तविंशतिर्नक्षत्राणीति ॥ ४ ॥

षष्ठाद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने ज्योतिर्गोश्च ज्योतिरेवावृत्तः
स नवोनो नाक्षत्र एव त्रयोदशी* ॥ ५ ॥

षष्ठस्य मासस्य य आद्योऽभिप्लवः तस्य स्थाने ज्योतिर्गोश्च स्यातां
ज्योतिरेवावृत्तः स्यात् न गोः उक्तं तत्र यदादितोऽन्ततस्तदूर्ध्वं विषु-
वत इति स सावनात् संवत्सराक्षवभिरहोभिरूनः चत्वार्यहानि पूर्ण-
स्मिन् पक्षसि क्षुप्रानि पञ्चोत्तरस्मिन् स नाक्षत्र एव संवत्सरो भवति
त्रयोदशी तत्रापि सप्तविंशति एव मासाः त्रयोदश भवन्ति ॥ ५ ॥

युग्ममासेष्वाद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने तत्पञ्चाहः स षड्-
नखान्द्रमसः* ॥ ६ ॥

युग्ममासेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु प्रथमस्याभिप्लवस्य स्थाने तत्प-
ञ्चाहः अभिप्लवपञ्चाहः तत्र यदादितोऽन्ततस्तदूर्ध्वं विषुवत इत्येतदनु-
वर्तते एवं सावनात् संवत्सरात् षड्भिरहोभिरूनखान्द्रमसः एषा
चान्द्रमसो गतिः ॥ ६ ॥

षष्ठादौ त्रिकद्रकानभिप्लवञ्चोपदध्यात् सोऽष्टादशाधिकः
पौर्णमासी प्रसवस्तैर्युगयनिक आदित्यस्य* ॥ ७ ॥

षष्ठ्य मासस्यादौ विकद्रुकानभिप्रवञ्चोपपत्त्यात् उपधानं
 कथ्यत् ज्योतिषं दर्शावधि मासमुशन्ति चान्द्रं सौरं तथा भास्कर-
 राशिचारात् । चिंशद्विनं सावनभंजमार्था नाक्षत्रमिन्दोर्भगणभ्र-
 माच्च । वृहस्पतिः अभ्युदये रवेर्मसि चान्द्रं पितृकर्मणि । यजे सावन-
 मियाज्जराक्षं सर्वव्रतादिषु । पूर्वस्मिन् पक्षसि यदादिनोऽन्ततस्तदूर्ध्वं
 भिद्यनुवर्तते एवं सावनात् संवत्सरादष्टादशभिरहोभिरधिकः पूर्व-
 स्मिन् पक्षसि अतिरिच्यते नवोत्तरस्मिन् एवमष्टादशाधिकः पौर्णमास्यां
 चाक्ष प्रभवः स्यात् स आदित्यः संवत्सरः तैर्यग्यनिकः कदाचिदा-
 दित्यक्षेपा गतिर्भवति तिर्यग्गतिः शान्तरिचो गतिः तिरश्चो ॥ ७ ॥

उत्सर्जनानि मामि मामि* ॥ ८ ॥

प्राङ्गणं आ वा एते संवत्सरं प्याययन्ति य उत्सृजन्ति यथा वै
 दूतराप्तात एवं संवत्सरोऽनुत्सृष्ट इत्येतान्युत्सर्जनान्यादर्शयति
 ततस्तदुत्सर्जनानि उच्यन्ते, उत्सर्जनानि मामि मामि भवन्ति ॥ ८ ॥

यथान्त एवमावृत्तानामादिः* ॥ ९ ॥

यथा अन्तः वक्ष्यते पूर्वस्मिन् पक्षसि एवमावृत्तानामादिः उत्त-
 रस्मिन् पक्षसि स्यात् ॥ ९ ॥

पूर्वेष्वभिप्रवेषु षष्ठमक्षरकथं कृत्वाग्रिष्टोममुत्तमे* ॥ १० ॥

* दाक्षायणेऽप्येवम् ।

मासि मासि पूर्वेष्वभिप्लवेषु षष्ठमहरकथं कृत्वा उत्तमेऽभि-
प्लवे चतुर्थे षष्ठमहरमिष्टोमं कुर्यात् उक्तं यद्युत्सृजेयुरकथान्युत्-
सृजेयुरिति उत्सर्गिणामेष विधिः यथान्त एवमावृत्तानामादि-
गित्युत्तरपाक्षिको विधिरुक्तः ॥ १० ॥

तद्वैकत्रिकस्तोमम्* ॥ ११ ॥

तद्वा अहः उत्तमस्याभिप्लवस्य षष्ठं यदमिष्टोमसंस्तुतं तदेक-
त्रिकस्तोमं स्यात् उक्तं अथ खल्वाहरेकत्रिकं कार्यन्तदेव साक्षा-
दुत्सृष्टमिति तस्यैकत्रिकस्तोमस्य द्रव्यमुच्यते ॥ ११ ॥

असृक्षतेति बहिष्पवमानं गायत्रं गायत्र्यामाश्वमैङ्
बृहत्या गोष्ठो वायारुचेति गायत्रपार्श्वमार्भवः † ॥ १२ ॥

असृक्षतेत्यस्यां बहिष्पवमानेऽवस्थितायां गायत्र्यां यथा गायत्रं
स्यात् आश्वमैङ् बृहत्याम् अवस्थितायामेव गोष्ठो वा अयारुचेत्यस्या-
मृचि गायत्रपार्श्वमार्भवः अन्यत् समानमेव ॥ १२ ॥

सवनविधं पशुं कुर्वन्नत्तममभिप्लवपञ्चाहं कृत्वा षष्ठ-
स्थाने सवनविधः पशुः* ॥ १३ ॥

उक्तम् अभ्युह षण्वन्ति क्षिद्रो वा एतेषां संवत्सर इत्याहुर्न्य

* आह्वायणोऽप्येवम् ।

† आह्वायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

क्षामयुःशुजन्तीति पशुमालभन्तइति प्रातः पशुमालभन्तं तस्य
पशुं प्रचरन्तो येतदादिविधिरुक्तः सवनविधस्य पशोः तं सवनविध
पशुं कुर्यात्तममभिस्रवपश्चाह कृत्वा षष्ठस्याहः स्थाने सवनविध
पशुं कुर्यात् उत्तरपात्तिको विधिरुक्तः ॥ १३ ॥

प्रथमश्चाभिस्रवं पश्चाहं कृत्वा मासान्ते सवनविधः
पशुः* ॥ १४ ॥

षष्ठमासस्याद्याभिस्रवस्य स्थाने तत्पश्चाहं कृत्वा मासान्ते सवन
विधः पशुं कुर्यात् ॥ १४ ॥

सर्वान्मानिके प्रथममभिस्रवपश्चाहं कुर्याः ॥ १५ ॥

एके मासार्थाः सर्वान्मासान्मानिच्छन्ति केन न्यायिनैरुच्यते
प्रथममभिस्रवपश्चाहं कुर्याः मासि मास्याद्यस्याभिस्रवस्य स्थाने तत्त
पश्चाहं कुर्याः ॥ १५ ॥

अह्नो वा समस्यैरभिस्रवपुण्यथाः सान्निपातिके ॥ १६ ॥

अह्नोर्वा भगसं कुर्याः मासि यास्वभिस्रवपुण्यथाः आभिस्रवि-
कश्च षष्ठसहः पात्तिकश्च प्रथमन्ते एकांमासहनि कुर्याः ॥ १६ ॥

अभिस्रवपौरुत्तम* ॥ १७ ॥

* दाह्यायणोऽप्येवम् ।

। दाह्यायणोनाम्नेन सवनद्वयं कृतम् ।

उत्तमे गवामथनस्य मासि अभिष्ववयोः मासिपातके ऋक्षोः
समस्येयुः तत्र ह्यनन्तरं पृष्ठयो नास्ति ॥ १७ ॥

तथा सत्येकादश्यां पूर्वपक्षस्य दीक्षित्वा त्रयोदशदीक्षाः
कुर्वीरन्* ॥ १८ ॥

तथा सति विकल्पे एकादश्यां पूर्वपक्षस्य दीक्षित्वा सत्रिणः
त्रयोदशदीक्षां कुर्वीरन् ॥ १८ ॥

सप्तदश वा* ॥ १९ ॥

अथर्वः ॥ २० ॥

व्यत्यासं वा पूर्णां नानूनपूर्णां नावृत्ताच्छालङ्कायनिनः ॥ २० ॥

व्यत्यासं वा व्यत्यस्य वा पूर्णम् न ऊनं पूर्णमिति एवंपूर्वस्मिन्
पक्षसि मासानां क्रिया मन्यन्ते एवम् ऊनं पूर्णम् ऊनं पूर्णमित्युत्तर-
स्मिन् पक्षसि शालङ्कायनिनो मन्यन्ते ॥ २० ॥

एकाष्टकादीक्षिण उपसर्गिणस्ते तृष्णीमेकत्रिंशद्व-
रासीरन्† ॥ २१ ॥

उपसर्गविधानमुक्तम् अन्ते उपसर्गिणो भवन्ति य उपसर्गिणो

* आश्वाराखोऽपेवम् ।

† भाष्यायनीये तस्य सूत्रेण कृतम् ।

एकाष्टकायान्दोक्षिते ते किं कुर्युरित्युच्यते एकाष्टकादीक्षिण उप-
सर्गिणः मासि मासि तृष्णीमेकचिंशमहरासीरन् ॥ २१ ॥

सवनविधेन वा पशुना यजेरन्* ॥ २२ ॥

तस्मिन् मासि मास्येकचिंशऽहनि सवनविधेन वा पशुना यजेरन्
सवनविधस्य पशोर्विधानमुक्तम् ॥ २२ ॥

अध्वर्युर्बद्धृचैः समयं कृत्वा दोक्षेरेन्नेवमबिलोपो भवतीति
भवतीति* ॥ २३ ॥

अध्वर्युर्भिर्बद्धृचैश्च सह समयं कृत्वा विधिं प्रति ये विकल्पाः तेषाम्
एकङ्गत्वं सर्वेऽङ्गीकृत्य दोक्षेरेन् एवं क्रियमाणे न विवादो भवति
कर्मणः हेतुपादानं किमर्थमिति चेत् उच्यते, एतत्प्रकरणविषयमेव
केवलं विधानं माभूदिति कथं सर्वकर्मसध्वर्युर्बद्धृचैः सह समयं कृत्वा
दोक्षेरेन् अलोपहेतुत्वादिति ॥ २३ ॥

इति चतुर्थस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुखः कुर्याद्दोमेभ्योऽन्यत् ॥ २४ ॥

* ब्राह्मण्यखोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मण्यखे नामेन सप्तदशं कृतम् ।

उक्तं गवामयनं सविकल्पं साम्प्रतं ब्रह्मत्वं विवक्षितं इत्ये-
 ह वै विश्वामित्रायेक्यमुवाच वसिष्ठाय ब्रह्मवागुक्तमित्येवं विश्वा-
 मित्राय मनो ब्रह्म वसिष्ठाय तदा एतद्वासिष्ठं ब्रह्मापि हैवंविदं
 वा वासिष्ठं वा ब्राह्मणं कुर्वीतेति एवं ब्राह्मणपरामर्शः क्रियते
 उद्गात्रे तस्य ब्रह्मणः कर्माच्यते तद्विवक्षुराह सर्वत्र ब्रह्मा दक्षि-
 णतः उदङ्मुखः कुर्यादिति सर्वत्र सर्वकर्मस्वित्यर्थः सर्वशब्दे निरव-
 शेषवाची ब्रह्मेति कर्त्ता निर्दिश्यते दक्षिणत इति दिक्परिग्रहः
 क्रियते कस्य दक्षिणतः उच्यते, कर्मणः क्रियमाणस्य दक्षिणे प्रदेशे
 स्यात् उक्तं तस्माद्ब्राह्मणं दक्षिणत आसयतीति उदङ्मुख इति कर्म-
 सुदङ्मुखता निर्दिश्यते ब्राह्मणः कुर्यादिति क्रियोपदेशः सर्वेषां
 कर्मणां क्रियमाणानां दक्षिणतो ब्रह्मा स्यादिति एष सूचार्थः होमे-
 भ्योऽन्यत्कर्म उदङ्मुखः कुर्यात् होमस्तु प्राङ्मुख एव प्राङ्मुखकरणा-
 द्धानादेश इति अत्रोच्यते, सर्वग्रहणन्तावन्न कर्त्तव्यं किं कारणम्
 अधिष्ठतत्वात् सर्वकर्मणां विध्यव्यपदेशे सर्वकत्वधिकार इति योऽयं
 विधिरव्यपदेशे आदिश्यमानः सार्वकृतुको भविष्यत्येव तस्मात् सर्वग्रहणं
 शक्यमवक्तुम्, अथ पुनः क्रियते कारणं वक्तव्यम् उच्यते, अत्र ताव-
 दयं सर्वशब्देऽधिकारनिवृत्त्यर्थः सत्तेषु सर्वानध्वर्युर्दक्षिणेदित्येषोऽधि-
 कारः प्रवृत्तः तस्मात् सर्वशब्दे युक्तो ब्रह्मणः कर्मादी उच्यते,
 यद्येवं तथापि न कर्त्तव्यः सर्वशब्दः कस्मात् अर्थसमाप्तेः योऽसौ सचा-
 धिकारः प्रवृत्तः तस्यार्थः समाप्तः किञ्चान्यत् न प्रकृतमतिदेशा-
 बाधन्त इति च न्यायोपदेशात् न ह्यातिदेशिको विधिः सामान्यस्या-
 धिकारस्य प्रवृत्तस्य बाधको भवति तस्मात् सर्वशब्दस्तदवस्य एव

उच्यते, एवं तावदयं सर्वशब्दः शेषविध्युपसंग्रहार्थाऽन्तु उद्गात्रं
 सोममधिकृत्योत्पन्नं सर्वकृत्वधिकार इति सोऽयमाचार्यः सर्वशब्दं
 करोति कथं एतद्ब्रह्मत्वं पाकहविः सोमेषु सर्वेषु स्यादिति उच्यते,
 यद्येवमर्थं सर्वग्रहणं तथापि न कर्त्तव्यमेव अक्रियमाणेऽप्येतस्मिन् न
 गम्यत एवैतत् यथा सर्वचेति कथं पाकयज्ञादोन् वक्ष्यति एकाग्री
 यज्ञास्तेषां हेवाव्यत्सु, तूष्णीमुपविशेत् अन्याधेये दक्षिणया दारा प्रपद्य
 चातुष्प्राश्नन्निर्वस्यत्सु, तूष्णीमुपविशेत् इत्यादिषु सर्वेषु यजुषोप-
 विशेत् मिथुनौ दक्षिणान्वारम्भणीयायामिष्टौ अमावास्यायान्दोहज-
 पवित्रे मार्जयेरन्नापोहिष्ठीयाभिः चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासानां-
 क्षत्स्वयजुर्हरिष्यत्सु, यजुषोपविशेत् पशूनां यूपार्जतिं हेवाव्यत्सु, तूष्णी-
 मुपविशेत् सौत्रामण्यां सुराकर्मस्त्रात्राजमाशेतेति एवमेकविंशति-
 ऽस्यापि यज्ञे सिद्धे ब्रह्मत्वे सर्वग्रहणं न तदवश्यमेव तस्मान्न कर्त्तव्य-
 मिति उच्यते, कर्त्तव्यमेव अक्रियमाणे एतस्मिन् ये सोमाङ्गभृताः
 पाकहविर्यज्ञास्त्रास्तेषु न प्रतीयेत यदार्धद्वैतमधिकृत्य ब्रवीति नैतन्ब-
 वानामार्माः सरस्वत्यान्तेषामेकोऽध्वर्युस्तस्मिन् संवत्सरमग्निमिन्वीत तथै-
 काग्रेः परिचर्या तथेति संवत्सरादूर्द्ध्वं परिणमनम्यालो कुरुचेने तस्या-
 मग्नीनाधाय यथाकालमन्वारम्भणीययेष्टा प्रसज्येतेति तथा कैण्ड-
 पायिनो मासन्दोक्षिता भवन्ति ते मासि मासि सोमं क्रौण्वन्ति तेषां
 द्वादशीपक्षदसुपसङ्गिरित्वा सोममुपनह्य माममग्निहोत्रं जुहुति
 मासन्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते मासं वैश्वदेवेन मासम्वरुणप्रघासैः
 मासं साकमेधैमसिं शुनाशोऽप्येति एवमेते पाकहविर्यज्ञाः सोमाङ्ग-
 भृता इष्टाः तदक्रियमाणे सर्वशब्दे एतेष्वेवैतद्ब्रह्मत्वं न प्रतीयेत

तस्माद्भदित्यत आह सर्वत्रेति उच्यते, यद्येवमर्थं तथापि न कर्त्तव्यम्
 अस्मिन्नेव पाकहविर्यज्ञप्रकरणज्ञापकानि वक्ष्यन्ते यथा शूलगवे च
 बलीन् क्रियमाणाननुगच्छेत् इष्टादिषु सर्वेषु यजुषोपविशेत् एतत्
 सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वम् अङ्गभूतानां वेत्येतदुक्तं भवति पशूनां दूपाहुतिं
 हेत्यतस्तु यजुषोपविशेत् वपायां हुतायामिदमाप इति चात्वाले
 मार्जयित्वा सर्वपशूनां ययार्थं स्यात् अङ्गभूतानां चानङ्गभूता-
 नाच्चेति सिद्धे एकविंशतिभंस्ये यज्ञे ब्रह्मत्वे सर्वत्रग्रहणं तदवस्थमेव
 तस्माच्छस्यमकर्त्तुम् उच्यते, न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यमेव अस्य ताव-
 त्सर्वशब्दस्य ब्रह्मणैव समानाधिकरणमस्तु सर्वत्र ब्रह्मा सर्वं चायत इति
 सर्वत्र सर्वत्र चासौ ब्रह्मा च सर्वत्र ब्रह्मा कथं सर्वं चायते एवंविदं
 च वा एष ब्रह्माणमनुगायत्येवमधिष्ठत्याह ब्राह्मे वैकर्त्तिक-
 कुरुतश्चाभिरक्षति एवंवित् च वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्विजो
 ऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्राह्मणं कुर्वीतेति सोऽयं सूत्रकारः
 एवंलक्षणं ब्रह्माणं दर्शयति सर्वत्र ब्रह्मेति किञ्चान्यत् यत्र च ब्रह्मणः
 कर्मास्ति सर्वेषां कर्माणां क्रियमाणानां सुब्रह्मण्यप्रभृतीनां ब्रह्मा हि
 दक्षिणतः स्यात् एवञ्च शाखान्तरेऽप्याह वाग्यतः कर्माणि स्मर्यमाण
 आसौ तस्याः तस्याः चेष्टाया दक्षिणत एव स्यात् दक्षिणायाश्च
 दिशो न व्यवेतेति तस्मात् सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणतः आवसथोऽपि ब्रह्मणो
 देवयजनस्य दक्षिणत एव स्यात् तस्माद्युक्तं सर्वग्रहणम् ॥ १ ॥

पाकयज्ञा इत्याचक्षत एकाग्रौ यज्ञान्* ॥ २ ॥

* ब्राह्मयज्ञोऽयं च ।

पाकयज्ञा इत्येवमाचक्षते य एकस्मिन् यज्ञाः पाकयज्ञा इति सं-
व्यवहारार्था संज्ञा वक्ष्यति तूष्णीं पाकयज्ञे दक्षिणामोमिति वा प्रति-
गृह्णीयादिति अथ यज्ञयज्ञं किमर्थमिति चेत् उच्यते ये श्रवज्ञो-
भूताः पाकयज्ञास्तेषामेतद्विधानमुपदिश्यते अन्येषां गृह्णीयात्मेव ॥१॥

तेषां होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेद्वृते यथार्थं स्यात्* ॥ ३ ॥

तेषां पाकयज्ञानां होष्यत्सु होमकालात्पूर्वं तूष्णीमुपविशेत्
ज्ञते यथार्थं स्यात् यथार्थं स्यादित्यपवर्गं कर्मणा दर्शयति ॥ ३ ॥

गूलगवे च बलीन् ह्वयमाणाननुगच्छेन्निधायमानानां दक्षि-
णतः स्थित्वा निहितेष्वप उपस्पृश्यान्पेक्षं प्रत्याव्रजेत्* ॥ ४ ॥

गूलगवानामपगूलर्भवत्यध्वर्यूणामेकास्मिन् तत्र यथाविधानमा-
मित्रा बलीनरूपं ह्वयमाणाननुगच्छेत् तेषां बलीनां निधायमानानां
दक्षिणतः स्थित्वा निहितेषु तेषु बलिषु अप उपस्पृश्य अनपेक्ष्य
प्रत्याव्रजेत् ननु दक्षिणतः स्थित्वा इति किमर्थम् उच्यते, आचार्यस्य
प्रवृत्तिरियं यत्र यत्रानुगमनं तत्र तत्र वक्ष्यति । अथ गूलगवे चेति
चक्षुः किमर्थं उच्यते, तत्र केचिद्वलीन् हरति केचिन्न तथेषां
ह्वयते तेषामनुगच्छेत् ॥ ४ ॥

तूष्णीं पाकयज्ञे दक्षिणामोमिति वा प्रतिगृह्णीयात् + ॥५॥

* ब्राह्मण्यजेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† ब्राह्मण्यजेत्येवम् ।

पाकयज्ञं दक्षिणा दीयमानाः तृष्णीं प्रतिगृहीयात् श्रोमिति
वा, शुल्लगवः प्रकृतः अतः पुनः पाकयज्ञग्रहणं करोति कथं, सर्वेषु
पाकयज्ञेषु तृष्णीमोमिति वा प्रतिगृहीयादिति ॥ ५ ॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणा पूर्णपात्रं स्थालीपाकस्य* ॥ ६ ॥

एकाम्री यः पशुः तस्य पशुरेव दक्षिणा, पूर्णपात्रं स्थालीपाकस्य
दक्षिणा, पूर्णपात्रस्य लक्षणमुक्तं गृह्ये पशुरेवेत्येवशब्दः क्रियते दक्षि-
णात्वे अनादेशे पशुर्दृष्टः स एव स्यात् न यज्जातीय आलभ्यत
इति ॥ ६ ॥

उभयोर्वा यथोत्साहम् † ॥ ७ ॥

उभयोर्वा पशुस्थालीपाकयोर्यथोत्साहं दक्षिणां दद्याद् यज-
मानः येषां होष्यत्सु तृष्णीमुपविशेत् ऊते यथार्थं स्यात् तेषां
मेतद्विधानमुपदिश्यते अन्येषां गृह्योक्तमेव ॥ ७ ॥

कर्मादिषु सर्वेषु अध्वर्युसंप्रैषमागमयेत् † ॥ ८ ॥

कर्मणामादिषु सर्वेषु अध्वर्युसंप्रैषमागमयेत् कः कस्मिन् कर्माणि
सम्प्रैष इति सर्वग्रहणम् इति पाकयज्ञाः प्रकृताः ॥ ८ ॥

पूर्वया च द्वारानादेशे प्रविशेत् † ॥ ९ ॥

* आह्वयान्नैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आह्वययोगोप्येवम् ।

अनादेशे पूर्वया द्वारा प्रविशेत् कर्मशालायां चशब्दः सर्वकर्म-
स्त्विति प्रकृतानुकर्षणार्थः अनादेश इति वक्ष्यत्यग्न्याधेये दक्षिण्या
द्वारा प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

अग्न्याधेये दक्षिण्या द्वारा प्रपद्य चातुष्पाशं निर्व-
स्यत्सु तृष्णीमुपविशेत्* ॥ १० ॥

पाकयज्ञेषु ब्रह्मलसुक्तं साम्प्रतं हविर्यज्ञेषूच्यते, अग्न्याधेयस्नान
प्रथमं हविर्यज्ञिकं कर्म तस्मिन्नग्न्याधेये दक्षिण्या द्वारा प्रपद्य कर्म-
शालायां चातुष्पाशं नाम हविःचत्वारः प्राश्नन्ति तमिति चातुष्पाश-
न्तर्दर्थं द्रव्यनिर्वपणं करिष्यत्सु तृष्णीमुपविशेत् ॥ १० ॥

निरूपे यथार्थः स्यात्* ॥ ११ ॥

निरूपे तस्मिन्चातुष्पाशे हविषि यथार्थः स्यात् यथार्थः
स्यादिति गच्छेदित्येतदुक्तं भवति ॥ ११ ॥

तदुद्धरिष्यत्स्वेवमेव* ॥ १२ ॥

तचातुष्पाशं हविःसूतमुद्धरिष्यत्सु एवमेव दक्षिण्या द्वारा
प्रपद्य तृष्णीमुपविशेदिति । उद्धरिष्यत्स्वतन्त्रं वज्रवचनम् ॥ १२ ॥

* ब्राह्मयज्ञोऽधेयम्

तच्चेद्विग्निः प्राशयेयुस्तन्दुलानादायापविध्येयुर्नेष्टा-
विहङ्गतानीति* ॥ १३ ॥

तच्चातुष्याश्वं केचिद्विग्निः प्राशयेयुः, केचिदन्यैर्ब्राह्मणैस्त-
स्यादि तद्विग्निः प्राशयेयुः तत्तस्मात्तन्दुलानाहीना अपविध्येयुः
नेष्टाविहङ्गतानीत्यनेन मन्त्रेण अपवेधः अधःप्रक्षेपः, तन्दुलशब्दः
स्त्रिंशेषु च भूतपूर्वगत्या प्रवर्तते ॥ १३ ॥

अथान्यान् ऊतास्वाश्वत्थीष्वनदधीरन्* ॥ १४ ॥

अथान्यान् तन्दुलान् ऊतास्वाश्वत्थीषु बभित्सु प्राश्रयोः अपरे
हवते तस्मिन्नेवाग्नीं प्रक्षिपेयुरिति ॥ १४ ॥

आधास्यमानस्यारण्योः प्रत्तयो यथार्थः स्यात्* ॥ १५ ॥

योऽग्नीनाधाययिता स आधास्यमानः तस्याधास्यमानस्य अर-
ण्यार्षितयोर्यथार्थः स्यात् यो यस्यार्थः यथार्थः ॥ १५ ॥

पूर्वाह्णे दक्षिणेनाग्न्यायतनानि गत्वा यत्राग्निं मन्थिष्यन्तः
स्युस्तद्विष्णोः निरस्तः प्ररावसुरिति दक्षिणा दणं निरस्येदा-
वसोः सदने सीदामीत्युपविशेत् भूभुवःस्वर्गश्चस्पतिर्ब्रह्माहं
मानुषश्चाभित्येतेनोपविशेत् यजुषेति यत्र स्यात्† ॥ १६ ॥

* ब्राह्मावशोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मायज्ञेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

इदमपरेषुः कर्मोपदिश्यते पूर्वाङ्गे अङ्गः पूर्वे भागः पूर्वाङ्गः
 तस्मिन् पूर्वाङ्गे दक्षिणेनाग्न्यायतनानि गत्वा अग्नीनां स्थानानि अग्न्या-
 यतनानि न तावदद्यापि अग्नये भवन्ति स्थानानि तावत् कृतानि
 भवन्ति तान्यग्न्यायतनानि दक्षिणेन गत्वा यस्मिन् देशे अग्निमन्थनं
 करिष्यन्तः स्युः तस्य दक्षिणात्प्रदेशात्तृणं गृहीत्वा निरस्तः परावसु-
 रित्यनेन दक्षिणतः त्वणं निरस्यति निरसनं प्रक्षेपः आवसोः सद्ने सो-
 दामोत्यनेनोपविशेत् यस्माद्देशात् त्वणं गृहीत्वा निरस्तम् एतदुपवेशन-
 स्थानं ततः भूर्भुवःस्वर्ग इत्यतिर्ब्रह्माहं मानुष इत्येवं जपेत् एतेनोप-
 विशेषक्षुषेति यत्र स्यात् अथसुपवेशनं चतुष्पकारं वक्ष्यति एकत्र
 तावद्यक्षुषोपविशेदिति वक्ष्यति अन्यत्र उपविशेदिति वक्ष्यति अन्यत्र
 तृष्णीमुपविशेदिति वक्ष्यति आसोनेत्यन्यत्र यत्र तावद्यक्षुषेति
 ब्रूयात् तत्र कृतं स्यात् मन्त्रवत् त्वणनिरसनम् उपवेशनं मन्त्रवदेव
 उपरिष्टाज्जप इति यत्रोपविशेदिति ब्रूयात् तत्र त्वणनिरसनोप-
 वेशने मन्त्राभ्यामेव उपरिष्टाज्जपो न स्यात् यत्र तृष्णीमुपविशेदिति
 ब्रूयात् तत्र त्वणनिरसनं मन्त्रवत् तृष्णीमुपवेशनं न चोपरिष्टाज्जपः
 यत्रासोनेति ब्रूयात् तत्र त्वणनिरसनादि सर्वमेव निवर्त्तते केवलमा-
 सनमेव ॥ १६ ॥

अग्निं प्रणीयमानं यथेतमनुगच्छेत्* ॥ १७ ॥

मन्थनविधिमतिक्रम्य अग्निप्रणयनविधिस्तावदुच्यते अग्निं प्रणी-

* प्राज्ञायबोध्यैवम् ।

बमानं यथागतमनुगच्छेत् उत्तरेणान्यायनानामग्निं प्रणीयते अयन्तु
दक्षिणेनान्यायतनानाङ्गतः त जनेवानुगच्छेत् पश्चाद्गच्छेत्तमनुग-
च्छेत् ॥ १७ ॥

निधीयमानस्य दक्षिणतः स्थित्वा निक्षिते यजुषोपवि-
शेत्* ॥ १८ ॥

निधीयमानस्याग्नेर्दक्षिणतः स्थित्वा निक्षिते यजुषोपविशेदिति
उक्तं यजुषोपवेशनं नित्ये ॥ १८ ॥

अत्र प्रथममिति शाण्डिल्यः* ॥ १९ ॥

अस्मिन् देशे प्रथमं यजुषोपविशेदिति शाण्डिल्य आचार्यो
मन्यते यत्तु पूर्वमुक्तं यजुषोपवेशनम् अग्निमन्थनप्रदेशे तच्छाण्डिल्यस्य
नेष्टम् ॥ १९ ॥

द्वितीयमिति धानञ्जयः* ॥ २० ॥

द्वितीयमेतद् यजुषोपवेशनमित्येवं धानञ्जय आचार्यो मन्यते
यच्च पूर्वोक्तं यथेदमुभे यजुषा स्थातामिति ॥ २० ॥

जाते रथन्तरं गायेदामदेव्यं ह्रियमाणे बृहन्निक्षिते
सर्वाणि त्वचेषु मनसा † ॥ २१ ॥

* ब्राह्मण्यगोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मण्यगोनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

जातेऽग्नौ रथन्तरं साम गायेत् वामदेव्यं द्वियमाणे प्रणयमाणे
 बृहन्निहिते आहवनीये स्थापितेऽग्नौ बृहत्साम गायेत् सर्वाणि त्वेषु
 मन्त्रा सर्वाण्येतानि त्वेषु गायेत् मनसा न वाचा सर्वगृहणं किमर्थ-
 मिति चेत् उच्यते वक्ष्यति प्रथमोत्तमयोः स्थाने वारवन्तीययज्ञाय-
 ज्ञोय इति अतः सर्वगृहणं करोति कथं वामदेवे यज्ञायज्ञीये च
 क्रियमाणे त्वक्ष्ये भवत इति ॥ २१ ॥

प्रथमोत्तमयोः स्थाने वारवन्तीययज्ञायज्ञीय इति लाम-
 कायनः* ॥ २२ ॥

प्रथमोत्तमयोः रथन्तरबृहतोः स्थाने वारवन्तीययज्ञायज्ञोये
 गायेदित्येवं सामकायन आचार्यो मन्यते अरण्ये गेयत्वात्पूर्वयोः ॥ २२ ॥

पूर्वं कल्पे भूयासीति धानञ्जयः* ॥ २३ ॥

यानि भूयांसि वक्ष्यन्ते तानि पूर्वस्मिन् कल्पे स्युः रथन्तरबृहत्-
 कल्पेनोत्तरस्मिन् वारवन्तीययज्ञायज्ञीयकल्पे ॥ २३ ॥

इति चतुर्थस्य गवमी कण्डिका ।

अथ दशमी कण्डिका ।

मन्यिष्यत्स्वरणी आलभ्यारण्योरिति गायेत्* ॥ १ ॥

* आह्वायबोध्यैवम् ।

उक्तं पूर्वे कल्पे भूयांसि इति यत्र रथन्तरदृष्टतोः क्रिया तत्रै-
तानि भवन्ति अग्निमन्त्रिद्यत्सु अरणौ आलभ्य स्पृष्ट्वा अरण्योरित्ये-
तत् साम गायेत् ॥ १ ॥

मथ्यमानेऽग्निं नर इत्येतयोरन्यतरत्* ॥ २ ॥

मथ्यमान इति वर्त्तमानकालोपदेशः मथ्यमानेऽग्नौ अग्निर-
इत्येतयोः साक्षाः अन्यतरत् एकं साम गायेत् ॥ २ ॥

धूम उदिते त्वेषस्ते धूमः क्षणवतीति* ॥ ३ ॥

मथ्यमानेऽग्नौ धूमे उत्थिते त्वेषस्ते धूमः क्षणवतीति एतत् साम
गायेत् ततः जाते रथन्तरं गायेदित्येतत् प्रागेवोक्तम् ॥ ३ ॥

प्रज्वलितेऽदर्शितात्विनि* ॥ ४ ॥

प्रज्वलितेऽग्नौ अदर्शितातुविनि इत्येतत् साम गायेत् ॥ ४ ॥

निधीयमाने गवां व्रतं यदग्निमीड इति* ॥ ५ ॥

गार्हपत्ये निधीयमानेऽग्नौ गवां व्रतं साम गायेत्, यदग्निमीड
इत्येतस्यामृत्युत्पन्नं ततः प्रणीयमाने वामदेव्यं गायेत्, तन्नाशुक्तं
वामदेव्यं द्विचमाण इति आहवनीये निहिते दृष्ट्वायेदित्येतदपि
प्रागुक्तमेव ॥ ५ ॥

* आह्वायबोध्यवम् ।

यानि वैनमध्वर्युर्ब्रूयात् तानि गायेत्* ॥ ६ ॥

एतानि वा यथोक्तानि गायेत् यानि वा एनं ब्रह्माणं अध्वर्युः
सम्प्रेष्यति तानि गायेत् ॥ ६ ॥

तान्युद्गातृकर्मकं उद्गाता सामवेदेनेति श्रुतेः† ॥ ७ ॥

तानि सामानि यथोद्दिष्टानि यानि वा अध्वर्युः सम्प्रेष्यति
तान्युक्ते आचार्य्या उद्गातृकर्म मन्यन्ते यस्मादियं श्रुतिः यानि साम-
वेदेन कर्माणि तान्युद्गाता करोति ऋग्वेदेन होता करोति यजु-
र्वेदेनाध्वर्युः उद्गाता सामवेदेनेति इयं श्रुतिस्तत्रैव स्यात् । ब्रह्मणः
प्रकरणे श्रूयमाणानि कथमुद्गातुर्भवन्तीति चेत् तद्वतीति ॥ ७ ॥

यथा विहव्यसजनीयकयाशुभीयानि होतुः* ॥ ८ ॥

यथा उद्गातृप्रकरणे श्रूयमाणानि विहव्यादीनि विहव्यं शस्यं
सजनीयं शस्यं अगस्त्यस्य कयाशुभीयं शस्यमिति होतुरेव भवन्त्य-
सामर्थ्यादुद्गातुः एवमेतानि सामानि ब्रह्मत्वेऽपि श्रूयमाणानि
उद्गातुरेव भवन्ति किञ्च ॥ ८ ॥

प्रस्तोतुश्च वैराजशक्करोप्रस्तावाः* ॥ ९ ॥

वैराजशक्करोषु चैवं श्रुतिः प्रस्तावं प्रस्तुत्य विष्टभान् विष्ट-
भानोति यः आभिः क्षिप्रं प्रस्तुत्य क्षिप्रमुद्गायति इति च सामान-

* ऋक्षाद्यन्तोऽप्येवम् ।

† ऋक्षाद्यन्तेनामेन सृष्टदयं कृतम् ।

कर्तृकेऽपि सति आदेशे प्रस्तावमात्रमेव भवति प्रस्तोतुः उद्गोथ-
सद्भातुरेव भवति । किञ्चान्यत् ॥ ८ ॥

सर्वेष्टाविधानाद् ब्रह्मत्वकारिभिः* ॥ १० ॥

न च सर्वेष्टाविधानाद्विहितान्याधेये सामगानं ब्रह्मणो विहितं
तस्मादुद्भातुरेव स्यात् ॥ १० ॥

कर्मयोगाच्चोद्भातुश्चत्वारो महर्त्विजः प्राश्नन्तीति ह
चातुष्प्राश्नप्राश्ननम्* ॥ ११ ॥

यस्माच्चोद्भातुस्तेन कर्मणा महर् मयोगः श्रूयते चत्वारो महर्त्विजः
प्राश्नन्तीत्येषा श्रुतिः एभिः कारणैरुद्भातुरेव सामगानं स्यात् ॥ ११ ॥

अधिकारान्तु ब्रह्मणः* ॥ १२ ॥

अत्र व्यावृत्तः पक्षः सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणतः उदङ्मुखः कुर्यादिति
ब्रह्माधिकृतः तस्मात्तस्यैवेदं सामगानं स्यादधिकारात् ब्रह्मणो ह्यधि-
कारः सामवेदेन च्छवेदेन होता करोति यजुर्वेदेन चाध्वर्युर्होता
सामवेदेन अथ पुनर्ब्रह्मा † अनयैव त्रयेति अतस्तस्यैवाधिकारः अधि-
कृतो ब्रह्मा भवति सामवेदेन तस्मादधिकाराद्ब्रह्मणः स्यात् ॥ १२ ॥

* ब्राह्मणायनोप्येवम् ।

† कथं केन ब्रह्मेति पुस्तकान्तरपाठः ।

उद्गात्रे चाविधानात्* ॥ १३ ॥

किञ्चान्यत् यदि चेदमन्याधेये सामगानमुद्गातृकमाभिविष्यत्
तदा उद्गातृप्रकरणे एवं विधास्यदाचार्यः सार्वकृतुके तस्मादेतद्-
ब्रह्मण एव स्यात् ॥ १३ ॥

दृष्टञ्चानेन सामगानं वाजपेयसौत्रामण्योः* ॥ १४ ॥

दृष्टञ्चानेन ब्रह्मणः सामगानं वाजपेयसौत्रामण्योः रेज दृष्टम्
क्षविणः क्षविण्यदेन ब्राह्मण उच्यते वाजिनां साम ब्रह्मा रथचक्रेऽभि-
गायतीति वाजपेये छेण्यं साम बृहत्यां सामानि गायतीति सौचा-
मण्यम् ॥ १४ ॥

उद्गातेति यथाभूयसो वादः* ॥ १५ ॥

यदुक्तं उद्गातृकस्यैक उद्गाता सामवेदेनेति श्रुतेरिति अत्र ब्रूमः
यथा भूयसो वादः भूयस्त्वं गृहीत्वा प्रवृत्त उद्गाता सामवेदे
नेति ॥ १५ ॥

होत्रे विधेर्विद्व्यादीनि* ॥ १६ ॥

यदुक्तमुद्गातृप्रकरणे श्रूयमाणानि विद्व्यादीनि होतुर्भवन्तीति
अत्र ब्रूमः होत्रे विधिरस्ति अतस्तानि होतुर्भवन्ति होतुरेव साम-
र्थ्यात्तत्र उद्गातुरसामर्थ्यादेव न भवन्ति ब्रह्मणस्तु पुनस्तत्र त्रयी-
कर्त्तृकत्वासामर्थ्यमस्ति सामगाने ॥ १६ ॥

* माहायनोऽप्येवम् ।

सोत्रवत् प्रस्तावाः* ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं प्रस्तातुश्च वैराजशक्करीप्रस्तावा इत्यत्र ब्रूमः प्रस्तातु-
र्यथैवान्येषु सोत्रेषु प्रस्तावा भवन्ति तथैवेहापि समाख्यानविनि-
युक्ता एव योऽपि ममानकर्तृक आदेशः सोऽण्यन्यार्थः वादसम्बन्धेन
प्रवृत्तः ॥ १७ ॥

विराट्सु सुवन्ति पुरीषेण सुवत इति वज्रश्रुतेः* ॥ १८ ॥

इत्यञ्च तयोरेव सोत्रयोः श्रुतिः विराट्सु सुवन्ति वैराजा-
विष्टभाः शक्करीभिः श्रुत्या पुरीषेण सुवत इति च तयोः सोत्रयो-
स्त्रिकर्तृकत्वमेवाभिवदति ॥ १८ ॥

अविधानं विधिद्वैधात् † ॥ १९ ॥

अथ यदुक्तं सर्वैश्चाविधानात् ब्रह्मलकारिभिरित्यत्र ब्रूमः अत्रा-
विधानं विधिद्वैधात् केषाञ्चिद्विष्टं केषाञ्चिन्नेष्टं सामगानं एभिरेतै-
र्विहितं येषामिष्टनैर्विहितम् ॥ १९ ॥

यावद्वचनं कर्मयोगः † ॥ २० ॥

अथ यदुक्तं कर्मयोगाद्योद्गातुरित्यत्र ब्रूमः यावदेव कर्म श्रूयते

* शास्त्रायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† शास्त्रायनेऽप्येवम् ।

तावदेवास्तु चातुष्प्राश्नप्राशनं श्रूयते न सामगानं तस्माच्चानुष्प्राश्य
प्राशनमस्तु सामगानं माभृदश्रुतत्वादुद्गातुः अथ वा अत्र ब्राह्मणे-
नोद्गातुः कल्पितं सूत्रेण विचारितम् एकपक्षेण तस्मादिकल्प एव
स्यात् ॥ २० ॥

ऊतायां पूर्णाऊतौ यथार्थं स्यात्* ॥ २१ ॥

सामगानं विचारितं श्रौतोऽनन्तरं ब्रह्मा पूर्णाऊतौ ऊतायां
यथार्थं स्यात् यथार्थमिति गतार्थम् ॥ २१ ॥

अक्षांश्चेदभिजुहुयस्तत्र गत्वा तृष्णोमुपविशेत्* २२॥

कचिदध्वर्यवः अक्षाभिर्होमं कुर्वन्ति अक्षानामविभोतकफलानि
तद्यद्यक्षानभिजुहुयुः तत्र तस्मिन् गत्वा तृष्णोमुपविशेत् मिद्धमिदं
सर्वत्र ब्रह्मेत्यत्र उपवेशनविधिविशेषणार्थमारभ्यते तृष्णोमिति तद-
क्तम् ॥ २२ ॥

तैर्यूते यथार्थं स्यात्* ॥ २३ ॥

तैरक्षाभिर्जुते यूते प्रवृत्ते यथार्थं स्यात् ॥ २३ ॥

इष्ट्यादिषु सर्वेषु यजुषोपविशेत्† ॥ २४ ॥

* आह्वायकोऽप्येवम् ।

† आह्वायकेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम् ।

पूर्णाङ्गनगरमन्याधेयेष्टयो भवन्ति तास्त्रिष्टिषु ब्रह्मत्वमुच्यते
इदोनामादिषु सर्वेषु यशुषोपवेशयेत् स प्रकार उक्तः अथ सर्वग्रहणं
किमर्थमिति चेत् ब्रह्मवचनसामर्थ्यात्सिद्धमिदं दृष्टिस्थिति उच्यते,
अन्याधेयेष्टिस्थितीदं ब्रह्मवचनं हतार्थम्. अन्याधेयेष्टिष्वत्र वर्तते
सोऽयमाचार्यः सर्वग्रहणं करोति कथं सर्वेष्टिष्विदं स्यादिति ॥ २४ ॥

पूर्वो यजमानात् † ॥ २५ ॥

अथ कस्मिन् प्रदेशे इत्युच्यते यजमानासनस्य पूर्वे प्रदेशे ॥ २५ ॥

आहवनीयं प्रति † ॥ २६ ॥

आहवनीयस्याभिमुख्येन प्रतिशब्द आभिमुख्ये वर्तते ननु सिद्ध-
माभिमुख्यम् उदङ्मुखत्वावृत्तौ चेति उच्यते, विकल्पार्थमार-
भ्यते ॥ २६ ॥

परिधोर्वा सन्धिः सुचा वायाण्युत्करं वा † ॥ २७ ॥

परिधोर्वा सन्धिं प्रत्याभिमुख्यं स्यात् सुचा वायाण्युत्करं वा
प्रतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ २७ ॥

तमन्तरेणाहवनीयञ्च यजमानसञ्चरो नान्येषाम् ॥ २८ ॥

† ब्राह्मणायनेन सूत्रत्रयैकसूत्रं कृतम् ।

‡ ब्राह्मणायनेन शतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

§ ब्राह्मणायनोऽप्येवम् ।

तं ब्रह्माणमन्तरेणाहवनीयस्य यजमानस्य सञ्चरः स्यात् नान्येषा-
मिति नियमार्थम् अन्तरेण युक्त इति द्वितीया ॥ १८ ॥

तं यदाध्वर्युर्ब्रूयाद् ब्रह्मन्निदं करिष्यामीति सवितृ-
प्रसूतोऽदः कुरु भूर्भुवःस्वर्गहस्यतिर्ब्रह्माहं मानुष ओमित्येते
नानुमन्त्रयेत* ॥ २९ ॥

तं ब्रह्माणं यदा यस्मिन् कालेऽध्वर्युर्ब्रूयात् ब्रह्मन्निदं करि-
ष्यामीति तस्मिन् काले ब्रह्मा ब्रूयात् सवितृप्रसूतोऽदः कुरु अद
इति सर्वनामस्थाने यत्कर्म करिष्यन् भवति तस्य नाम गृहीत्वा यथा-
ब्रह्मन्प्रपः प्रणेष्यामि सवितृप्रसूतोऽपः प्रणीय एष प्रकारः सर्वानुशासु
भूर्भुवःस्वर्गहस्यतिर्ब्रह्माहं मानुष ओमित्येतेनानुमन्त्रयेतेति अशु-
ज्ञानस्योपरिष्ठादेतं मन्त्रं जपेत् ॥ २९ ॥

इति चतुर्थस्य दशमी कण्डिका ।

अथ एकादशी कण्डिका ।

प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छेदातासां विमो-
चनात्* ॥ १ ॥

उक्तम् इत्यादिषु सर्वेषु यलुषोपविशेदिति ततोपविष्टस्य ब्रह्मण
इष्टिच्चिदं प्रथमं कर्मापदिशते प्रणीता इति संज्ञा वक्ष्यति विसु-

* ब्राह्मणसंज्ञायावन्मन्त्रम् ।

कालसु प्रणीयमानासु समिध आदध्यादिति पात्रस्था आपः प्रणीयन्ते
 अणु बज्रवचनं प्रणीता इति न पात्रे प्रणीयमानास्त्विति वर्त्तमान-
 कालनिर्देशः वाचं यच्छेत् आकुतः कालात् उच्यते आतामां विमो-
 चनात् यावन्तामां विमोचनं कृतमिति मौमारौद्रार्थं तस्य हि
 घृतेनोदकार्थाः क्रियन्ते घृतं प्रणीतार्थेन प्रणीयते तत्राप्यातामां
 विमोचनात् ॥ १ ॥

तास्वेव प्रणीयमानास्त्राहविष्कृतस्तम्बयजुषश्चाध्यासमिधः
 प्रस्थानीयाया इति वा* ॥ २ ॥

वाग्यमनस्य कालविकल्प आरभ्यते तास्वेव प्रणीतासु प्रणीयमा-
 नासु वाचं यच्छेत् आकुतः कालात् आहविष्कृतः यावद्धविष्कृदेहीत्ये-
 तद्यजुः प्रयुक्तमिति तत ऊर्द्धं वाग्विमर्गः आकस्मात् कालात् आसम्ब-
 यजुर्हरणात् स्तम्बयजुर्हरणं यदेदि पांशून्तुकीर्य उत्कर उत्किरति
 ततस्तम्बयजुषः अधि उपरिष्टान्तावद्वाग्यमनं यावत्समिधप्रस्थानीयेति
 समिधः प्रस्थानीयाया ऊर्द्धं वाग्विमर्गः ॥ २ ॥

यत्र बाध्यर्ग्यबहुचै चेटेतां यत्र वा न चेटेतां वाग्यतः
 प्रायस्त्वेव स्यात् † ॥ ३ ॥

उक्तं यावद्वा स्रचा होता करोति हेतुस्त्वेव तावद्यज्ञो यावद्यजुषा-
 ध्वर्युरध्वर्युस्त्वेव तावद्यावत्सामोद्गातोद्गादस्त्वेव तावत् ब्रह्मण्येव ताव-

* ब्राह्मण्यलोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मण्यलोनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यज्ञो यज्ञोपरतस्तस्मात् तस्मिन्नन्तर्द्धौ ब्रह्मा वाच्यमो बभूवेति
 होऽयमाचार्य आह यत्र वाध्युबद्धौ कर्म कुर्यातां यत्र वा न
 कुर्यातां वाग्यतः प्रायस्स्वेव ब्रह्मा स्मादिति प्रायोवचनात्
 कुर्यादिति कदाचित् किञ्चिदिति ॥ ३ ॥

प्रायश्चित्तञ्चेत्कर्त्तव्यं स्याद् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये
 जुहुयात् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नाग्नीध्रौ सुत्याचेत् स्वः
 स्वाहेत्याहवनीये भूर्भुवःस्वः स्वाहेति तत्रैव* ॥ ४ ॥

इह प्रायश्चित्तेषु ब्रह्माधिकृत अतस्तत्प्रकरण आह यज्ञोऽह-
 मित्यस्य कर्मणोऽशूनादाय वृक्षमापुषे महारुणिराहुतिमुद्यत्योवाच
 पुनर्वैनान्निर्वह्यस्यतो वावसृथोवप्सुम इति भ होतः च किं होष्य-
 सीति प्रायश्चित्तमिति किं प्रायश्चित्तमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति किं
 सर्वप्रायश्चित्तमिति महाव्याहृतीरेव मपवस्रिति यदि प्रायश्चित्तं
 नाम कर्मदोषनिधानार्थं क्रियते दोषे उत्पन्नं प्रायश्चित्तं भवति
 तद्यदि प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं स्यात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्
 भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नेौ यदि सुत्या स्मादाग्नीध्रौ स्वः स्वाहे-
 त्याहवनीये भूर्भुवःस्वः स्वाहेति तत्रैव तत्रैवेति प्रकृतावधारणं
 क्रियते । ननु यदि प्रकृतावधारणं भूर्भुवःस्वः स्वाहेत्येवमेव
 कर्त्तव्यं स्यात् अचेष्ट्यते तत्केचिदर्णयन्ति एवं क्रियमाणे भू-
 भुवःस्वः स्वाहेत्येतमेव केवलामाहुतिं स्यात् या अन्या व्याहृती

गार्हपत्यादिषु इष्टाः ता न स्युरिति एवञ्चाह यदाहुतिम-
नूचिषे तस्मादेतामेव जुहुयादिति च, ननु चेच्छब्देन यद्यर्थसिद्धेः
कर्त्तव्यं स्यादितोदं किमर्थमुच्यते उच्यते, एष वै ब्रह्म चा-
प्नोति य एतदनोयुक्तं सुब्रह्मण्याय ददाति ब्रह्मणा चैवास्त्र
श्रिया च यज्ञं समर्द्धयति य एवं वेदाथो खल्वाहुर्थेषावगतं यज्ञा-
नवगतं सर्वस्यैषैव प्रायश्चित्तिरिति तद्यदि तावदनेनैव प्राय-
श्चित्तार्थं कृतं मन्येत नैव कुर्यात् अथ पुनः प्रायश्चित्तार्थमकृतं
मन्येत ततः कर्त्तव्यमिदम् अथ साच्छब्दः किमर्थमिति चेत् उच्यते,
नियमार्थं साच्छब्दः क्रियते अथ कृते चाकृते च प्रायश्चित्तार्थं
स्यादेवेदम् सर्वत्रेति ॥ ४ ॥

ऊत्वा ब्रूयाच्चेष्टाकार्ष्णप्रायश्चित्तमिति* ॥ ५ ॥

ऊत्वा यद्येकामाहुतिं यदि बह्वीः ब्रूयात् चेष्टाकार्ष्णप्रायश्चित्त-
मित्येवं मन्त्रम् ॥ ५ ॥

अवेलायां चेद्धाचरेदयज्ञियं वापद्येतैता एव व्याहृतो-
रनुप्रेक्षेतेदं विष्णुरिति वर्चम्† ॥ ६ ॥

उक्तं यस्मात् तस्मिन्नन्तर्द्धौ ब्रह्मा वाच्यमो बुभुषेदिति स यदि
प्रयज्ञो व्याहरेदेता व्याहृतीर्मनसानुद्वेत् भूर्भुवःस्वरिति वैष्णवीं

* आह्वयगोप्येषम् ।

† आह्वयगोप्येतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

वर्चमिदं विष्णुर्विचक्रमे इति वाग्यमनस्य कालः सूत्रकारेण नियमितः तद्यथवेलायां किञ्चिद्व्याहरेदयज्ञियं वा किञ्चित्कर्मोपपद्येत यज्ञमर्हति यज्ञियं न यज्ञियमयज्ञियन्तद्यदि बहिस्रान्निकं वाचं वदेत् अनेष्टिकमयज्ञियं वाङ्मनसा आपद्येत एता एव व्याहृतोरनुप्रेक्षेत याभिः प्रायश्चित्तं ऊतम् अनुप्रेक्षेत मनसानुद्वेत् वैष्णवीं वा सूचं मनसा ध्यायेत् विष्णुर्देवता अस्येति वैष्णवी उक्तमिदं विष्णुरिति ॥ ६ ॥

अमावास्यायां दोहनपवित्रे मार्जयेरन्नापोहिष्ठीयाभिः*॥७

दर्शपूर्णमासिकं विधानं प्रवृत्तं तत्रामावास्यायां विशेष उच्यते, अमावास्यायामिति दर्शमपचरन्ति अमावास्यायामिष्टौ दोहनपवित्रेऽधिकरणे मार्जयेरन् अपोहिष्ठीयाभिर्हविः अभ्युक्षेरन् मा ज्ञनपभ्युक्षणम् ॥ ७ ॥

तदभावे दार्भे* ॥ ८ ॥

तस्याभावस्तदभावः तस्य दोहनपवित्रस्याभावे दार्भे दर्भमये पवित्रेऽधिकरणे मार्जयेरन् यस्य साम्नाय्यं न पवित्रं तस्य दोहनपवित्रं नास्ति ॥ ८ ॥

* ब्राह्मणयोऽप्येवम् ।

† प्रवृत्तमिति पुस्तकान्तरे समीचीनः पाठः

सर्वेष्टिष्विति शाण्डिन्यायनः* ॥ ८ ॥

सर्वेष्टिष्वेव मार्जनं शाण्डिन्यायन आचार्यो मन्यते न केवल-
ममावास्यायामिति ॥ ८ ॥

प्राशिचमाह्नियमाणं प्रतिमन्त्रयेत् मित्रस्य त्वा चक्षुषा
प्रतिपश्यामीति* ॥ १० ॥

प्राश्नन्ति तदिति प्राशिचं तत्प्राशिचमाह्नियमाणं प्रतिमन्त्रयेत्
ब्रह्मा मित्रस्य चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्यनेन यजुषा ॥ १० ॥

अप आचम्य प्रतिगृह्णीयाद्देवस्य त्वेति* ॥ ११ ॥

अप आचम्येति कृत्स्नमात्मनविधिं दर्शयति अप आचम्य तत्
प्रतिगृह्णीयात् प्राशिच देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णन्मन्त्रं पुरस्ता-
ज्जपेत् ॥ ११ ॥

व्यूह्य तृणानि पुरस्ताद्दण्डं सादयेत् पृथिव्यास्वा नाभौ
सादयामीति* ॥ १२ ॥

वर्हिषस्तस्य इतश्चेतस्य व्यूह्य तृणानि पुरस्ताद्दण्डं सादयेत्

* सायनायनोऽप्येतम् ।

तत् प्राशित्रहरणं पात्रं भूमौ स्थापयेत् पृथिव्यास्त्वा नामौ साद-
यामीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठेनानामिकया चादायाग्रेष्ठास्येन प्राश्नामीति प्रा-
श्नीयादसंखादन्निगिरेत्* ॥ १३ ॥

अङ्गुष्ठेन अनामिकया वाङ्गुल्या आदाय गृहीत्वा अग्रेष्ठास्येन
प्राश्नामीत्यनेन मन्त्रेण प्राश्नीयात् असंखादन्दनैरभिमर्द्दन्निगि-
रेत् ॥ १३ ॥

अप आचम्योरसि पाणिं निदधीतेन्द्रस्य त्वा जठरे साद-
यामीति† ॥ १४ ॥

अप आचम्योरसि पाणिं स्थापयेत् इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामी-
त्यनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

प्रक्षाल्य प्राशित्रहरणं तत्र निदध्यात्† ॥ १५ ॥

प्रक्षाल्य प्राशित्रहरणं यस्मिन्नेव देशे प्रथमं प्रति व्यूहं तृणानि
स्थापितं तस्मिन्नेव देशे निदध्यात् स्थापयेत् ॥ १५ ॥

* द्राक्षायणोक्तैरेतं सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राक्षायणोऽप्येवम् ।

यथाहृतं वा प्रतिहारयेत्* ॥ १६ ॥

येनैव वा यथा वाहृतन्तेनैव पुनराहारयेत् ॥ १६ ॥

ब्रह्मभागमाहृतं तत्रोपनिदधीत्* ॥ १७ ॥

यदि तस्मिन् देशे स्थापितं ततो ब्रह्मभागमाहृतं तत्रोप-
निदधीत् ॥ १७ ॥

तमिष्टौ संस्थितायां प्राश्नीयात्* ॥ १८ ॥

तं ब्रह्मभागं इष्टौ संस्थितायां प्राश्नीयात् तमिष्टयजुष ऊ-
र्जम् ॥ १८ ॥

अन्वाहार्यमाहृतं तृष्णीमालभेत्* ॥ १९ ॥

दर्शपौर्णमासवत् अन्वाहार्यं दक्षिणा तमाहृतं ब्रह्मा तृष्णी-
मालभेत् ॥ १९ ॥

प्रजापतेर्भागोऽसौति वा* ॥ २० ॥

ब्रह्मा आलभेतेति प्रकृतम् ॥ २० ॥

अथापरं प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्ययस्वानक्षिनोऽस्यक्षित्यै

* दाक्षायणीव्यवम् ।

त्वा प्राणापानौ मे पाक्षि समानव्यानौ मे पाक्षुदानरूपे
मे पाक्षूर्गस्यूजं मयि धेहोति* ॥ २१ ॥

अथापरमन्वारम्भणम् । इदमन्यदिदमपरं, प्रजापतेर्भागोऽसौत्ये-
तदादिना यथासूत्रितेन मन्त्रेण एतेषां त्रयाणां विकल्पः ॥ २१ ॥

तत्रैव यजमानं वाचयेत् प्रजापतिं त्वया समन्तादध्या-
समागम्या अन्वाहार्यं ददानि ब्रह्मन् ब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वा
ज्ज्ञतादध्या मा मा क्षिंसीरज्जतो मध्यं शिवा भवेति* ॥ २२ ॥

तस्मिन् अन्वाहार्योऽधिकरणे यजमानं वाचयत् प्रजापतिं त्वया
समन्तादध्यासमित्येतदादि मन्त्रम् ॥ २२ ॥

इति चतुर्थस्यैकादशी कण्डिका ।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

समिधं प्रस्थानीयामनुमन्त्रयेत् देव सवितरेतत्ते यज्ञं
प्राङ्मूर्ध्वस्यतये ब्रह्मणे तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव
मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्विरिष्टं

* आह्वायज्ञोऽप्येवम्

यज्ञं समिधं दधातु विश्वे देवा स इह मादयन्तामित्यु-
पांशु प्रतिष्ठेत्युक्तेः* ॥ १ ॥

प्रतिष्ठन्त्यनेति प्रस्थानीया ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति तां समिधं
प्रस्थानीयामनुमन्त्रयेत् देव सवितरित्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण
उपांशु प्रतिष्ठेत्युक्तेर्ब्रूयात् भूर्भुवःस्वरित्येतदादिना मातुष इत्यु-
पांशोमित्युक्तेः भूर्भुवःस्वरित्येतदादि यजुर्गुपांशुद्वातुमित्युक्तेः ब्रूयात्
एष उपरिष्ठाज्जपः ॥ १ ॥

सर्वानुमन्त्रणेन वा* ॥ २ ॥

समिधं प्रस्थानीयामनुमन्त्रयेत् तत्सर्वेषां कर्मणामनुमन्त्रणं
सवित्प्रसूतः प्रतिष्ठ भूर्भुवःस्वरित्येतदादिना उपरिष्ठाज्जपः ॥ २ ॥

विमुक्तास्तु प्रणीतास्तु समिध आदध्यात् यथावभृथा-
दुदेत्युक्तेः* ॥ ३ ॥

प्रणीताविभोचने कृते आहवनीये तिस्रः समिध आदध्यात्
यथावभृथादुदेत्यु समिदाधानसूक्तम् एधोऽधोऽधोऽधीषीमहीत्यत आरभ्य
यावदाहवनीयोपस्थानमिति ॥ ३ ॥

एतत्सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वम्* ॥ ४ ॥

* साङ्ख्यगीयेऽप्येवम् ।

यदेतदुक्तमिष्टादिषु सर्वेषु यजुषोपविशेदित्यत आरभ्य दध्-
 पौर्णमासिकविधानम् एतत्सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वं यथेष्टीनामिति बह्व-
 वचनात् सिद्धेः सर्वेष्टिषु किमर्थं सर्वेष्टीनामिति सर्वग्रहणम् उच्यते
 हविर्गृहाधिकारः प्रवृत्तः साऽयमाचार्यः सर्वशब्दं करोति कथं
 सामाङ्गभूतानामपोष्टीनामेतदेव ब्रह्मत्वं स्मृदिति ॥ ४ ॥

समानाद्यन्येकासने न पुनर्यजुषोपविशेदिति शाण्डिल्यः* ॥ ५ ॥

एकस्मिन्नहनि यद्येकहविष्का बह्व इष्टयो भवन्ति तस्मिन्ने-
 कासने न पुनर्यजुषोपविशेत् एवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते एका-
 सनमिति यत्प्रथमायामिष्टो आसनं कल्पितं तदेवोत्तरासु भवति
 पथगेकासनम् अथ पुनः पृथगिष्टिध्यासनं कल्पते न तदेका-
 सनम् ॥ ५ ॥

अग्न्याधेर्यप्विष्टिषु प्रथमायां यजुषोपविशेत् उक्त-
 मायां समिध आदध्यादिति गौतमः* ॥ ६ ॥

एवं गौतम आचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

पृथगिष्टिध्विति धानञ्जयः* ॥ ७ ॥

पृथगेकस्यामेकस्यां यजुषोपविशेत् समिध आदध्यात् एवं धान-
 ञ्जय आचार्य आह ॥ ७ ॥

* ब्राह्मणयोगोप्येवम् ।

चातुष्पाश्वश्च प्राश्रत्सु धेनुं दद्याद् ब्रह्मणेऽध्वर्यवे
चाग्निपदं धेनूर्होत्रे वत्सतरी ब्रह्मणेऽनडुहोऽध्वर्यवे तथो-
द्गात्रे सर्वे त्रिवर्गाः पष्ठौहोमग्रीध्राय सर्वेभ्योऽश्वरथं कुण्डले
चेति* ॥ ८ ॥

चातुष्पाश्वश्च प्राश्रत्सु धेनुं दद्याद्ब्रह्मणे चशब्दे धानञ्जय-
मतानुकर्षणार्थः अध्वर्यवे चाग्निपदं दद्यात् अग्निपदोऽश्वः धेनूर्होत्रे
दद्याद्वत्सतरी ब्रह्मणे दद्यात् अनडुहोऽध्वर्यवे दद्यात् तथोद्गात्रे
अनडुहो दद्यात् सर्वे त्रिवर्गाः यदेतद्देनूर्होत्रे दद्यात् इत्यत आरभ्य
वज्रवचनम् तस्मिन् परिमाणं सर्वे त्रिवर्गा इति सर्वग्रहणं किमर्थमिति
चेत् अत्रोच्यते अन्यत्राप्येवंप्रकारत्रिवर्गा इति यथा विश्वजिष्किल्ये
वक्ष्यति धेनूरिति पष्ठौहोमग्रीध्राय दद्यात् पष्ठौहोशब्दे वर्याम
सर्वेभ्योऽश्वरथं कुण्डलेच दद्यात् यजमानः कर्णयोरामरणं लोक-
प्रसिद्धेः ॥ ८ ॥

एवमेव येनमग्निपदञ्चेति शाण्डिल्यः † ॥ ९ ॥

यद्गन्धेनुं दद्याद्ब्रह्मणेऽश्वं चै चाग्निपदमिति एतद्देनुमग्निपदं वा ‡

* ब्राह्मणानेतेन पञ्च सूत्राणि कृतानि ।

† ब्राह्मणयोगोऽप्येवम् ।

‡ यद्गन्धं सर्वेभ्योऽश्वरथं कुण्डले चेति एवं धेनुमग्निपदञ्च सर्वेभ्यो
दद्यात् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

सर्वेभ्य एव दद्यात् तयोर्दक्षिणात्सरविधानात् एवं श्राण्डस्य आचार्यो
मन्यते ॥ ८ ॥

धेनुमनङ्गाहं वत्सतरीं वत्सतरमजं पूर्णपात्रं तत्प्रथ-
मायामिष्टौ दद्यात्* ॥ १० ॥

यदेतद्वेम्बाद्युक्तं एतत्प्रथमायामिष्टौ दद्यात् ॥ १० ॥

तथोत्तरयोरन्यत्राजपूर्णपात्राभ्यामिति* ॥ ११ ॥

तथोत्तरयोरिष्टोः प्रथमायामिष्टौ यदुक्तं दक्षिणाजाति
उत्तरयोरिष्टोः एवंप्रकारमेव दद्यात् अन्यत्राजपूर्णपात्राभ्या-
मिति ॥ ११ ॥

वरः सप्तमो दक्षिणानां त्रयोदशो वा पञ्चविंशो
वैतद्वाजसनेयकम्* ॥ १२ ॥

षड्गावो दक्षिणाः तासां सप्तमो वरः स्यात् त्रयोदशो वा अथवा
द्वादश गावः त्रयोदशो वरः स्यात् पञ्चविंशो वा अथवा चतुर्विंश
गावः वरः पञ्चविंशः एतद्वाजसनेयकं विधानमन्याधेयं दक्षिणानां
वरः प्रज्ञातः ॥ १२ ॥

अग्न्याधेयान्तान् कुर्वते पूर्णाहुतिमन्त्राभिर्होममिष्टौ-
रिति* ॥ १३ ॥

* श्राद्धाथश्रोत्र्येषाम् ।

अन्याधेयस्य अन्तान् कुर्वते अर्धयवे पूर्णाहुत्यादि केषाञ्चित्
पूर्णाहुत्यन्तं केषाञ्चिदक्षामिहोमान्तं केषाञ्चिदिद्व्यन्तम् ॥ १३ ॥

मिथुनौ दक्षिणान्वारम्भणोपायामिष्टौ* ॥ १४ ॥

मिथुनौ गावौ दक्षिणा स्त्रीपुमाञ्च गौरेव ॥ १४ ॥

वाजिनाश्विनघर्माणामृत्विक्षपक्षवमिष्टा प्राणभक्षं भक्ष
येत् प्रत्यक्षभक्षः स्वे यज्ञे† ॥ १५ ॥

अन्याधेये दर्शपूर्णमासयोऽश्च ब्रह्मत्वमुक्तं साम्प्रतं चातुर्मास्येषु
विवक्षितं तद्विवक्षुरिदं सूत्रमारभते वाजिनाश्विनघर्माणामिति
वाजिनश्च आश्विनश्च घर्मश्च वाजिनाश्विनघर्माः तेषां वाजिनाश्विन-
घर्माणां ऋत्विक्षूपक्षवमिष्टा प्राणभक्षं भक्षयेत् प्रत्यक्षभक्षं भक्षयेत्
मुखेन स्वे तु यज्ञे प्रत्यक्षभक्षं भक्षयेत् स्वे यज्ञे इति सचे वाजिन-
चातुर्मास्येषु आश्विनः सौचामण्यां घर्मः सोमे अत्र तु लाघवार्थ-
माचार्यो वाजिनप्रकरणे सामान्यविधानमारभते सर्वेषां किं पुनः
यामान्यम् ऋत्विक्षूपक्षवमिष्टा प्राणभक्षं भक्षयेत् प्रत्यक्षभक्षं स्वे यज्ञे
इति तच्चैवाश्विनघर्मयोः स्वस्मिन् प्रकरणे भक्षणमन्वौ वक्ष्यति
साम्प्रतं वाजिनस्यैवोच्यते ॥ १५ ॥

यन्मे रतः प्रसिध्यते यदामेऽपि गच्छति यदा जायते

* * ब्राह्मणयोगोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मणयोगेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

पुनस्तेन माशिवमाविश तेन मा वाजिनं कुरु तस्य ते वाज-
दीतस्योपचत उपचूतस्य भक्षयामोति वाजिनस्य* ॥ १६ ॥

यस्मै रेतः प्रमिष्यत इत्येतदादिना मन्त्रेण यथापठितेन वाजि-
नस्य भक्षणं कार्यम् ॥ १६ ॥

चतृनान्त्वा वाक्षिनां वाजिनं भक्षयामोति वा* ॥ १७ ॥

अनेन वा मन्त्रेण भक्षयेत् ॥ १७ ॥

उभाभ्यां वोभाभ्यां वा* ॥ १८ ॥

उभाभ्यां वा मन्त्राभ्यां भक्षयेदिति शेषः ॥ १८ ॥

* ब्राह्मणायणोऽप्येवम् ।

इति चतुर्थस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ।

पञ्चमः प्रपाठकः ।

—०—

अथ प्रथमा कण्डिका ।

चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासानां स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु यजु-
षोपविशेत्* ॥ १ ॥

चातुर्मास्यान्वधिज्ञानि वाजिनाधिकारात् चातुर्मासिके प्रथमे
पर्वाणि वाजिनं भवति तस्य भक्षणविधानमुक्तम् अन्यदैष्टिकं सामान्य
विधानं सिद्धं वैश्वदेवे साम्प्रतं वरुणप्रघासिकं ब्रह्मत्वमुच्यते चातु-
र्मास्येष्वियेष्वेवमादि चतुर्षु चतुर्षु मासेषु पर्वाणि क्रियन्त इति
चातुर्मास्यानि चातुर्मास्येष्वित्यधिकारमप्तमो वरुणप्रघासानां वरुण-
प्रघासा इति पर्वण संज्ञा सांख्यवहारिको वक्ष्यति वरुणप्रघासैर्व्याख्यातं
ब्रह्मत्वं हविर्यज्ञेष्विति वरुणप्रसाधानामिति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी
स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु स्तम्बयजुरिति कर्मणः संज्ञा तदुक्तं दर्शपूर्णमास
प्रकरणेन वेदेः पांशून्कोट्य उत्करमुत्किरतीति यजुषोपविशि-
दिति प्रागुक्तमेव, ननु चातुर्मास्यग्रहणं किमर्थं क्रियते वैश्वदेविकं
विधानमुक्तं वाजिनस्य भक्षयेदिति, ननु चातुर्मास्येष्वेव वरुण-
प्रघासानां प्रयोगोऽस्ति तदेवं सिद्धेः चातुर्मास्ये किं पुनश्चातु-
र्मास्यग्रहणम् क्रियते इति उच्यते, संवत्सरप्रभृतौनि चातुर्मास्यानि

* प्राश्नायनोऽप्येवम् ।

चतुर्षु चतुर्षु मासेषु पर्वाणि क्रियन्त इत्युक्तं तेषाञ्च बहवो
विकल्पा दृष्टाः सद्य आदि पञ्चाहः कृतानि पञ्च पञ्च सांवत्सरिका-
णीति सोऽयमाचार्यः चातुर्मास्यशब्दं करोति चातुर्मास्येष्वप्ये-
तेष्वेषविधिः स्यादिति ॥ १ ॥

विलिखिते चात्वालेऽध्वर्युणा सह प्रत्याव्रज्याहवनीय
उपविशेत्* ॥ २ ॥

दक्षिणे प्रदेशे वेदेराहवनीयमुखमभिमुखम् उपविशेत् सोऽध्वर्योः
स एव सञ्चरः एतदौपवसथिकं कर्म ॥ २ ॥

अग्नौ प्रणोयमाणौ यथेतमनुगच्छेत्* ॥ ३ ॥

अपरेद्युरग्निप्रणयनं तत्र द्वावग्नी अति प्रणयन्ति तावग्नी प्रणय-
मानौ यथागतमनुगच्छेत् अनुगच्छेदिति प्रणयनमार्गणैवानुगमनं
प्राप्तं तन्माभूदित्यत आह यथेतमिति दक्षिणेनैव दृष्टेन वेद्योरनु-
गच्छेत् ॥ ३ ॥

अध्वर्युश्चेद् ब्रयाद् ब्रह्मन्नेकम्पय्योपमभिन्धीति स्प्येना-
हवनीयात् पा० षट्पदपद्योत्तरस्था वेदेर्दक्षिणादन्तात् कर्ष-
त्रियादावेदि* ॥ ४ ॥

यथेतस्मिन् काले अध्वर्युः ब्रयाद् ब्रह्मन्नेकम्पय्योपमभिन्धीति

* दाह्यायथोऽप्येवम् ।

स्फोणाहवनोयात्पांशून् प्रक्षिप्य योत्तरा वेदिः तस्या दक्षिणादन्तात्क-
र्षस्त्रियादवेदिं यावदैष्टिकी वेदिरिति एवमसम्भेदनं कृतं भवतीति
लघु विलेखने ॥ ४ ॥

मध्यादेका चेत्* ॥ ५ ॥

यद्येका वेदिर्भवति तस्या मध्यात्कर्षस्त्रियात् यावदैष्टिकी वेदि-
रिति ॥ ५ ॥

ग्राह्यं स्फ्यं पश्चिमेन वेदी गत्वा निधीयमानयोरग्न्यो-
स्तृष्णीमुपविशेत् † ॥ ६ ॥

ग्राह्यं स्फ्यं यस्माद्देशात् गृह्येतः तस्मिन्नेव स्थापयित्वा पश्चिमेन
वेद्योर्गत्वा एनया द्वितीयया अग्न्योर्निधीयमानयोर्निधानकालमेव
तृष्णीमुपविशेत् तृष्णीमित्यस्य प्रकारउक्तः ॥ ६ ॥

एतत् कर्माग्निप्रणयनेषु सर्वेषु † ॥ ७ ॥

यदेतदुक्तमाग्निप्रणयनं कर्म एतत्सर्वेष्वग्निप्रणयन एष स्यात् न केवलं
वह्णप्रघासेषु नन सर्वग्रहणं किमर्यमग्निप्रणयनेष्विति बहुवचनात्
सिद्धमेतदुच्यते हविर्यज्ञाधिकारो वर्त्तते अतः सर्वग्रहणं कृतं
कथं अन्येष्वग्निप्रणयनेषु सोमाङ्गभूतेषु एतत्कर्म स्यादिति ॥ ७ ॥

* द्राक्षाद्यग्रे क्देविषये विशेषोक्तिः ।

† द्राक्षाद्यगोऽप्येवम

अवभृथन्यङ्गं गच्छत्सु पूर्वोणाग्नी चात्वालञ्च गच्छेत्
पश्चिमेन वेदो चालात्वञ्च स्वे यज्ञे हविर्यज्ञेष्वेव सञ्चर उत्त-
रेण विहारं कर्मभ्यः* ॥ ८ ॥

अवभृथन्यङ्गं गच्छत्सु अवभृथएवावभृथन्यङ्गः अथवा अव-
भृथैकदेशः अह्नोऽवभृथः तत्र तमवभृथन्यङ्गं गच्छत्सु महकर्तृषु
पूर्वोणाग्नी चात्वालञ्च गच्छेत् अन्योऽत्वालस्य च पूर्वोण प्रदेशेन
गच्छेत् पश्चिमेन वेदोऽत्वालस्य च गच्छेत् स्वे यज्ञे कौण्डपायिने
विषयः हविर्यज्ञेष्वेव सञ्चरः उत्तरे प्रदेशे विहारस्य यानि कर्माणि
यथा इडाप्राशनमुत्तरेण दक्षिणा प्रतिग्रहः केषाञ्चित्, अथ हविर्यज्ञ-
ग्रहणं किमर्थं सिद्धम् एष सञ्चर उत्तरेण विहारं कर्मभ्य इति यावता
वक्ष्यति वरुणप्रघामैर्व्याख्यातं ब्रह्मत्वं हविर्यज्ञेष्विति उच्यते एते
हविर्यज्ञाः कौण्डपायिनेऽपि भवन्ति सोऽयमाचार्यो हविर्यज्ञेऽन्वित्याह
कथं कौण्डपायिने दीक्षितसञ्चर एवेति ॥ ८ ॥

यथा चात्वाले तथा यूपे ग्रामित्रे च पशौ † ॥ ९ ॥

एतानि चातुर्मास्यपर्वाणि पशुमन्यपि भवन्ति तद्यदा वरुण-
प्रघासेषु पशुः स्यात् तदा यथा चात्वालस्य पूर्वोण सञ्चरः तथा
यपस्य च ग्रामित्रस्य च स्यात् अथ पशुग्रहणं किमर्थमिति चेत्

* ब्राह्मण्यनेतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

† ब्राह्मण्यनेतोऽप्येवम् ।

नञ्ज्ञते पशोर्धूपशामिचो भवतः तस्मात्पशुग्रहणमतिरिच्यते उच्यते
पशुग्रहणमेतदर्थं न केवलं वरुणप्रघासेषु सर्वेषु पर्वस्विति ॥ ८ ॥

अवभृथन्यङ्गं प्राप्याभ्युक्षणप्रभृति सौत्यं कर्म समा-
पयेयः * ॥ १० ॥

उक्तमवभृथन्यङ्गं गच्छत्सु साम्प्रतं तस्मिन्नवभृथन्यङ्गे कर्मो-
च्यते अवभृथन्यङ्गं प्राप्याध्वर्यवे कर्मणि समाप्ते सौत्यादभ्युक्षणा-
दारभ्य समिदाधानाहवनोयोपस्थानान्तं कर्म सर्वं कुर्युः अथ किं
कर्मग्रहणम् अभ्युक्षणप्रभृति सौत्यं कर्म समापयेयुरिति सिद्धेः उच्यते,
कर्मग्रहणं नियमार्थं वक्ष्यत्यग्निहोत्रोपस्थानं विष्णुक्रमाः समिष्ट-
यज्ञोषीति न क्रियेरन्नवभृथन्यङ्गमेति शाण्डिल्य इति एतद्दर्शयति
सूत्रकारो धानञ्जयपतोऽत्रेष्ट इति सर्वं क्रियतेति धानञ्जय
इति ॥ १० ॥

साकमेधेषु क्षीरौदनस्य यथार्थं प्राश्नीयात् * ॥ ११ ॥

उक्तं वरुणप्रघासेषु ब्रह्मत्वं साम्प्रतं साकमेधेषूच्यते साक-
मेधा नाम ततोयं पर्व साकमेधेऽप्यधिकरणलक्षणा सप्तमी क्षीरेण
संस्कृतं ओदनः क्षीरौदनः तस्य यथार्थं प्राश्नीयात् यावतार्थी स्यात्
तावत्प्राश्नीयात् परिमाणे अनियमः यदि सौहित्येच्छुः सौहित्यं
कुर्यात् एतद्ग्रहमेधोये कर्मणि भवति पूर्वेषुः ॥ ११ ॥

यजमानं ब्रूयात् प्रभूतमन्नं कारय सुहिता अलङ्कृता
भवतेत्यमात्यान् ब्रूहि वत्सांश्च मातृभिः सह वा-
सयेत* ॥ १२ ॥

यजमानं ब्रूयाद्ब्रह्मा प्रभूतमन्नं कारय प्रभूतं वज्रं सुहिताश्वास-
ङ्कृताश्च भवतेति अमात्यान् ब्रूहि सुहितास्तृप्ता आश्रिता भवत
अलङ्कृताश्च गन्धमात्यादिभिर्गलङ्कारैर्भूषयधमात्मानम् अमात्याः
पुत्रपौत्रादयः भृत्याश्च वत्सांश्च मातृभिः सह वामयेतेत्येव यजमानो
वक्तव्यो ब्रह्मणा ॥ १२ ॥

पूर्वाह्णेऽध्वर्युः क्षौरौदनमृषभस्य रवये जुहोति ब्रह्माण-
मुपवेश्य* ॥ १३ ॥

अस्मिन्नहनि पूर्वाह्णेऽध्वर्युः क्षौरौदनमृषभस्य रवये जुहोति
रवयश्चन्द्रो रभसि वर्त्तते क्षौरौदनमग्नौ जुहोति ब्रह्माणं तस्याग्नेः
समीपे उपवेश्य ननु उक्तं सर्वत्र ब्रह्मेति अधिकृत एव ब्रह्मा तत्
किमिदमुच्यते ब्रह्माणमुपवेश्य जुहोतीति उच्यते अरुवत्यृषभे ब्रह्मैव
रृषभतां कुर्यात् अतः पुनर्यज्ञम् ॥ १३ ॥

अरुषभेऽरुवति ब्रह्मैव ब्रूयाज्जुधोति* ॥ १४ ॥

अरुवति च रुवति च ब्रह्मा ब्रूयाज्जुधोति ॥ १४ ॥

तूष्णीं पैत्यज्ञिकायाः सर्वं कुर्यादोमित्येवानुमन्त्र-
येत्* ॥ १५ ॥

पैत्यज्ञिकायामिष्टौ तूष्णीं सर्वं ब्रह्मा कुर्यात् ओमित्येवानु-
मन्त्रयेत् ओमिति प्रणवमात्रं स्यात् अनुमन्त्रणम् ॥ १५ ॥

इति पञ्चमस्य प्रथमा कण्डिका ।

अथ द्वितीया कण्डिका ।

यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोरध्वर्युमनु विदधोत † ॥ १ ॥

पैत्यज्ञिकायामिष्टौ कानिचित्कर्माण्यध्वर्युर्यज्ञोपवीतो करोति
कानिचित्प्राचीनावीतो तद्यत्राध्वर्युर्यज्ञोपवीतो स्यात् तत्र ब्रह्मापि
यज्ञोपवीतो भवेत् यत्र प्राचीनावीतो स्याद् ब्रह्मापि तथैव स्यात्
यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोरध्वर्युप्रन्तयः ॥ १ ॥

तस्या हवीःपि निर्वस्यत्सु दक्षिणया द्वारा प्रपद्य पश्चात्

प्राङ्मुख उपविशेत् † ॥ २ ॥

तस्या पैत्यज्ञिकायाः हविषान्निर्वपनं करिष्यत्सु वेदेः पश्चिमे
प्रदेशे प्राङ्मुख उपविशेत् निर्वस्यत्स्वित्यतन्त्रं बह्वचनम् ॥ २ ॥

* ब्राह्मण्येनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† ब्राह्मण्येनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

एवमेव वेदिं गत्वा स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु* ॥ ३ ॥

एवमेव यथा निर्वस्यत्सु उपविष्टः तथा वेदिं गत्वा पैतृयजि-
कार्यं स्तम्बयजुः तत् हरिष्यत्सु तस्याः पश्चिमे प्रदेशे प्राङ्मुख उप-
विशेदित्येतदुक्तं भवति ॥ ३ ॥

आज्यभागयोर्जतयोर्दक्षिणेनाग्निं गत्वा पुरस्तात् प्रत्य-
ङ्मुख उपविशेद्यजमानश्च* ॥ ४ ॥

आज्यभागयोर्जतयोरग्नेर्दक्षिणेन प्रदेशेन गत्वा वेदेः पूर्वप्रदेशे
प्रत्यङ्मुख उपविशेत् यजमानश्च प्रत्यङ्मुख एव उपविशेत् ॥ ४ ॥

ऊते ध्विष्टकृते यथेतं प्रत्याब्रज्योपविशेताम्* ॥ ५ ॥

ऊते ध्विष्टकृते यथागतं प्रत्याब्रज्य तस्मिन्नेव वेदेः पश्चिमे प्रदेशे
उभौ ब्रह्मयजमानौ उपविशेताम् ॥ ५ ॥

प्राश्नित्रमाहृतमुपघ्रायापविध्येत्* ॥ ६ ॥

प्राश्नित्रमाहृतमुपघ्रायापविध्येत् स्थापयेत् ततः प्राञ्चीयात् ॥ ६ ॥

आज्यच्चेत् प्राश्नित्रभागादवद्येयुस्तदुपघ्रायाप उप-
सृशेत्* ॥ ७ ॥

यद्याज्यं प्राश्नित्रं प्रतिनिधिमवद्येयुः तदाज्यमुपग्राह्याप उप-
न्यसेत् ॥ ७ ॥

इडाञ्च प्रतिगृह्य प्रतिप्रयच्छेत्* ॥ ८ ॥

इडान्दीयमानां प्रतिगृह्य प्रति प्रयच्छेत् तस्मा एव ॥ ८ ॥

परिषिक्तेऽध्वर्युणाहवनीयमुपतिष्ठेरन् दक्षिणेनाग्निं ग-
त्वाऽन्तरेण दक्षिणाग्निं स्वे यज्ञे † ॥ ९ ॥

अध्वर्युणा परिषेचने कृते आहवनीयमुपतिष्ठेरन् सर्वे यस्मिन्नग्नौ
कर्म प्रवृत्तं तस्य दक्षिणेन गत्वा दक्षिणाग्रेऽन्तरेण गत्वा स्वे यज्ञे
कौण्डपायिने ॥ ९ ॥

अक्षन्नमीमदन्त ह्येति प्रथमास्तु सदृशं त्वा वयं मघवन्म-
न्दिषोमहि प्रनूनं पूर्णवन्धुरः स्मृतो यासि वशां अनुयो-
जान्विन्द्र ते हरो इति द्वितीयोपोऽशु ष्टणुहोगिर इति
तृतीया* ॥ १० ॥

एताभिर्धियोद्विष्टाभिर्च्चग्निः आहवनीयमुपतिष्ठेरन् उक्तं च च-
त्वादिग्रहणेनेति ॥ १० ॥

तत एवेक्षमाणा गार्हपत्यं मनोन्वाहुवामहे नाराश-
-

* ब्राह्मयनीयेऽप्येवम् ।

† ब्राह्मयनीये विशेषोक्तिः ।

सेन सेमेन पितृणाञ्च मन्मभिः पुनर्नः पितरो मनो ददातु
 दैवो जनो जीवं ब्रातः सचे मद्या न एतु मनः पुनः क्रत्वे
 दत्ताय जीवसे ज्योक्च ह्यर्थं दृष्टो यमिति* ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेव देशेऽवस्थिता गार्हपत्यमीक्षमाणा उपतिष्ठेरन् मनो-
 न्वाहुवामह इत्येतदादिभिर्ह्यग्निर्भयाम्नास्त्रिताभिः ॥ ११ ॥

कथानसिन्त्र आभुवदित्येकया दक्षिणाग्निम्* ॥ १२ ॥

कथानसिन्त्र आभुवदित्येकयर्चा दक्षिणाग्निसुपतिष्ठेरन् तत
 एवेक्षमाणा इति प्रकृतं नन्वेकयेति किमर्थम् एकैवादिष्टा उच्यते,
 तिसृभिस्तिसृभिराहवनीयगार्हपत्ययोरुपस्थानं कृतं तदिहापि द्वे-
 नावगम्यते प्रवृत्तत्वात् तथा माभुदित्याहैकयेति ॥ १२ ॥

इति पञ्चमस्य द्वितीया वर्णिका ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

त्रैयम्बका नामापूपा भवन्त्येककपालाः † ॥ १ ॥

व्यम्बको देवता येषाम्ने इमे त्रैयम्बका नामापूपा भवन्ति
 अपूपा इति द्रव्यसंज्ञा एकस्मिन् कपाले संकृता एककपालाः ॥ १ ॥

* आद्याः षोऽप्येवम् ।

† आद्यायामेन सप्तद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

तेषां यमध्वर्युराखत्कर उपोपेत् तत्राप उपसृशेयुः
शिवा नः शन्त मा भव सुमृङ्गीका सरस्वति मा ते व्योम
सन्दश इति* ॥ २ ॥

तेषामपूपानां यमध्वर्युराखत्कर उपोपेत् आखुर्मूषिकः उत्-
कीर्त्यत इत्युत्करः उद्वापः भूषिकोद्वापे उपवपेत् तस्मिंस्तस्य
पांशुभिरवक्त्रादयेत् तस्मिन्नधिकरणे अप उपसृशेयुः शिवा नः शन्त
मा भवेत्येतदादिना मन्त्रेण ॥ २ ॥

आसीतेतरेषां ह्यमान इति धानञ्जयः † ॥ ३ ॥

इतरेषामपूपानामवयवेषु ह्यमानेषु आसीतेत्येवं धानञ्जय
आचार्यो मन्यते ॥ ३ ॥

तिष्ठेदिति शाण्डिल्यः † ॥ ४ ॥

तिष्ठेदिति स्थानं विधीयते नोङ्गताम् ॥ ४ ॥

ऊते तिष्ठन्तो जपेयुरवां वरुद्रमयत्तमद्वयदेवं त्वम्बक
यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो वसीयसस्करद्यथा नः पशुमत-
स्करद्यथा नो व्यवसाययाङ्गेषजमसि भेषजङ्गवेऽश्वाय पुरुषाय
भेषजं सुगं मेषाय मेधैस्तु भेषजं यथा सदिति † ॥ ५ ॥

* ब्राह्मयर्जने सूत्रद्वयेकसूत्रं कृतम् ।

† ब्राह्मयर्जोऽप्येवम् ।

ऊते तेषामपूपानां सर्वे तिष्ठन्तो जपेयुः अवां वरुद्रमित्ये-
तदादि मन्त्रं यथापठितम् ॥ ५ ॥

यजमानस्यामात्या एकैकमपूपमादाय त्रिः प्रदर्क्षणमग्निं
परियुः* ॥ ६ ॥

यजमानस्य ये अमात्याः पुत्रपौत्रादयो भृत्याः एकैकमपूपं
गृहीत्वा त्रिरग्निं परियुः प्रदर्क्षणम् ॥ ६ ॥

तत्र ब्रह्मा परियञ्जपेदिति धानञ्जयस्तिष्ठन्निति
शाण्डिल्यस्त्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनमुर्वाहकमिव
वर्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति । ॥ ७ ॥

तत्र तस्मिन् कर्मणि ब्रह्मा परियञ्जपेदिति धानञ्जय आचार्यो
मन्यते तिष्ठन्निति शाण्डिल्यः अमात्या अधिहताः अतो ब्रह्माग्रहणं
करोति व्यम्बकं यजामहे इत्येतदादि मन्त्रं जपेत् ब्रह्मा परियन्
तिष्ठन्वा ॥ ७ ॥

एवं परीत्योदस्येयुः* ॥ ८ ॥

एवमनेन प्रकारेण परीत्य सर्वे येऽपूपा गृहीतास्तानुदस्येयुः
जर्द्धं क्षिपेयुः ॥ ८ ॥

*ब्राह्मायजोदस्येवम् ।

† ब्राह्मायजेनेतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

तेषां ब्रह्मैकं लिप्सित्वा यस्य स स्यात्तस्यै प्रयच्छेत्* ॥ ९ ॥

तेषामपूपानां ब्रह्मा लिप्सित्वा लभुमिच्छा लिप्सा यस्य सकाशा
लब्धः स्यात् तस्मा एव पुनर्दद्यात् ॥ ९ ॥

तस्य वैव सन्तं पाणावालभेत* ॥ १० ॥

तस्यैव वा पाणौ अवस्थितं तमपूपमालभेत ॥ १० ॥

तथैव प्रतिपरीयुः* ॥ ११ ॥

यथैव प्रदक्षिणं परिगमनं कृतं तथैव प्रसव्यं परीयुः तथैवेति
चिरित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

यच्चैनानध्वर्युरासजेत्तत्रोपतिष्ठेरन्नेष ते रुद्र भागस्तेना-
वसेन परोमूजवतोतीक्ष्णि कृत्तिवासाः पिनाकश्चस्तोऽवततधन्वो-
मित्यातमितोरूपेयुः † ॥ १२ ॥

यत्र यस्मिन् देशे एनानपूपान् कलापोकृत्वा वृक्षे वा स्थानौ
वाध्वर्युरासजेत् आबधीयात् तत्रोपस्थानं कुर्युः एष ते रुद्र भाग
इत्येतदादिना मन्त्रेण यथासूत्रितेन मन्त्रान्ते यः ओङ्कारः तम् आत-
मितोरूपेयुः तावद्वयुर्यावन्नातमितः ॥ १२ ॥

* शाङ्खायणोऽप्येवम् ।

† शाङ्खायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

ब्रह्मो देवोरित्यप उपसृष्ट्यानपेक्षं प्रत्याब्रजेयुः* ॥ १३ ॥

ब्रह्मो देवोरित्येतयर्था अपउपसृष्ट्या येन पथा गताः तं पन्थानं
मनपेक्षं प्रत्याब्रजेयुः ॥ १३ ॥

वरुणप्रघासैर्व्याख्यातं ब्रह्मत्वं हविर्यज्ञेषु* ॥ १४ ॥

वरुणप्रघासैर्व्याख्यातम् उक्तं ब्रह्मत्वं हविर्यज्ञेषु यद्वद्ब्रह्मत्वं हवि-
र्यज्ञे कस्मिंश्चिन्नोच्यते तत् सर्वं वरुणप्रघासेषु सिद्धं द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

पशूनां यूपाङ्गतिं होष्यत्सु तृष्णीमुपविशेत्* ॥ १५ ॥

चातुर्मास्यानि समाप्तानि साम्प्रतं पाशुकं ब्रह्मत्वमुच्यते तत्र
सर्वं वरुणप्रघासैः सिद्धं विशेष उच्यते, यूपाङ्गतिं होष्यत्सु होतु-
मिच्छत्सु तृष्णीमुपविशेत् ॥ १५ ॥

ऊतायां यथार्थं स्यात्* ॥ १६ ॥

ऊतायां यूपाङ्गतौ यथार्थं स्यात् स्यादिति कर्मणः समाप्तिं
दर्शयति ॥ १६ ॥

वपायां ऊतायामिदमाप इति चात्वान् मार्जयित्वा
सर्वपशूनां यथार्थं स्यात्* ॥ १७ ॥

पशोर्वपायां हुतायामिदमाप इत्यनेन मन्त्रेण चात्वान् मार्ज-

* माह्वायबोऽप्येवम् ।

यित्वा सर्वपशूनां यथार्थं स्वात् सर्वपशूनां क्रियते न केवलं पशौ
सौत्रामण्यामपि तथा चातुर्मास्येषु सर्वेषु ॥ १७ ॥

इति पञ्चमस्य तृतीया कण्डिका ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ।

पुरोडाशेन चरिष्यन्तु तृष्णीमुपविशेत्* ॥ १ ॥

अनन्तरं पशुपुरोडाशः, पुरोडाशेनेति करणे तृतीया चरिष्य-
त्स्विति पुरोडाशेन कर्म चरिष्यन्तु, तृष्णीमुपविशेत् ॥ १ ॥

आहूतं पुरोडाशमालभ्य ब्रूयात् प्राश्नन्तु ये प्राशिष्यन्त
इति* ॥ २ ॥

यदि पुरोडाशमाहरेयुः प्राशनकाले तमालभ्य ब्रूयात् प्राश्नन्तु
ये प्राशिष्यन्त इति येषां प्राशनं विहितं ते प्राश्नन्तु यथा होता-
ध्वर्युर्ब्रह्माग्निः स्वामी चेति प्रकृतौ विहितमेतेषां प्राशनम् ॥ २ ॥

अनुव्रजेत् सर्वपशूनां पत्नीसंयाजानिति धानञ्जयः* ॥ ३ ॥

अनुव्रजेद् यस्मिन् देशे पत्नीसंयाजा ह्वयन्ते तं देशं व्रजन् सर्व-
पशूनां पत्नीसंयाजेषु ॥ ३ ॥

* शास्त्रायनोऽप्येवम् ।

सवनीयस्यैवेति गौतमः* ॥ ४ ॥

सवनीयस्यैव वशोर्ब्रजेत् नान्येषां पशूनामित्येवं गौतम आचार्यो
मन्यते ॥ ४ ॥

न सवनीयस्य च नेति शाण्डिल्यः* ॥ ५ ॥

सवनीयस्यापि मानुष्रजेदित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते न
नान्यत्र प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

हृदयशूलोऽत्रावमृथन्यङ्गस्थाने भवति तस्मिन्नप उप-
सृष्टेयुर्द्वाग्नौ धाम्नो राजस्ततो वरुण नोमुच्च यदापो
अधन्या वरुणोऽतिषयामहे ततो वरुण नोमुच्च सुमित्रियान
आप उपधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् देष्टि यच्च
वयन्हिक्म इति* ॥ ६ ॥

अस्मिन् हविर्यज्ञिके पशौ अवमृथन्यङ्गस्थाने हृदयशूलो भवति
यस्मिन् शूलो हृदयं प्रोक्ष्य पथते स हृदयशूलः सोऽस्मिन्नधिकरण-
भूतः तस्मिन्नप उपसृष्टेयुः धाम्नो धाम्न इत्येतदादिना यथास्मृति-
तेन सक्तेण ॥ ६ ॥

अभ्युक्षणप्रमृत्त्यत ऊर्द्धम्* ॥ ७ ॥

* आह्वयकोट्येवम् ।

अभ्युक्षणादारभ्य अत ऊर्ध्वं सौम्यं कर्म स्यात् यावदाहव-
नीयोपस्थानमिति एवं सर्वस्मिन् प्रसक्त आह ॥ ७ ॥

नादित्यमुपनिष्ठेरन्* ॥ ८ ॥

चञ्चर्थम् ॥ ८ ॥

पूर्णाहुतौ ह्ययमानायामासित्वा हुतायां यथार्थं
स्यात्* ॥ ९ ॥

समाप्ते पशौ • पूर्णाहुतिं जुह्वत्यध्वर्यवः तस्यां ह्ययमानाया-
मासित्वा हुतायां यथार्थं स्यादित्युक्तार्थम् ॥ ९ ॥

सक्तुहोमांश्चेज्जुहुयुरासीता तेषां होमात्* ॥ १० ॥

यदि सक्तुहोमान् जुहुयुरध्वर्यवस्ततस्तत्रामीत आ तेषां
होमात् ॥ १० ॥

सौत्रामण्यां सुराकर्मस्वावाजमासीत्* ॥ ११ ॥

पशौ ब्रह्मत्वसक्तं साम्प्रतं सौत्रामण्यामुच्यते सौत्रामणीति हवि-
र्यज्ञेषु षष्ठी संख्या तस्यां सौत्रामण्यां सुराकर्मासु क्रियमाणेषु आवा-
जमासीत् आब्रज्याब्रज्य सुराकर्माणि अभिषवः ॥ ११ ॥

* ब्राह्मणायनोऽप्येवम्

तत्र द्वावग्नी अतिप्रणयन्ति ॥ १२ ॥

तस्यां सौत्रामण्यां द्वावग्नी अतिप्रणयन्ति* ॥ १२ ॥

तयोर्दक्षिणत आसीत्* ॥ १३ ॥

तयोरग्न्योर्दक्षिणे प्रदेशे आसीत् वरुणप्रघासेषु सिद्धमग्नि
प्रणयनं तत्किमिदं पुनरारभ्यत इति चेत् उच्यते तत्र युगपद्भ्यो-
रग्न्योः प्रणयनम् इह पुनरेकः प्रथमः प्रणीयते अपरः अन्यस्मिन्
काले अतो वैकृतत्वात् पुनरारभ्यते ॥ १३ ॥

दक्षिणमध्यधिकुम्भ्यामासक्तायां सुरार्शपेष्वामिच्यमा-
नेषूपतिष्ठेरन्यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरं ब्रह्म तेन
पुनोचि मेति* ॥ १४ ॥

अतिप्रणीतयोरग्न्योर्दक्षिणः तस्योपरिष्ठात् समीपे शतदण्डायां
कुम्भ्यामासक्तायां सुरार्शपेष्वामिच्यमानेषु सुरार्थां ऊतायां ये
शेषाः तेष्वामिच्यमानेषु उपतिष्ठेरन् यत्ते पवित्रमर्चिषीत्येतदादिना
मन्त्रेण यथासूचितेन उपर्यधस्ताच्च समीपे द्वे कुम्भौ भवतः ॥ १४ ॥

अश्विनोर्गच्छस्य भक्षयेद्यमश्विना नमुचेरासुरादधि सर-
स्वत्यसुनोदिन्द्रियेणोमन्त् शुक्रं मधुमन्तमिन्दं सोमं
राजानमिह भक्षयामीति भक्षयेत्* ॥ १५ ॥

* ऋक्षायमौटप्येवम् ।

उक्तं वाजिनप्रकरणे अल्लिन्नूपहवमिष्टा प्राणभक्षं भक्षये-
दिति तस्याश्विनपक्षस्य भक्षयेत् यमश्विनेत्येतदादिना यथासूत्रि-
तेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

यजमानश्चेद्वसातिशेषेणाभिषिञ्चेयरूपोत्थायान्तरेणाग्नी-
गत्वाध्वर्युणोक्तः संश्रानानि गायेत् पदाय पदाय स्तो-
भेत्* ॥ १६ ॥

यदि यजमानं वसातिशेषेणाभिषिञ्चेयरूपोत्थाय अतिप्रणीता-
वग्नी अन्तरेण गत्वा अध्वर्युणा उक्तः सम्प्रेषितः संश्रानानि सामानि
गायेत् पदाय पदाय स्तोभेत् तादर्थ्यं चतुर्थीं अथ सिद्धे स्तोभानु-
संहारेऽयंयोगे किमिदं पुनरारभ्यते पदाय पदाय स्तोभेदिति उच्यते,
एतानि चलारि सामान्यान्नातानि तेषां त्रीणि स्तोभिकान्येकमेक-
स्यामृचि गोतं सोऽयमाचार्य्य आरभते पदाय पदाय स्तोभेदिति
कथमेषां प्रयोगे सर्वेषामृचि गानं स्यादिति ॥ १६ ॥

निधनान्यपयन्तो यजमानस्य मूर्ध्निमालभेरन् + ॥ १७ ॥

सर्वे अल्लिजो निधनान्यपयन्तः संश्रानानां यजमानस्य मूर्ध्निम-
मालभेरन् निधनोपेतैश्च सर्वेषाञ्चोद्यते यजमानस्य च मूर्ध्निमालभ-
नम् ॥ १७ ॥

* ब्राह्मण्यनेनेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† ब्राह्मण्यनेऽप्येवम् ।

सन्वाह्वन्तोत्येतेषां पूर्वः पूर्वः स्तोभ उत्तरनिधनम्*

॥ १८ ॥

उक्तं पदाय पदाय स्तोभेदिति इह च यानि स्तोभिकानि तेषां
 सोपायः स्तोभः पठितः ततस्तस्योत्तरं निधनं तत्किमनुसंह्रिय-
 माणेषु स्तोभेषु सोपायोऽनुद्ध्रियतां अथान्य इति अत्राह सन्वाह्व-
 न्त्वन्तोत्येतेषां पूर्वः पूर्वः स्तोभोलुप्त आत्मायै सोऽनुसंहर्तव्यः अथ य
 उत्तरस्तसुक्ता निधनं ब्रूयात् तस्योत्तरं निधनमाज्ञातञ्च पादः सन्वा-
 ह्वन्त्वन्तोत्येवमाद्येकेषामेतदादीनि स्तोभिकानि अपरेषां सन्वा-
 ह्वन्त्वन्तोत्येतत् इति गीतम् अन्यान्त्युत्तराणि स्तोभिकानि यथा-
 राणायनीयानां सन्वाह्वन्त्वन्तोत्येतस्यामृचि पक्षेणाज्ञातमेवम् ॥ १८ ॥

अवसः स्थाने सञ्चित्यै विजित्यै सत्यजित्यै जित्या इति
 क्षत्रियस्य सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै मत्स्यपुष्ट्यै पुष्ट्या इति
 वैश्यस्य* ॥ १९ ॥

ब्राह्मणस्य तावद्यथापठित एव निधनोपायः कर्त्तव्यो मूर्द्धो-
 लक्ष्मणे क्षत्रियस्य सञ्चित्यै इत्येतदादीनि यथाऽदृष्टानि वैश्यस्य
 सम्पुष्ट्या इत्येतदादीनि यथाऽदृष्टानि ॥ १९ ॥

हे सौत्रामण्यौ कौकिली चरकसौत्रामणी च* ॥ २० ॥

हे इति मन्त्रा कौकिली चरकसौत्रामणी चेति मन्त्रा अथ द्वय

* ब्राह्मणकोट्येवम् ।

दृष्यं किमर्थं निर्दिष्टतः सिद्धेः उच्यते द्वे एवैते कर्मणी द्रष्टव्ये नैतयो-
रग्निहोत्रदर्शपूर्णमासवत् क्रिया द्रष्टव्या यथाग्निहोत्रे उभे साय-
म्प्रातराहुतो एकं कर्म तथा दर्शपूर्णमासयोर्गुभे इष्टौ एकं कर्म न
तथेह ॥ २० ॥

कौकिल्यां सामगानं नेतरस्याम्* ॥ २१ ॥

कौकिल्यां मौत्राभ्यां सामगानं इतरस्याश्चरकमौत्राभ्याम्
अथेतरस्यामिति किं उच्यते, यदेतत्संश्रानानाङ्गानमेतदेतस्यां प्रति-
षिध्यते यदैष्टिके विहितमौद्राचान्तदप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः सप्त सोमसंस्थाः † ॥ २२ ॥

एतासां कर्मक्रम उच्यते ॥ २२ ॥

तासां हविर्यज्ञसंस्थानामग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्ण-
मासौ चातुर्मास्थानि पशुबन्धः सौत्रामणी पाकयज्ञ इति ‡
॥ २३ ॥

तासामिति निर्देशः क्रियते तासां हविर्यज्ञसंस्थानामयं क्रमो यथा-
सूचितः पाकयज्ञग्रहणं संस्थाग्रहणञ्च अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च एक-
मेव कर्माभिप्रेत्य ब्रवीति अनेन क्रमेण चैतेषां क्रिया ॥ २३ ॥

* संश्रानानि ग्रायेदिति आध्यायगीये विशेषोऽस्ति ।

† आध्याययोऽप्येदम् ।

‡ आध्यायगीये विशेषोऽस्ति ।

अथ सोमसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उच्यते षोड-
श्यतिरात्रो वाजपेयोऽग्नेर्याम इत्यग्नेर्याम इति* ॥ २४ ॥

अथशब्द आनन्तर्ये उक्ता हविर्यज्ञसंस्थाः अथानन्तरं सोमसंस्थाः
ता निर्दिष्टाः तासामपि निर्दिष्टेनैव क्रमेण क्रिया स्यात् ॥ २४ ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

सुत्यायां ब्रह्मणः प्राक्सुब्रह्मण्याया उद्गात्रेण समानं
कर्म* ॥ १ ॥

उक्तं हविर्यज्ञेषु ब्रह्मत्वं नाम्नात् सोमसंस्थासु उच्यते, सुत्याया-
मित्यधिकरणलक्षणा सप्तमी यदि तः कर्म वक्ष्यते तत् सुत्यायां प्रत्ये-
तथं सुत्याशब्देन सोमसुपचरन्ति ब्रह्मण इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी
केन सम्बन्धः कर्मणा प्राक् सुब्रह्मण्यायाः यदौद्गात्रन्तेन समानं तुल्यं
कर्म ब्रह्मणः अथाधिकृतस्य ब्रह्मणः किं पुनर्यज्ञं ब्रह्मण इति उच्यते,
उक्तमौद्गात्रेण समानं कर्मेति तत्र चाक्तं प्रहिणयात् प्रसोद्ध-
सुब्रह्मण्यौ पुरस्तात् कर्मभ्य इति तदिहोद्गात्रकर्मोपदेशादुद्गात्रवत्

* आद्याप्यबोध्यवत्

पुनः सम्प्रेषणं प्राप्तं ब्रह्मणः सोऽयमाचार्यो नियमार्थं ब्रह्मणो
यद्वर्णं करोति कथं ब्रह्मणः कर्मैव केवलं विवक्षितमिति ॥ १ ॥

ईक्षणाक्रमणे वेदेः सञ्चरधिष्ठण्योपस्थानदक्षिणाप्रतिग्रह-
भक्षाः स्तोमविमोचनाच्चोर्द्ध्वमन्यत् सामगानात्* ॥ २ ॥

उक्तं प्राक् सुब्रह्मण्याया इति साम्प्रतं यदन्यदूर्द्ध्वं सुब्रह्मण्याया औ-
द्गात्रेण समानं कर्म तदुच्यते ईक्षणाञ्चाक्रमणञ्च वेदेः उत्तरं वेद्यन्तमा-
क्रम्य दक्षिणमीक्षमाणः पितरो भूरिति एते ईक्षणाक्रमणे कदाचिदूर्द्ध्वं
कदाचित् प्राक् अत इदमारभते उक्तं स्वयं व्रजेत् क्रय उपवसथ्येवेति
वेदेः सञ्चरः सञ्चरन्ति तेनेति सञ्चरः धिष्ठानामुपस्थानं दक्षिणानां
प्रतिग्रहः सोमभक्षाः स्तोमविमोचनाश्च यदूर्द्ध्वं यन्निःसर्पणादि तत्
सर्वं अन्यत् सामगानात् उक्तम् अयं सङ्गोहा इति त्रिरुद्गाता गाये-
दित्येतत् सामगानं स्तोमविमोचनादूर्द्ध्वम् ॥ २ ॥

अनु स्यात्तु दीक्षणीयायाम् † ॥ ३ ॥

उक्तं प्राक् सुब्रह्मण्याया औद्गात्रेण समानं कर्माति न च दीक्ष-
णीयायामुद्गातुः कर्म विद्यते तस्मादादिष्यते अनु स्यात्तु दीक्षणीया-
यामिति ॥ ३ ॥

* अः श्वायकेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

† अः श्वायकोऽप्येवम् ।

तस्याऽ सऽस्थितायामासीतादीक्षणाद्यजमानस्य* ॥ ४ ॥

तस्यां दीक्षणीयायामिष्टौ समाप्तायान्नावदासीत यावद्यजमानो
दीक्षित इति मेखलाबन्धनादि कर्म कृतं सर्वमिति ॥ ४ ॥

तं यदाध्वर्युर्वाचं यमयेदय यथार्थऽ स्यात्* ॥ ५ ॥

तं यजमानं दीक्षितं यस्मिन् कालेऽध्वर्युर्वाचं यमयेदय यथार्थं
स्यात् यदन्यदुत्तरं कर्म तत् कुर्यात् ॥ ५ ॥

महावीरान् सम्भरिष्यन्सु त्वष्णोमुपविशेत् सम्भृतेषु यथा-
र्थऽ स्यात् † ॥ ६ ॥

ऋज्वर्धम् ॥ ६ ॥

प्रायणीयायाऽ सऽस्थितायां यथेतन्निष्क्रम्य पूर्वेण पत्नी-
शालां तिष्ठेदाभिचोमात् पदस्य राजक्रयण्याः* ॥ ७ ॥

प्रायणीयायामिष्टौ अयन्त्यनयेति प्रायणीया तस्यां प्रायणीया-
यां समाप्तायां यथेतं यथागतं निष्क्रम्य उक्तं पूर्वया च द्वाराना-
देश इति तेनैव यथागतं निष्क्रम्य पत्नीशालायाः पूर्वं प्रदेशे तिष्ठेत्

* शास्त्रायकोट्येवम् ;

† शास्त्रायकेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

आकुतः काष्ठात् यावत् सोमकयण्याः गोपदादिभिर्होमः कृत इति ॥ ७ ॥

अभिज्ञत उत्तरेण सोमवहनं गत्वा प्राग्वा पदाभिहोमा-
दक्षिणेन यत्र राजानं क्रेष्यन्तः स्युस्तत्र गत्वा तृष्णीमुप-
विशेत्* ॥ ८ ॥

अभिज्ञते तस्मिन् पदे राजकयण्याः सोमवहनस्यानयः उत्तरेण
सोमवहनं गत्वा अथवा प्राक् पदाभिहोमात् दक्षिणेन गत्वा यस्मिन्
देशे सोमं राजानं क्रेष्यन्तः स्युस्तत्र गत्वा तृष्णीमुपविशेत् क्रेष्यन्त
इति भविष्यत्कालोपदेशः ॥ ८ ॥

क्रोते प्राडुत्क्रामेत् पश्चिमेनैव हत्वा राजानमादधुरा-
द्वितं पूर्वेण परीत्योद्धमानमनुगच्छेदक्षिणेन चेद्गतः स्यात्* ॥ ९ ॥

क्रोते सोमे तस्माद्देशात् प्राडुत्क्रामेत् पश्चिमेन एनं ब्रह्माणं हत्वा
सोमं सोमवहने अनसि आदधुरध्वयवः आद्वितं पूर्वेण प्रदेशेन
सोमवहनस्य प्रक्रम्य ऊद्धमानस्य पश्चाद्गच्छेत् दक्षिणां दिशं प्रति हो-
गतिकत्वाबुक्तौ अभिज्ञते पदे उत्तरेण प्राक्पदाभिहोमादक्षिणेन
गतः स्यात् तत एष क्रमो विधिर्य उक्तः यथोत्तरेण गतः स्याद्यदि
दक्षिणेन यो विधिः स उच्यते ॥ ९ ॥

उत्तरेण चेत्क्रीते प्रत्यङ्मुत्क्रामेत्* ॥ १० ॥

यद्युत्तरेण सोमवहनस्य गतः स्यात् ततः क्रीते सोमे तस्माद्देशात् प्रत्यङ्मुत्क्रामेत् ॥ १० ॥

पूर्वेणैव हत्वा राजानमादध्युः* ॥ ११ ॥

क्रीतं सोमं ब्रह्मणः पूर्वेण प्रदेशेन हत्वा सोमवहने आदध्युः ॥ ११ ॥

आहितं पश्चिमेन परित्योह्यमानमनुगच्छेत्* ॥ १२ ॥

आहितम् आरोपितं सोमवहनं पश्चिमेन प्रदेशेन परिगम्य ऊह्यमानस्य पश्चाद्गच्छेत् ॥ १२ ॥

तामेवात्रेषामन्वावर्त्तन्त सा ह्यस्य प्राचि वर्त्तमानस्य दक्षिणेष्वा भवतीति † ॥ १३ ॥

यामेव एषाम् अनु प्राचि वर्त्तमानस्य गतः आवर्त्तमानस्यापि तामेवान्वावर्त्तन्त तत्किङ्कारणं माह्वस्य सोमवहनस्य प्राप्नुष्वं गतस्य दक्षिणा भवतीति ॥ १३ ॥

* माह्वायणेन सूत्रत्रयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† माह्वायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

विमुक्तो चान्तरेण सोमवहने पत्नीशालाच्च दक्षिणोत्-
क्रम्य तिष्ठेद्दीक्षितस्येत* ॥ १४ ॥

विमुक्तो तस्मिन् सोमवहने अन्तरेण सोमवहनस्य पत्नीशालायाच्च
उत्क्रम्य दक्षिणाङ्गं तिष्ठेत् यदि दीक्षितः स्यात् अथ दीक्षितः तस्य
कर्म तत् कुर्यात् आकुतः कालात्तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

आ राज्ञोऽवहरणात्* ॥ १५ ॥

यावत्सोमोऽवतारित इति चशब्दः किमर्थमिति चेत् विमुक्तो
चेति उच्यते, दात्रिमौ गतिकल्पावुक्तौ तत्रोत्तरोऽधिष्ठतः तत्राधि-
ष्ठतत्वात् तस्मिन्नेव काले माभूदिति अतश्चशब्दं करोति कथम् उभयो-
रपि गतिकल्पयोरेष विधिः स्यादिति ॥ १५ ॥

इति पञ्चमस्य पञ्चमी कण्डिका ।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

प्रवेश्यमानं राजानमनुप्रविशेदव्यवयन्नाग्निना † ॥ १ ॥

* शाखायगीये सूत्रद्वयेष्वेकसूत्रं कृतम् ।

† शाखायगीयेऽप्येवम् ।

क्रौतं सन्तं सोमं सोमवहनादवतार्थं पत्नीशालायां प्रवेशमानं
अनुप्रविशेत् पश्चात्प्रविशेत्तस्य अव्यवयन्नग्निना सोमस्याग्नेश्चान्तरेण
न गच्छेत् ॥ १ ॥

सम्बाधश्चेत् स्यादक्षिण्यापि द्वारा प्रविशेत्* ॥ २ ॥

यदि सम्बाधं भवेत् अपि दक्षिण्या द्वारा प्रविशेत् न च व्यवायं
कुर्यात् ॥ २ ॥

उत्तरेणाहवनीयं पश्चिमेन वेदिं सञ्चरेत् दक्षिण-
श्चेत्* ॥ ३ ॥

आहवनीयस्योत्तरेण गत्वा पश्चिमेन वेदेः गार्हपत्यस्य पूर्वण
दक्षिणाग्नेराहवनीयस्य चान्तरेण गत्वा तस्मिन्नासन उपविशेत् एष
ब्रह्मणो दीक्षितस्य सञ्चरः ॥ ३ ॥

आतिथ्यामिष्टिं निर्वपन्ते* ॥ ४ ॥

अनन्तरमातिथ्यामिष्टिमारभन्ते, आतिथ्यमनया क्रियत इत्या-
तिथ्या इष्टियहणमकृतस्त्रेयमिष्टिः तस्यामकृतस्त्रायामपि कथमैष्टिको
धर्मः स्यादिति ॥ ४ ॥

ताञ्चेदनवहते राजनि निर्वपेरन् ब्राह्मणं राजनि समा-
दिश्य तत्रासीत्* ॥ ५ ॥

* आह्वयबोध्यवम् ।

यदितामातिथ्यामिष्टिमनवताविते सोमे आरभेरन् ततो ब्राह्मणं
तत्र तस्मिन् सोमे समादिश्य तस्यामातिथ्यायां क्रियमाणाया-
मासीत ॥ ५ ॥

तस्यां स्थितायां तानूनपत्रमाज्यमवष्टय जपेयु-
र्हविरसि वैश्वानरमनाधृष्टमनाधृष्टं देवानामोजोऽर्नभिः
भिशस्तिपा अनभिः स्तेन्यमञ्जसा सत्यमुपगेषु सुविते माधा
इति* ५ ६ ॥

तस्यामिष्टौ समाप्रायां यद्यवहते राजन्यारब्धा यद्यनवहते तस्यां
संस्थितायां तानूनपत्रमाज्यमवष्टय तानूनप्रा देवता अस्थेति तानूनपत्रं
किं पुनस्तानूनपत्रमिति उच्यते आज्यन्तदवष्टय अथ जपेयुः अत्र ब्रह्म-
त्वसूत्रेषु बज्रवचनमुद्गाढाणामपि प्राप्त्यर्थं हविरसि वैश्वानर इत्ये-
तदादि मन्त्रं यथास्मृचितम् ॥ ६ ॥

अप उपस्पृश्याध्वर्युणोक्तो राजानं विस्मभयेत्* ॥ ७ ॥

अपः स्पृष्ट्वा यदाध्वर्युणोच्यते राजानं विस्मभयेति ततस्तं सोमं
वसनेनोपनद्धं विस्मभयेत् मुञ्चेत् ॥ ७ ॥

तं हिरण्येनान्तर्द्वायाभिष्टोत्रेयुरर्शुरर्शुष्टे देव
सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायता-

मासमिन्द्राय यायस्वाप्यातगस्मात्सखीं सन्यामेधया स्वस्ति
ते देव सोम मुच्यामुद्धमशोयेति* ॥ ८ ॥

तं विस्मृतिं सोमं यदि ब्रह्मणा यद्यन्येन हिरण्यं वा दाय
हिरण्यमन्तर्द्धानं कृत्वा अभिस्तृण्युः न साक्षात् स्पृशेयुः अस्तु त्वे-
तदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ ८ ॥

काशमये प्रस्तरे निऋवीरन्दक्षिणानुत्तानान् पाणीन्
कृत्वा सव्यान्नीच एष्टा राध एष्टा वामानिप्रेषे भगायर्त्तमृत-
वादिभ्यो नमोदिवे नमः पृथिव्या इति* ॥ ९ ॥

काशमये प्रस्तरे काशिर नाम हणजातिः तन्मयः काशमयः प्रस्तरे ।
मुष्टिः तस्मिन् प्रस्तरे निऋवीरन् निऋवनं नाम कर्म तदुच्यते एवं
दक्षिणान् पाणीनुत्तानान् कृत्वा तस्मिन् प्रस्तरे सव्यान् पाणीन्नी-
चान् कृत्वा एष्टा राध इत्येतदादि मन्त्रं जपेयुः एतन्निऋवनम् ॥ ९ ॥

उपसदिष्टिरत ऊर्द्धं तस्यां तथैवाभिमर्शननिऋवने सव्या
अपराक्ल उत्तानाः स्युर्दक्षिणान् पञ्चः † ॥ १० ॥

अस्मात्कर्मण ऊर्द्धमुपसदिष्टिभवति, उपसदिति मञ्जा इष्टि-
गणस्य प्रयोजनमुक्तम् आतिथ्यप्रकरण एव तस्यामुपसदिष्टौ यथैवा-

* ब्राह्मण्यलोप्येवम्

† ब्राह्मण्यलोप्येन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तिथ्यान्ते सोमाभिर्मर्षेण निष्कृवने उक्ते तथैव एतन्मन्त्रं भवतः या तु
आपराधिकी तस्यान्ते सव्याः पाण्यः उत्तान्दः स्थुडादिष्वान् पञ्चः ॥ १० ॥

मन्त्रे पसद्धोमे ऊने विद्यात्संस्थितेति* ॥ ११ ॥

अहुतस्येयमि^३ अतस्तस्याः संस्थानं ज्ञायते यदाध्वर्युणा
सुवेणोपसद्धोमे ऊतः स्यात् तदा जानीयात् संस्थितेति ॥ ११ ॥

तस्या घर्मः प्रवर्ग्यवति पूर्वः† ॥ १२ ॥

तस्या उपसदिष्टेः प्रवर्ग्यवति यज्ञे घर्मस्तावत् पूर्वी भवति प्रवर्ग्यो-
ऽस्मिन्नस्तीति प्रवर्ग्यवान् तस्मिन् प्रवर्ग्यवति प्रवर्ग्यस्यानित्यतां
दशेयति ॥ १२ ॥

इति पञ्चमस्य षष्ठी कण्डिकाः ।

अथ सप्तमी कण्डिका ।

तमभीन्धिष्यत्सु गार्हपत्यं गत्वा यजुषोपविशेद्वक्षिणेन
दक्षिणाग्निमुत्तरेण बद्धिष्येत् † ॥ १ ॥

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

† आश्वलायनीये क्तेदविषये विशेषोऽस्ति ।

तद्धर्मरोचनार्थं अभीन्धित्यसु गार्हपत्यमग्निं गत्वा तस्य दक्षिणे
प्रदेशे यक्षुषोपविशेत् यदि बहिः प्रवर्ग्यः स्यात् उत्तरेणाग्नीध्रीयस्य
गच्छेत् तत्र दक्षिणाग्निकर्माणि क्रियन्ते प्रस्तुते ॥ १ ॥

रुचितो घर्म इत्युक्तेऽनुवाकेन तिष्ठन्तोऽवेक्षेरन् यमध्वर्यु-
र्ब्रूयात्* ॥ २ ॥

रुचितो घर्म इत्युक्ते तस्मिन् काले घर्मं सर्वेऽनुवाकेन गर्भो
देवानामित्यादिनावेक्षेरन् यमध्वर्युर्ब्रूयात्, अनूच्यत इत्यनुवाकः ॥ २ ॥

तत् द्वियमाणं यथेतमनुव्रजन् जपेद्विश्वा आशा दक्षिण-
धक्त्वावान् देवानयाडिच्छस्वाच्चा कृतस्य घर्मस्य मधोः पिवत-
मश्विनेति* ॥ ३ ॥

तं घर्मं द्वियमाणमाहवनीये यथागतमनुगच्छन् जपेद्विश्वा आशा
इत्येतदादि मन्त्रं यथासूचितम् ॥ ३ ॥

आश्रावित उपविश्य जपेदश्विना घर्मं पातमद्वयानमद्व-
र्हिवाभिरूतिभिस्तन्त्रायणेन मोघा वा पृथिवीद्यामिति* ॥ ४ ॥

आश्राविते घर्मे उपविश्य जपेत् अश्विना घर्ममित्येतदादि
मन्त्रम् ॥ ४ ॥

* ब्राह्मण्यबोध्यवम् ।

ऊते यजमानं वाचयेदपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी
अमत्सातामिच्चैव रातयः सन्त्विति* ॥ ५ ॥

ऊते तस्मिन् घर्मे यजमानं वाचयेत् अपातामश्विना घर्म-
मित्येतदादि मन्त्रं यथोद्दिष्टम् ॥ ५ ॥

घर्मशेषस्य भक्षयेन्मधुऊतमिन्द्रतमेऽग्रावश्यामते देव घर्म
नमस्तेऽस्तु मा मा क्षिप्सीरिति* ॥ ६ ॥

उक्तं वाजिनाश्विनघर्माणां त्विचूपहवमिष्टा प्राणभक्षं भक्षये-
दिति सामान्यम् अतः तस्य घर्मस्य ऊतस्य यः शेषः स्यात् तस्य भक्ष-
येत् मधुऊतमिन्द्रतम इत्येतदादिना मन्त्रेण ॥ ६ ॥

सचच्चेत्स्याद्यजमाना उपह्वयध्वमित्येवोपज्ञानम्* ॥ ७ ॥

यदि सचं स्यात्ततः घर्मस्य भक्षणकाले यजमाना उपह्वयध्वम्
उपसम्पादयध्वम् इत्येतदुपज्ञानं स्यात् अथैवशब्दः किमर्थमिति चेत्
उच्यते न केवलमस्मिन् काले सर्वेषूपज्ञानेष्वेवं स्यात् ॥ ७ ॥

एवम् सदा प्रवर्ग्योपसदः कुर्यात्* ॥ ८ ॥

एवमेतेन प्रकारेण सर्वस्मिन् काले प्रवर्ग्योपसदः कुर्यात् इदं
कर्मातिथ्यानन्तरसुक्तं अतो ब्रवीति एवं सदा प्रवर्ग्योपसदः कुर्या-
दिति अथ सदाग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते सदा सायम्
प्रातश्च ॥ ८ ॥

महावेदेः स्तम्बयजुर्हरिष्यन्सु यजुषोपविशेत्* ॥ ८ ॥

महावेदेरित्यपादानलक्षणा पञ्चमी स्तम्बयजुरुक्तलक्षणं तत् हरि-
ष्यत्सु बह्विर्वेदि यजुषोपविशेत् ॥ ८ ॥

विलिखिते चात्वाले यथार्थं स्यात्* ॥ १० ॥

इते स्तम्बयजुषि तावत्तस्मिन्नेव देशे आसीत यावत् चात्वाल-
विलेखनं कृतमिति ततो यथार्थं स्यादित्युक्तार्थम् ॥ १० ॥

उत्तरवेदिन्निर्वस्यन्सु तृष्णोमुपविशेत् न्युप्रायां यथार्थं
स्यात्* ॥ ११ ॥

उत्तरवेदिश्चात्वाले पांशुभिः क्रियते तस्मिन् मृन्निर्वपने करिष्य-
माणे तृष्णोमुपविशेद्ब्रह्मा स्थाने कृते मृन्निर्वपने यथार्थं स्यात् ॥ ११ ॥

अग्निचित्यायां प्राग्दीक्षणीयायाः सावित्रान् होमान्
; यजुषोपविशेत्* ॥ १२ ॥

अग्निचित्यायां विशेष उच्यते, अग्निचित्या अनित्या तस्यामग्नि-
चित्यायां पूर्वं दीक्षणीयायाः सावित्रान् होमान् लुक्कृति सवित-
देवताकान् तान् होष्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥ १२ ॥

तेषु ऊतेषूख्यां मृत्तिकामाह्रियमाणामनुगच्छेत्* ॥ १३ ॥

तेषु सावित्रेषु होमेषु ऊतेषु उख्यां मृत्तिकामाह्रियमाणाम्

* ब्राह्मणायबोध्यवम् ।

अनुगच्छेत् उखाप्रयोजना उखाः उखा नाम मृण्मयं पात्रं क्रियते
तस्मिन्निभिः संद्वियते ॥ १३ ॥

तस्याः सन्धियमाणायामासित्वा सन्भृतायां यथार्थं
स्यात्* ॥ १४ ॥

तस्यां मृत्तिकायां सन्धियमाणायां तत्रासीत् सन्भृतायां यथार्थं
स्यात् ॥ १४ ॥

इति पञ्चमस्य सप्तमी कण्डिका ।

अथ अष्टमी कण्डिका ।

आहवनीयञ्चेध्यत्सु यजुषोपविशेत्* ॥ १ ॥

योऽसौ पत्नीशालायामाहवनीयः स इष्टकाभिश्चोयते तं
यजुषोपविशेत् ॥ १ ॥

तस्मिन् सञ्चित उख्यामासन्दीर्घैर्ऋतीष्वेष्टका अरण्य-
त्रियमाणा अनुगच्छेत्* ॥ २ ॥

तस्मिन्नाहवनीये सञ्चिते समसञ्चिते यस्यामासन्द्यासुखा स्थापि-
ता आसीत् तामासन्दीर्घैर्ऋतीष्वेष्टकाः निर्ऋतिर्देवता यासां ता

* ब्राह्मण्यबोध्यवन् ।

नेच्छत्यः ता अरथं द्वियमाणा अनुगच्छेत् ननु तस्मिन्निति किमर्थं
उच्यते, केषाञ्चिदाहवनीयस्यैका चितिर्भवति केषाञ्चित् पक्ष यथेका
यदि वा पक्ष तस्मिन् सञ्चिते ॥ २ ॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निक्षितास्वपउपस्थग्या-
नपेक्षं प्रत्याव्रजेत्* ॥ ३ ॥

निधीयमानानाम् दृष्टकानां आसन्त्यासु दक्षिणे प्रदेशे स्थित्वा
निक्षितासु स्थापितासु अप उपस्थग्यानपेक्षं प्रत्याव्रजेत् ॥ ३ ॥

अग्निं विक्रक्ष्यत्सु सर्वौषधञ्च वपस्यत्सु तृष्णीमुपवि-
शेत्* ॥ ४ ॥

अग्निं चेत् लाङ्गुलेन छव्यते तमग्निं चेत् विक्रक्ष्यत्सु तृष्णीमुप-
विशेत् तस्मिन्नेव च सर्वौषधम् उच्यते, तच्च वपस्यत्सु तृष्णीमुप-
विशेत् ॥ ४ ॥

तैः साहं प्रत्याव्रज्य चितोः प्रणीयमाना अनुगच्छेत्* ॥ ५ ॥

तैः कर्तृभिः सह प्रत्याव्रज्य चितोः चयनार्थं प्रणीयमाना अनु-
गच्छेत् यामिरिष्टकाभिरग्निं सीयते ताश्चित्य इत्येवमुपचरन्ति ॥ ५ ॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निक्षितासु दक्षिणस्य
पक्षस्यासन्नो यजुषोपविशेत्* ॥ ६ ॥

* प्राज्ञायकोऽप्येवम् ।

पक्ष्येति तत्संख्यया ब्रवीति तेनाग्निस्तेत्रं लक्षितं भवति ॥ ६ ॥

लोकं पृष्णासूपधोयमानासु ब्राह्मणं तत्र समादिश्य य-
थार्थं स्यादिति शाण्डिल्यः* ॥ ७ ॥

लोकं पृष्णा नामेष्टकाः अपरा यजुश्चतुः तामां यजुश्चतुर्नां उप-
धाने हते ततो लोकं पृष्णा उपधोयन्ते तामु लोकं पृष्णासूपधोय
मानासु ब्राह्मणं तस्मिन् देशे समादिश्य यथार्थं स्यादिति शाण्डिल्य
आचार्या मन्यते ॥ ७ ॥

आसीतैवेति धानञ्जयः* ॥ ८ ॥

धानञ्जय आचार्या मन्यते आसीतैव ॥ ८ ॥

एव सदा चितिषु कुर्यात्* ॥ ९ ॥

योऽयमिष्टकाप्रणयनादिविधिरुक्तः एष सर्वासु चितिषु कुर्यात् ॥ ९ ॥

सञ्चितकर्माणि करिष्यन्स्वाम्राजमासीत्* ॥ १० ॥

सञ्चितेऽग्नौ यानि कर्माणि तानि करिष्यत्सु आम्राजमासीत्
यावदाव्रज्याव्रज्यं क्रियन्ते तावदासीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

सम्राडासन्दी ह्रियमाणामनुगच्छेत्* ॥ ११ ॥

यस्मात्सन्धां घर्मपात्राणि स्थाप्यन्ते सा सम्राडासन्दी तां
घर्मोत्सादने ह्रियमाणामनुगच्छेत् ॥ ११ ॥

* ब्राह्मणयोऽप्येवम् ।

परिषिच्यमानेऽप उपस्पृश्य तैः सार्द्धं प्रत्याव्रज्याग्निं
प्रणीयमानमनुगच्छेदप्रतिरथं जपस्त्तूष्णीमनग्निचित्या चेत्*
॥ १२ ॥

धर्मपात्राणामुदकेन परिषेचने क्रियमाणे अप उपस्पृश्य तैरेव
कर्तृभिः सह प्रत्याव्रज्याग्निं प्रणीयमानमनुगच्छेत् अप्रतिरथञ्जपन्
आग्निः शिशानइत्येतमध्यायञ्जपन् यद्यनग्निचित्या स्यात् तूष्णीमनु-
गच्छेत् ननूक्तं एतत्कर्माग्निप्रणयनेषु सर्वेषु इति अयानुगच्छेदिति
किं पुनरारभ्यते उच्यते विगेषणार्थं पुनरारभ्यते कथम् अप्रति-
रथञ्जपन्निति अन्येष्वग्निप्रणयनेषु दक्षिणेन वेदेर्गतः इह पुनर्येन
पथाग्निः प्रणीयते तेनैवानुगच्छेत् ॥ १२ ॥

निधीयमानस्य दक्षिणतः स्थित्वा निहिते दक्षिणा बहि-
र्वेदि यजुषोपविशेषेत्† ॥ १३ ॥

आहवनीयायतने निधीयमानस्याग्नेर्दक्षिणे प्रदेशे स्थित्वा निहि-
तेऽग्नौ बहिर्वेदि दक्षिणाद्ध्वं यजुषोपविशेत् ॥ १३ ॥

हविर्द्धानि प्रवर्त्यमाने अनुगच्छेत्† ॥ १४ ॥

हविर्द्धानसंज्ञके अग्नौ प्रवर्त्यमाने अनुगच्छेत् ॥ १४ ॥

* ब्राह्मणयोगेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† ब्राह्मणयोगेऽप्येवम् ।

परिवार्यमाणयोस्तत्रैव गत्वासीत्* ॥ १५ ॥

परिवार्यमाणयोर्हविर्द्वानयोस्तस्मिन्नेव देशे गत्वा दक्षिणाङ्गे
वेदेर्बहिरासीत् ॥ १५ ॥

उच्छ्रितायामौदुम्बरीं यथार्थं स्यात् यथार्थं स्यात्*
॥ १६ ॥

तस्मिन् देशे तावदासीत् यावदौदुम्बर्युच्छ्रयणं कृतमिति तत्
उच्छ्रितायामौदुम्बरीं यथार्थं स्यात् इत्युक्तार्थम् ॥ १६ ॥

इति पञ्चमस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

अग्नीषोमौ प्रणेष्यत्सु वेदिमाक्रामेनन्त्रेण † ॥ १ ॥

उक्तमुच्छ्रितायामौदुम्बरीं यथार्थं स्यादिति साम्प्रतमग्नीषो-
मयोः प्रणयणं तत्र ब्रह्मत्वमुच्यते अग्निश्च सोमश्चाग्नीषोमौ प्रणेष्यत्सु
प्रणेष्यत्विति भविष्यत्काले आसन्नो निर्दिश्यते तस्मिन् भविष्यत्-
काले वेदिमाक्रामेत् मन्त्रेण ब्रह्मा आप्रानेन तीर्थेन गत्वा प्रविश्य
मृदाग्निधारेत्यनेन मन्त्रेण वेदिमाक्रामेत् ॥ १ ॥

* माह्वायगेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† माह्वायगेऽप्येवम् ।

पश्चिमेनोत्तरवेदिमुदङ्ङतिक्रम्याक्रमणयजुर्जपेच्चात्वाल-
समीपे दोलितश्चेत्* ॥ २ ॥

यदि दोलितः स्यात् ब्रह्मा ततः अग्नीषोमप्रणयनकाले स्वस्मादा-
मनादुत्थाय हविर्द्धान्त्योत्तरवेदेष्टान्तरेणोदङ्मुखः गत्वा चात्वालस्य
समीपे एतदाक्रमणयजुर्जपेत् ॥ २ ॥

तृष्णीमत ऊर्द्धं वेदेराक्रमणम्* ॥ ३ ॥

ततः अग्नीषोमप्रणयनकालाक्रमणादूर्द्धं यान्यन्यानि वेद्याक्रम-
णानि ब्रह्मणः तानि सर्वाणि तृष्णीं भवन्ति अनेनोक्तं सुत्यायां
ब्रह्मणः प्राक् सुब्रह्मण्याया उद्गात्रेण समानं कर्मेति ईक्षणाक्रमणे
वेदेरित्येतदादि च उद्गातुः सवनमुखेषु यजुषाक्रमणं विहितं यावद्वा-
क्रामेयुरित्येक इति तदेतद्ब्रह्मणः प्राप्नोत्युद्गाहनामान्यात् तदेतत्
सूत्रकारो निवर्त्तयति तृष्णीमत ऊर्द्धं वेदेराक्रमणमिति ॥ ३ ॥

क्रौत्वा राजा येनातिहृतः स्यात्तेन गत्वा तृष्णीमुप-
विशेत्* ॥ ४ ॥

क्रौत्वा सोमो राजा सोमवहनादवतार्य पत्नीशालायां प्रवेक्ष्य येन
पथा संस्थानमानीतः स्यात् तेन गत्वा ब्रह्मा तृष्णीमुपविशेत् तस्मि-
न्नासने ॥ ४ ॥

* ब्राह्मणबोध्यवन् ।

राजानं हरेत्युक्तः पूर्वोणाग्निमेकस्मा अतिप्रदाय तान्
प्रसव्यं परोत्यादायानुगच्छेदक्षिणेन चेद्गतः स्यात्* ॥ ५ ॥

राजानं हरेत्युक्तो ब्रह्मा पूर्वोणाग्निमेकस्मै अतिप्रदाय
अर्पयित्वा तावत्विजः प्रसव्यं परोत्य आदाय गृहीत्वा सोममनु-
गच्छेत् यदि दक्षिणेन गतः स्यात् ॥ ५ ॥

उत्तरेण चेद्यथेतमग्निं परोत्यादायानुगच्छेत्* ॥ ६ ॥

यद्युत्तरेण गतः स्याद्ब्रह्मा यथागतमग्निं परोत्य गृहीत्वा सोम-
मनुगच्छेत् ॥ ६ ॥

अन्येन चेद्ब्रह्मा व्रजितः स्यादन्येन राजा तेनैनं प्रगृह्णी-
यात्* ॥ ७ ॥

यदन्येन पथा ब्रह्मा गतः स्यात् अन्येन सोमो नीतः येन
सोमो नीतः स्यात् तेन एनं सोमं प्रगृह्णीयात् नयेत् ननुक्तं क्रीत्वा
राजा येनातिष्ठतः स्यात्तेन गत्वा तृष्णीमपविशेदिति य एव राज्ञः
सञ्चरः स एव सञ्चरो ब्रह्मणः तात्कालिक उपदिष्टः तत्किमिदमा-
रभ्यते अन्येन चेद्ब्रह्मा व्रजितः स्यादन्येन राजेति उच्यते ब्रह्मणे
दीक्षितस्य सञ्चरन्नियमयति यदा ब्रह्मा दीक्षितः स्यात् तदा स्वैव
सञ्चरेण यायात् यद्यनेन राजा नीतः स्यात् न तेन यायात् ॥ ७ ॥

एनौ त्वेव ब्रह्मणो गतिकल्पावद्धरतोऽपि* ॥ ८ ॥

* शाश्वतीयोऽप्येवम् ।

यद्यपि ब्रह्मा सोमं न हरेत् अर्ध्वर्युर्धजमानो वा अन्यो वा
हरेत् एतौ एव ब्रह्मणो गतिकेत्यो स्यातां यौ हरत उक्तौ तु शब्दोऽ-
वधारणार्थः ॥ ८ ॥

आसोताग्नीध्रीय आहुत्योर्ह्यमायोरसीतेत्येवं धानञ्जयः*
॥ ९ ॥

आग्नीध्रियो आहुत्योर्ह्यमायोरसीतेत्येवं धानञ्जय आचार्यो
मन्यते ॥ ९ ॥

निष्ठेदिति शाण्डिल्यः* ॥ १० ॥

निष्ठेदित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते आसीतेति सिद्धे सति
स्थानविकल्पनार्थमारम्भः ॥ १० ॥

उत्तरेणाग्नीध्रीय राजानमाज्यानि च द्वियमाणान्यनुग-
च्छेत्* ॥ ११ ॥

आग्नीध्रियोत्तरेण प्रदेशेन सोमं राजानमाज्यानि च नोय-
मानान्यनुगच्छेत् ॥ ११ ॥

प्रवेशितेषु हविर्द्धानं पश्चिमेन गत्वासीतेति गौतमः* ॥ १२ ॥

प्रवेशितेषु आज्येषु सोमे च हविर्द्धानं तस्य हविर्द्धानस्य पश्चिमेन
गत्वासीतेत्येवं गौतम आचार्यो मन्यते देशउपयोगश्च वक्ष्यते ॥ १२ ॥

* ब्राह्मण्यबोध्यवम् ।

पूर्वेणेति शाण्डिल्यायनो दक्षिणस्य द्वारबाहोः पुरस्ता-
द्यजुषेति* ॥ १३ ॥

प्रवेशितेषु आज्येषु सोमे च तस्यैव हविर्द्धानस्य पूर्वेण गत्वा
दक्षिणस्य द्वारबाहोः पूर्वे प्रदेशे यजुषोपविष्टेदित्येवं शाण्डिल्या-
यन आचार्यो मन्यते एतत् स्थानमुपवेशनस्य एतयोर्गतिकल्पयोः ॥१३॥

अग्नीषोमीयवपायां ऊतायां यथेतमुदङ्ङतिक्रम्य चा-
त्वाले मार्जयेत* ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपायां ऊतायां यथेतं यथागतं यदि पूर्वेण
गतः स्यात् यदि पश्चिमेन उदङ्ङत्वा चात्वाले मार्जनं कुर्यात् तन्मा-
र्जनमुक्तम् ॥ १४ ॥

एवमेवापररात्र आज्येषु प्रविष्टेषूपवेशनं मार्जनञ्च सव-
नीयवपायां ऊतायाम्† ॥ १५ ॥

यथाअग्नीषोमीयवपायां ऊतायां एवमेव अनेनैव प्रकारेण अपर-
रात्रे मौल्येऽप्यज्येषु प्रविष्टेषु उपवेशनं ब्रह्मणः मार्जनञ्च सवनीयस्य
पशोर्वपायां ऊतायाम् ॥ १५ ॥

* आध्यायणोऽप्येवम् ।

† आध्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

इति पञ्चमस्य नवमी कण्डिका ।

अथ दशमी कण्डिका ।

पुरोडाशेन चरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत्* ॥ १ ॥

प्रसङ्गेन सामान्यं कर्माणां साम्प्रतमनन्तरकर्मप्रतिपत्तिः अग्नीषो-
मोयं पशुपुरोडाशं प्रति तदारण्यसु तूष्णीमुपविशेत् ॥ १ ॥

दीक्षितश्चेत् सर्वा इडा अन्वारभेत* ॥ २ ॥

यदि दीक्षितः स्याद्ब्रह्मा ततः सर्वा इडा अन्वारभेत दीक्षणी-
याया आरभ्य ॥ २ ॥

वसतीवरीषु परिह्रियमाणसु दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेददी-
क्षितश्चेदा तासां परिहरणात्* ॥ ३ ॥

वसतीवरीषु परिहरणेषु क्रियमाणेषु तस्माद्देशादुत्क्रम्य दक्षि-
णार्द्धे वेदेर्बहिस्तिष्ठेत् यद्यदीक्षितः स्यात् यदि दीक्षितः न चैवासौत-
बहिर्वेदि कियन्नं कालं तिष्ठेत् आ तासां परिहरणात् यावदवसती-
वरीपरिहरणं कृतमिति ॥ ३ ॥

आग्नीध्रीयः राजानः द्वियमाणमनुगच्छेत्* ॥ ४ ॥

केषाञ्चिदध्वर्यूणां राजा हविर्द्वान एव वसति केषाञ्चिदाग्नी-
ध्रौ ये तद्ये राजानमाग्नीध्रौयं हरन्ति द्वियमाणमनुगच्छेत् ॥ ४ ॥

* ब्राह्मण्यबोध्यवम् ।

निधीयमानस्य दक्षिणतः स्थित्वा निक्षिते यथार्थं
स्यात्* ॥ ५ ॥

निधीयमानस्य सोमस्य आग्नीध्रोये दक्षिणे प्रदेशे स्थित्वा निक्षिते
स्थापिते यथार्थं स्यात् गतार्थमेतत् ॥ ५ ॥

दीक्षितश्चेत्तत्रैव संविशेत्* ॥ ६ ॥

यदि दीक्षितः स्वाद्गन्ध्या ततस्तस्मिन्नेवाग्नीध्रोये संविशेत् ॥ ६ ॥

अपररात्र आज्यानि ग्रहोध्यतः पूर्वेण गत्वाम्निञ्च पश्चि-
मेन वा यजुषोपविशेत्* ॥ ७ ॥

रात्रेरपरः कालः अपररात्रः तस्मिन् अपररात्रे आज्यानि गृह्णन्ति
तानि ग्रहोध्यतः आज्यपणकाले तेषां पूर्वेण प्रदेशेन गत्वाम्निञ्च पश्चिमेन
वा गत्वा तान् सर्वानाम्निञ्च यजुषोपविशेत् ॥ ७ ॥

आत्तधु प्राङ्मुक्तस्य प्रसव्यं परीत्यानुगच्छेत् पूर्वेण चेद्गतः
स्यात्* ॥ ८ ॥

आत्तधु गृहोतेष्वाज्येषु प्राङ्मुक्तस्य तस्मिन्नेव देशे तान् सर्वानग्नी-
नाज्यानि पश्चिजश्च अप्रदर्शितं परीत्य अनुगच्छेत् यदि पूर्वेणाम्निं
गतः स्यात् ॥ ८ ॥

पश्चिमेन चेद्यथेतमग्निं परीत्यानुगच्छेत्* ॥ ९ ॥

* शास्त्रायमीयेष्वम् ।

यदि पश्चिमेन गतः स्यात् यथागतमग्निं परीत्यागुगच्छेत् ॥ ८ ॥

प्रवेशितेषूपविशेत्* ॥ १० ॥

प्रवेशितेष्व्राज्येषु हविर्ह्वानमुपविशेत् तदुक्तम् एवमेवापररात्र-
आज्येषु प्रविष्टेषूपवेशनं मार्जनञ्चेति सिद्धमुपवेशनं विकल्पार्थमार-
भ्यते ॥ १० ॥

आज्येष्वेव ग्रहोप्यमाणेष्वत्रोपविशेदिति शाण्डिल्यः*
॥ ११ ॥

आज्येष्वेव ग्रहोप्यमाणेषु अस्मिन् देशे उपविशेदिति शाण्डिल्य
आचार्यो मन्यते नैवाग्नीध्रियसमोपे उपविशेदिति ॥ ११ ॥

अध्वर्युणोक्तो वाचं यच्छेदादृतीयं प्रातरनुवाकस्य प्रथ-
मायाः* ॥ १२ ॥

अध्वर्युणोक्तः स ब्रह्मा वाचं यच्छेत् वाग्यमनं कुर्यात् आ-
कस्मात् कालात् यावत् प्रातरनुवाकस्य प्रथमाया च्चस्त्विर्वचनं कृत-
मिति ॥ १२ ॥

आ वा परिधानीयायाः* ॥ १३ ॥

यावद्वा परिधानीयाया च्चस्त्विर्वचनं कृतमिति ॥ १३ ॥

आ वोपाश्वन्तर्यामर्योर्होमात्* ॥ १४ ॥

* ब्राह्मण्यनोटोप्येषम् ।

आ वा उपांश्चन्तर्यामयोर्ग्रहयोर्होमात् यावदुपांश्चन्तर्यामौ
जुताविति ॥ १४ ॥

आ वा बद्धिष्यवमानात्* ॥ १५ ॥

यावदा बद्धिष्यवमानं समाप्तमिति एते वाग्यमनस्य कालवि-
कल्पाः ॥ १५ ॥

हविर्द्धानश्चेत पूर्वेण गतः स्यादुपांश्चन्तर्यामौ होष्यत्स्व-
दङ्ङतिक्रम्य तिष्ठेददीक्षितश्चेत् † ॥ १६ ॥

यदि हविर्द्धानस्य पूर्वेण प्रदेशेन गतः स्यात् जह्या तत उपां-
श्चन्तर्यामौ ग्रहे होष्यत्सु उत्तरेण गत्वा तिष्ठेत् अथवायार्थं यद्य
दीक्षितः स्यात् अथ दीक्षितस्तत्रैवासीत नैव तस्य व्यवयोऽस्ति आ
कुतः कालं तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

आ तयोर्होमात् † ॥ १७ ॥

तिष्ठेदिति शेषः ॥ १७ ॥

निःसर्पत्स्वन्नारभेत* ॥ १८ ॥

अभिषवं कृत्वा निःसर्पत्सु अन्नारभेत प्रतिहर्तारम् अविच्छे-
दार्थं वाससि गृहीयात् ॥ १८ ॥

* ब्राह्मयगीयेष्वेवम् ।

† ब्राह्मयगीये छेदविषये विशेषोक्तिः ।

तस्य प्रस्तोत्रा समानं कर्म प्रागुपवेशनात्* ॥ १६ ॥

तस्य ब्रह्मणः प्रस्तोत्रा सह तुल्यं कर्म आकुतः प्रागुपवेशनात्
उपवेशनन्वाह ॥ १६ ॥

आस्तावं प्राप्यानासन्नो यजुषोपविशेत् प्रस्तोतारं प्रति*
॥ २० ॥

आस्तावदेशं प्राप्य अस्मिन्नष्टस्तस्यास्तावस्य यजुषोपविशेत् प्रस्तो-
तारं प्रति यथोदङ्मुखोपविष्टस्य प्रस्तोतुरासनमाभिसुख्येन भवति ॥२०॥

इति पञ्चमस्य दशमी कण्डिका ।

अथ एकादशी कण्डिका ।

रश्मिरसीत्येतावनुवाकौ स्तोमभागाः* ॥ १ ॥

साम्प्रतं स्तोत्रानुमन्त्रणमुच्यते, रश्मिरमि तन्तुरसीत्येतौ द्वावनु-
वाकौ एकस्मिन्ननुवाके द्वादशमन्त्राः पठिताः अपरस्मिन्नेकविंशतिः
तेषु मन्त्रेषु बह्वचनं स्तोमभागा इति ॥ १ ॥

तैः पृथगनुपूर्वं स्तोत्राण्यनुमन्त्रयेत् ब्रह्मन् स्तोप्यामः
प्रशास्तरित्युक्ते* ॥ २ ॥

किमेषां स्तोमभागत्वं स्तोमान् भजन्त इति स्तोमभागाः तैस्त्रय-

* ब्राह्मण्यष्टोप्येवम् ।

स्त्रिंशता स्तोमभागैः मन्त्रैः पृथगेकैकमनुपूर्वम् एकैकं स्तोत्रमनुमन्त्र-
येत ब्रह्मा ब्रह्मन् स्तोत्र्यामः प्रशस्तरित्युक्ते प्रस्तोत्रा षोडशिमभ्यतिरात्रे
एकोनत्रिंशस्तोत्राणि अग्नार्यान् चित्वात्यतिरिक्तस्तोत्राणि एवमेते
मन्त्राः एतेषां स्तोत्राणां प्रतिमन्त्रणे एष समुदितानां चयस्त्रिंशतां
स्तोत्राणां प्रतिमन्त्रणविधिरुक्तः । इदानीं मन्त्रविवेकार्थमाह ॥ ९ ॥

जङ्घं प्रथमाद्रात्रिपर्यायाद्यत्र स्यादमुस्मै त्वेति तं जित्वेति
तत्र ब्रूयात्* ॥ ३ ॥

विंशतिभ्य जङ्घं स्तोमभागेभ्यः अष्टत्स्ना मन्त्राः पठिताः
द्वितीयद्वितीययोः पर्याययोः पठित्वा ततः सन्धौ छत्सुः पठितः ततः
पुनरतिरिक्तस्तोत्रेषु तथैवाष्टत्सुः तथैव किन्ते प्रयोक्तव्या अथान्यथा
प्रयोग इति अत्राह जङ्घं प्रथमाद्रात्रिपर्यायादिति असुप्ता इति
सर्वनाम्नि चिदृदसि चिदृते ला चिदृतं जित्व सर्वे चैवं प्रकारेण
द्वादशस्वपि ॥ ३ ॥

सवितृप्रसूतावृहस्पतये सुतेत्येकैकस्यान्तः* ॥ ४ ॥

एकैकस्य मन्त्रस्य सवितृप्रसूता वृहस्पतये सुतेत्येषान्तः स्यात्
चिदृदसि चिदृते ला चिदृतं जित्व सवितृप्रसूता वृहस्पतये सुतेति
उत्तरेषामप्येवमेव प्रकार एवं जातीयानाम् ॥ ४ ॥

पूर्वेषाञ्च* ॥ ५ ॥

* आख्यायनोप्येषम् ।

पूर्वषाञ्च रश्मिरसोत्थेतदादीनां सवितृप्रसृता वृहस्पतये सृतेत्ये-
कैकस्य मन्त्रान्तः स्यात् ननु आम्नायमिद्वमेकैकस्मिन् किं पुनरार-
भ्यते पूर्वषाञ्चेति उच्यते विशेषविवक्षुरारभते विशेषो वक्ष्यते स
पूर्वषाञ्चेतेषाञ्च स्यादिति ॥ ५ ॥

भूर्भुवःसृष्ट्वृद्धतिर्ब्रह्माहं मानुष आमित्येतद्वाधिकं कुर्या-
दोङ्कारं वा* ॥ ६ ॥

एतदा यथोद्दिष्टं यजुरधिकं कुर्यादोङ्कारं वेति विकल्पः पूर्वषा-
ञ्चेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

यथाम्नायं सन्धेरनुमन्त्रयेत्* ॥ ७ ॥

यथाम्नायपरिपठितेन यजुषा सन्धेः स्तोत्रमनुमन्त्रयेत् वसुको-
ऽसि वस्पष्टिरसि वेषश्रौरसि सवितृप्रसृता वृहस्पतये सृतेत्येवम् ॥ ७ ॥

त्रैधं विभज्जेदिति धानञ्जण्यो वसुकोऽसि वस्पष्टिरसि वेष-
श्रौरसि वसुकाय त्वा वस्पष्टये त्वा वेषश्रिये त्वा वसुक्रं जिन्व
वस्पष्टिं जिन्व वेषश्रियं जिन्व सवितृप्रसृता वृहस्पतये सृ-
तेति* ॥ ८ ॥

एतदेव यजुस्त्रैधं विभजते नानुमन्त्रयेतेत्येवं धानञ्जण्य आचार्यो
मन्यते सन्निविधविभागप्रकारस्तेनैवाचार्य्योक्तः ॥ ८ ॥

सुतदेवेन सवित्रा प्रकृता इत्यनुमन्त्रयेत मानसं वाजपेये
च वृद्धत्* ॥ ८ ॥

सुतदेवेन सवित्रेत्येतदादिना मन्त्रेण मानसं स्तोत्रमनुमन्त्रयेत
दशमेऽहनि वाजपेये च वृद्धत् तेनैव ॥ ८ ॥

आनन्तर्य्येणैतराणि* ॥ १० ॥

यथोक्तमेवानुमन्त्रयेतानन्तर्य्येण तत् किमिदमारभ्यते आनन्तर्य्य-
णैतराणीति उच्यते इदं हि मानसमग्निष्टोमसाख ऊर्द्धम् आन्नातं
यथा षोडशिसाख ऊर्द्धं वाजपेयसाम तत्राय न्यायः प्राप्तः पूर्वस्य
स्तोत्रस्य यदनुमन्त्रणं तेनैवानुमन्त्रणं प्राप्तम् उत्तरस्य वा यत् यत्
सूत्रकारेण कल्पितं तदाधिकं स्यादिकल्पे वैतथोर्मानसवाजपेयसाखोः
एतस्मिन् संशये आचार्य्यो मुक्तसंशयं सूत्रमारभते यदेतदानन्तर्य्यमुक्तं
पूर्वेषामेव यथोक्तानां स्तोत्राणां स्यात् ॥ १० ॥

इद्धात् स्तोत्राणि पूर्वेण तद्विवृद्धेः* ॥ ११ ॥

ईद्धादित्ययं निपातः असंकल्पितस्तोत्राणि नैमित्तिकान्यापद्येरन्
यथा सोमातिरेके तानि तत्पूर्वस्य स्तोत्रस्यानुमन्त्रणं तेनानुमन्त्रयेत
किं कारणं तद्विवृद्धेः तस्माद्धि स्तोत्रात् सोमोऽतिरिक्तः ॥ ११ ॥

परेण वा तन्निकामनात्* ॥ १२ ॥

परस्य वा यत् स्तोत्रस्यानुमन्त्रणं तेनानुमन्त्रयेत् तस्मादधिकामय-
मानोऽभ्यतिरिच्यत इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

मानसवदतिरिक्तसामान्यात्* ॥ १३ ॥

यथा वा मानसे तथा वानुमन्त्रणं कस्मादतिरिक्तसामा-
न्यात् ॥ १३ ॥

सर्वानुमन्त्रणेन वानुक्तत्वात्* ॥ १४ ॥

यद्वा सर्वेषां स्तोत्राणामनुमन्त्रणं तेन वा स्यात् कस्मादनुक्तत्वात्
यस्माच्च नोच्यते तत्र यत् सामान्यं तद्वति मविदप्रसूतः सुते
भूभैवः खर्वहस्यति ब्रह्माहं मानुष इत्येतत् ॥ १४ ॥

यद्यत् स्तोत्रं लुप्येत सच्चैव स्तोमभागेन* ॥ १५ ॥

समुदितानामनुमन्त्रणमुक्तं मास्यतं यद् यत् स्तोत्रं लुप्येत तस्य
यदनुमन्त्रणं तदपि लुप्येत कोऽस्य विषयः षोडशी वीष्मा किमर्थं यद्
यदिति उच्यते षोडशिप्रकरणे पठति अथाग्निष्टोमे गृह्णीयादिति
यदाग्निष्टोमे गृह्यते तदा तस्य पूर्वाणि त्रीणि स्तोत्राणि लुप्यन्ते
उक्त्यान्वेवमिदं वीष्मार्थवती भवति ॥ १५ ॥

सुते बहिष्यमानेन तत्रैव गत्वासीत् † ॥ १६ ॥

* आह्वायबोध्यवम् ।

† आह्वायबोने सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

इदं सर्वं प्रसङ्गादुक्तं साम्प्रतमनन्तरप्राप्तिः तदुच्यते स्मृते बहि-
व्यवमानेन स्तोत्रेण तस्मिन्नेव देशे गत्वासीत यत आगतः ॥ १६ ॥

वपायाः^१ ऊतायां मार्जयित्वा धिष्ण्यानुपस्थायोक्त^२ स-
दस्युपवेशनम्* ॥ १७ ॥

सवनोद्यपशोर्वपायां^३ ऊतायां मार्जनं कृत्वा धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन्
ततो धिष्ण्यानुपस्थाय सदः प्रविशेत् तस्मिन्मुक्तमुपवेशनं याजमान-
ब्रह्मणे चेदुद्गाता कुर्यादित्येतस्मिन् प्रकरणे ॥ १७ ॥

इति पञ्चमस्य एकादशी कण्डिका ।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

सुतशस्त्रयोर्वाचं यच्छेत्[†] ॥ १ ॥

स्तोत्रे स्तूयमाने शस्त्रे च शस्यमाने वाग्यमनं कुर्यात् सर्वत्र
ब्रह्मा ॥ १ ॥

अनूच्यमाने च सर्वत्र[†] ॥ २ ॥

अनुवचने च क्रियमाणे असुप्ता अनुब्रूहीत्यत आरभ्य वाग्यमनं
कुर्यात् सर्वत्र अथ सर्ववह्मणं किमर्थमित्युच्यते न केवलं सुतशस्त्रयोः
अन्यस्मिन्नप्यनुच्यमाने ॥ २ ॥

* ब्राह्मण्यखेन सूचयन्नेकदूतं कृतम् ।

† ब्राह्मण्यखेटयेवम् ।

405

वषट्कृते विद्यजेत* ॥ ३ ॥

कियन्तं कालं वाग्यमनम् उच्यते वषट्कृते विद्यजेत ॥ ३ ॥

अवभृथादुदेत्यानुष्याद्यज्ञशेषम्* ॥ ४ ॥

उक्तं ब्रह्मण उद्गात्रेण समानं कर्मेति तत्र अवभृथादूर्द्ध्वं उद्गातुः
कर्म नास्ति तत्र ब्रह्मणः कर्मशेष उच्यते अवभृथादुदेत्य अनुष्यात्
अनुभवेद् यज्ञशेषं यो यज्ञशेषः तत्र सर्वत्र ब्रह्मत्वं कुर्यात् ॥ ४ ॥

अहर्गणेष्वेन॑ सदातिप्रैषेण प्रशास्ता वाचं यमयति
राजान॑ रक्षेति चाह तदुभयं कुर्यादावसतीवरीणां परि-
हरणात्* ॥ ५ ॥

अहर्गणेषु द्विरात्रप्रभृतिषु एनं ब्रह्माणं सदा अहम्यहनि प्रैषेण
प्रशास्ता मैत्रावरुणः वाचं यमयति राजानं रक्षेत्येवञ्चाह अतिक्रम्य
तार्तीयमवनिं स्वरम् अतिप्रैषः तद्वाग्यमनञ्च राजस्य रक्षणमुभयं
कुर्यात् यावदवसतीवरोपरिहरणं कृतमिति ॥ ५ ॥

तत्सन्ने पर्यायेण कुर्युः † ॥ ६ ॥

तद्वाग्यमनं राजस्य रक्षणं सन्ने सर्वे सचिणः क्रमेण पर्यायं कुर्युः
अवसरेण ॥ ६ ॥

अहोने तु ब्रह्मैव † ॥ ७ ॥

* ब्राह्मायणोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

अश्वीने ब्रह्मैव कुर्यादेतत् कर्म कुतः संशय इति चेत् उच्यते
अश्वीनभूते द्वादशाष्टे यद्यपि सत्रवत् सर्वं क्रियते तस्मात् सर्वश्वीने
सत्रवदिति तथाप्येतत् कर्म ब्रह्मैव कुर्यात् ॥ ७ ॥

वाजपेये पृष्ठस्य स्तोत्रमनुमन्त्य सदस्यं ब्रह्मासन उपवेश्य
निष्क्रामेत्* ॥ ८ ॥

वाजपेये क्रतौ पृष्ठस्तोत्रानुमन्त्रणं कृत्वा ब्रह्मासने सदस्यमुपवेश्य
विसंस्थितसञ्चरेण निष्क्रामेत् ॥ ८ ॥

पूर्वेणाग्नीध्रीयः स्थूणा निखाता स्यात्* ॥ ९ ॥

आग्नीध्रीयस्य पूर्वे प्रदेशे अग्ने स्थूणा निखाता स्यात् ॥ ९ ॥

दक्षिणेन मार्जालीयमन्तर्वेदेति शाण्डिल्यः* ॥ १० ॥

मार्जालीयस्य दक्षिणे प्रदेशे अन्तर्वेदेति अग्ने स्थूणा निखाता
स्यादिति एवं शाण्डिल्य आचार्या मन्यते ॥ १० ॥

तस्यामौदुम्बरः सप्तदशारं रथचक्रं प्रतिमुक्तं स्यात्*
॥ ११ ॥

यद्यग्नीध्रीयस्य पूर्वे प्रदेशे यदि मार्जालीयस्य दक्षिणे स्थूणा नि-
खाता स्यात् तस्याम् औदुम्बरं सप्तदशारं रथचक्रं प्रतिमुक्तं स्यात्
प्रातः स्यात् उदुम्बरस्य विकारम् औदुम्बरं सप्तदश अरा अस्मिन्निति
सप्तदशारं रथस्य चक्रं रथचक्रम् ॥ ११ ॥

* ब्राह्मणकोट्येवम् ।

तदभावे यत् किञ्च रथचक्रम्* ॥ १२ ॥

एतत्क्षणस्य चक्रस्याभावे यत् किञ्च रथचक्रं स्यात् ॥ १२ ॥

तस्मिन् बाहू आदध्याद्देवस्याहं सवितुः प्रसवे सत्य-
सवसो बृहस्पतेर्वाजितो वाजजितो वर्षिष्ठमधिनाक् रूहे-
यमिति* ॥ १३ ॥

तस्मिन् रथचक्रे बाहू स्थापयेत् देवस्याहं सवितुः प्रसवे इत्येतदा-
दिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ १३ ॥

रथेष्वाजिन्धावत्स्वाविर्मया इति गायेदाकारमुद्गोथादौ
लुप्तवा† ॥ १४ ॥

रथेषु आजिन्धावत्सु जयार्थं वेगेन धावत्सु आविर्मया इत्येतत्
माम गायेत् उद्गोथादौ य आकारस्तस्य लोपं कृत्वा ॥ १४ ॥

तस्य स्थाने प्रत्याहृत्य द्युत्तरमग्मन्निति गतेषु † ॥ १५ ॥

योऽसावुद्गोथादावाकारो लुप्तस्तस्य स्थाने अग्मन्निति एतत्
द्युत्तरमाहृत्य तस्मात् स्थानादुद्गतेषु रथेषु गायेत् ॥ १५ ॥

यथाधीतमाधावत्स्वाहृतेषु वा ‡ ॥ १६ ॥

* ब्राह्मणयोगोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मणयोगेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

‡ ब्राह्मणयोगे यतदारभ्य कश्चिन्नाशेषपर्यन्तानि सूत्राणि न सन्ति ।

पुनरागच्छत्सु आगतेषु वा यथाधीतं गायेत् अविहृतमित्यर्थः
॥ १६ ॥

सर्वत्र वा यथाधीतम् ॥ १७ ॥

सर्वेषु वा गानकालेषु धावितेषु गतेषु आगच्छत्सु आगतेषु
वा यथाधीतमेव गायेत् ॥ १७ ॥

परिवर्त्तयन् गायेत् परिवर्त्य गायेद्भोत्वा वा परिवर्त्तये-
द्गायतोवान्यः परिवर्त्तयेत् ॥ १८ ॥

परिवर्त्तयेत् परिवर्त्तयन् गायेदित्येतदादयो विकल्पा भवन्ति
॥ १८ ॥

उदङ्ङवरोहं मन्येत विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्त-
मसि विष्णोर्विक्रान्तमसीति ॥ १९ ॥

उदङ् उत्तरतो अवरोहामीत्येवं मन्येत विष्णोः क्रमोऽसीत्येतदा-
दिना मन्त्रेण ॥ १९ ॥

अभि दक्षिणमावृत्य सदः प्रविशेत् ॥ २० ॥

दक्षिणं बाहुमन्वावृत्य सदसि प्रविशेत् ॥ २० ॥

तत्रासीनो हिरण्यं मधु च नाना प्रतिगृह्णीयात् ॥ २१ ॥

तत्रासीनस्तस्मिन् सदस्यासीनः हिरण्यं मधु च नाना प्रतिगृह्णी-
यात् नाना पृथगित्यर्थः वक्ष्यति हिरण्यस्यासं मधुनः पूर्णं ब्रह्मणे
दद्यादिति तत् नाना प्रतिगृह्णीयात् ॥ २१ ॥

ऋतपेये च दक्षिणाञ्चमसम् ॥ २२ ॥

ऋतपेये च एतस्मिन्नेव काले एतस्मिन्नेव स्थाने सोमचमसो
दक्षिणा तं प्रतिगृह्णीयात् उक्तं सोमचमसो दक्षिणा मगोत्राय ब्रह्मणे
देया इति ॥ २२ ॥

ब्राह्मणाय मधु दद्यान्निदधोत हिरण्यम् ॥ २३ ॥

अन्यस्मै ब्राह्मणाय मधु दद्यात् निदधोत हिरण्यं स्वयं प्रतिगृह्णी-
यात् ॥ २३ ॥

त्रिष्टुप्कन्दसा सर्वभक्षश्चमसं भक्षयेत् ॥ २४ ॥

योऽसौ सोमचमसो दक्षिणा ऋतपेये तं त्रिष्टुप्कन्दसा सर्वभक्ष-
भक्षयेत्त्रिष्टुषम् ॥ २४ ॥

तं प्रतिगृह्णीयादिति स्थविरो गौतमः कस्त्वा ददाति
सत्वा ददाति कस्मै त्वा ददाति तस्मै त्वा ददाति कस्त्वाकं
भक्षयामोति भक्षयेद्वाग्देवो सोमस्य तृष्यत्विति वा तृष्य-
त्विति वा ॥ २५ ॥

तं सोमचमसं कस्त्वा ददाति इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णी-
यादित्येवं स्थविरो गौतम आचार्यो मन्यते कस्त्वाकं भक्षयामोति
च भक्षयेत् वाग्देवो सोमस्य तृष्यत्विति वा न त्रिष्टुप्कन्दसेति ॥ २५ ॥

इति पञ्चमस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ।

षष्ठः प्रपाठकः ।

—५२५—

अथ प्रथमा कण्डिका ।

सन्तनि चोद्यमानमेकैकस्याः सर्वं स्तोमसम्भवात्* ॥१॥

उक्तं ब्रह्मत्वं साम्प्रतं सन्तनिनो विधानमुच्यते कः पुनर्ब्रह्मत्वान-
न्तरं सन्तनिनोऽवसर इति उच्यते उद्गात्रं प्रकृतं तत्र ब्रह्मत्वं प्राप्त-
ङ्गिकसुक्तं साम्प्रतमयमाचार्यः सामविधानं वक्ष्यति त्वचैकर्चकृत्तिष्ठ
तत्र तस्मिन् सन्तनिनि त्वचैकर्चक्रियां प्रति मंशयः ब्रत्परीक्षार्थं सन्त-
निन एव तावद्विधानमारभते एतत् सन्तन्यान्नाये त्वचे गीतं तत्प्रथो-
गकाले त्वचएव मन्यते तदेतच्चिन्त्यते किमेतदान्नायगानं प्रत्यृचं सर्वं
क्रियतां अथ यथान्नायमेवेति कुतः मंशयः उच्यते प्रगीतेषु दर्शितं
सन्तनिनस्त्वयः प्रस्तावाः प्रदर्शन्ते यद्येकस्यामृचि सर्वं गीयते तत-
स्तत्प्रस्तावना सम्भवति अथ पुनर्यथान्नायं ततोऽस्य वाक्यस्थानर्थक्यं
भवति त्रयः प्रस्तावसदृशा इति अत आरभ्यते सन्तनि चोद्यमान-
मेकैकस्यां सर्वं स्तोमसम्भवादिति सन्तनीति साम्नः संज्ञा चोद्यमानं
आदिशमानम् एकैकस्यामृचि सर्वं कर्त्तव्यं यदेतत् द्विपदेत्तरे तयोरेव
एतद्गानमेकैकस्यामृचि सर्वं कर्त्तव्यं किं कारणं स्तोमसम्भवादेव एवं हि
कृते स्तोमः सम्भवति पञ्चभक्तियुक्तेन साम्ना स्तोमः संख्यायते उक्तञ्च

* आन्नायजेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

स्त्रावोद्गोधप्रतिहारोपद्रवनिधनानि इति तदेता भक्तयः क्रियन्ते
ततः स्त्रोमः सम्भवति अथ पुनर्न क्रियन्ते तत उत्सृष्टैकदेशं साम हृतं
भवति मचायं न्यायः सामैकदेशैः स्त्रोमसंख्यानमिति तस्मादेकैकः
शाम्बुचि सर्वं कर्त्तव्यं भवति ॥ १

तथा चान्यानि स्वविच्छन्दःसु* ॥ २ ॥

तथा चान्यानि सामानि स्वच्छन्दःसु विच्छन्दःसु च भवन्ति
।था तेन प्रकारेणेत्यर्थः वारवन्तीययज्ञायज्ञीयवामदेव्यपञ्चनिधनवा-
मदेव्यवत् यथा वारवन्तीयमेकस्मिन् पादे छत्सु पठितं तथा यज्ञा-
ग्नीयं जगतीषु गायत्रीषु च तथा वामदेवं गायत्रीषु चिष्टुपसु च
गीतं तथा पञ्चनिधनं वामदेव्यम् अतिच्छन्दःसु च गीतं तथा कवतीषु
गीतं रथन्तरम् एवमेतद्ज्ञानसुत्तराभ्यां लुप्तभक्तिकं दृष्टम् ॥ २ ॥

सन्तनीति यद्वाहिष्ठोयवत्* ॥ ३ ॥

ननु यद्येतत्प्रत्युचं सर्वं गीयते ततः सन्तनित्वोपपद्यते यदि
त्पपायः क्रियते ततः सन्तनित्वं भवति अन्यथा सन्तनित्वं न
वति अत्रोच्यते सन्तनीति यद्वाहिष्ठोयवत् यथा यद्वाहिष्ठोयं
तिऽपि यद्वाहिष्ठशब्दात् यद्वाहिष्ठोयत्वं नैव जहाति एवमेतत्सन्तनि
तिऽपि भक्तिलोपात् सन्तनित्वं न जहाति ॥ ३ ॥

त्रिषु वा त्वच्चेकश्चैवत्तुचे दर्शनात्* ॥ ४ ॥

* प्राज्ञायगोप्येवम् ।

त्रिषु वा हचेष्टेतस्मन्तानि क्रियताम् एकैर्वक्त्रेषु दर्शनात् यथा-
 स्नाय एकैर्ष्वेष्टानि प्रयोगे हचे क्रियन्ते एवमिदमपि सन्तनिहचे
 दृष्टं प्रयोगे त्रिषु हचेषु क्रियते एवं पर्वणां नायं कात्स्न्यं कृतमिति
 ॥ ४ ॥

साम्ना च स्तोमसंख्यानात्* ॥ ५ ॥

छत्स्नेन च साम्ना स्तोमः संख्यायते नाङ्गहोनेन ॥ ५ ॥

तिष्ठवाचार्याः स्मृतेः† ॥ ६ ॥

तिष्ठषु च्छत्तु आचार्या गानं मन्यन्ते प्रयोगे कस्मात् स्मृतेः
 एवं हि आचार्यैः गीतं स्मृतिः ऊह्यगीतिः स्मृतितस्तुः परं प्रमाणं
 यद्येवमाचार्या मन्यन्ते अथ पूर्वविधानं कस्य उच्यते स्थविरस्य गीत-
 मस्येदं मतं सन्तनिचाद्यमानमेकैकस्यां सर्वमित्येवं स्थविरो गीतमो
 मन्यत इति एवमेव यत्नादीनाञ्चाद्यमानग्रहणात् ॥ ६ ॥

यथान्यानि सामानि† ॥ ७ ॥

त्रिषु भवन्ति स्मृतेरेव यथान्यानि सामानोति भूयस्त्वं गृहीत्वा
 प्रवोति भूयस्त्वमिति नियामकं विधिर्भवति उभयोरपि लोक-
 वेद्योः भूयस्त्वं प्रमाणीभवति यथा लोके मतद्विधे तयोर्बाहुल्यं ततो
 गृह्यते तथा मशकः भूमास्य दृष्टद्वयन्तरप्रष्ठान्यहानि भवन्ति प्रथ-
 मस्य दृष्ट उत्तरश्चतुरहोभूस्त्रिद्वयैकैकस्त्वत् ॥ ७ ॥

* दाह्यायणेऽप्येवम् ।

† दाह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकस्त्वत् कृतम् ।

सन्तानाच्च सन्तनि* ॥ ८ ॥

यदुक्तं सन्तनीति यद्वाहिष्ठीयवदिति तत्र सन्तानादेव सन्तनि
यद्युत्तरे स्तोत्रीये लुप्तविभक्तिके क्रियते ततः सन्तनिवसुपपद्यते । ८ ॥

सन्ततं गायतीति चाह* ॥ ९ ॥

एवञ्च ब्राह्मणमाह सन्ततं गायतीति यज्ञस्य सन्तत्या इति ॥ ९ ॥

एकर्क्षेषु चोद्धृतं कल्पे* ॥ १० ॥

एकर्क्षेषु क्रियमाणेषु पवमाने मशकेनोद्धृतं यत एकस्यामृचि
न सम्भवति यदि ह्यभविष्यत् मशकोऽपि नोद्धरिष्यत् पामानात्
व्यूहैश्चिष्टोमेषु पवमानादुद्धृत्य सामकृतम् ॥ १० ॥

प्रमाणार्थन्तृचे दर्शनं स्तोत्रीयायाः सामसमाप्तिः । ॥ ११ ॥

अथ यदुक्तं त्रिषु वा त्वेष्ट्वेकर्क्षवन्तृचे दर्शनादिति तदत्र म्रुमः
प्रमाणार्थन्तृचे दर्शनम् एवं कुर्यात् त्वेषु गानं स्यादिति स्तोत्रीया
यामेव सन्तनि समाप्तम् ॥ ११ ॥

तासु सर्वासु प्रस्तावाः स्युर्न्यायप्रगाथधर्माभ्याम्* ॥ १२ ॥

यदेतदुक्तं तिसृष्वचार्थाः स्मृतेरिति एतस्मिन् कल्पे तासु सर्वासु
स्तोत्रीयासु प्रस्तावाः स्युः ये उत्तरे स्तोत्रीये लुप्तप्रस्तावे प्राश्ना-
येते तथैरपि प्रस्तावः कर्त्तव्यः कस्मात् न्यायात् एष स्तोत्रीयाणां

* ब्राह्मणकोट्येवम् ।

† ब्राह्मण्येनेतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

धर्मः पञ्चभक्तिर्वा यानि च प्रगाथेषु गीतानि तेषामेषधर्म उत्तम-
पादाभ्यासेन क्रिया ॥ १२ ॥

नोत्तरयोराचार्याः स्मृतेः* ॥ १३ ॥

उत्तरयोः स्तोत्रोद्योराचार्याः प्रस्तावं नेच्छन्ति कस्मात् स्मृतेः
एवं हि स्मर्यते सन्नान्यङ्गीतौ ॥ १३ ॥

सन्ततं गायतीति च भक्तिलोपदर्शनात्* ॥ १४ ॥

किञ्च सन्ततं गायतीति च यदेतद्वाङ्मयं एतद्भक्तिलोपमेवं
दृष्टवत् ॥ १४ ॥

तस्य स्तोत्रादावावर्त्तिषु प्रस्तावः पर्यायादिषु वा* ॥ १५ ॥

तस्य सन्ननिनः श्रावर्त्तिगतस्य विधानमुच्यते स्तोत्रस्यादौ प्रस्तावः
स्यात् इतराः सर्वा लुप्तप्रस्तावाः एवं सन्ननिलं सुतरामुपपद्यते
प्रथवा पर्यायस्य पर्यायस्यादौ प्रस्तावः स्यात् ॥ १५ ॥

सर्वत्र प्रथमायामिति धानञ्जयः* ॥ १६ ॥

यावत्कृत्वाः प्रथमा प्रयुज्यते तावत्कृत्वाः प्रस्तावः स्यादिति एवं
धानञ्जय आचार्या मन्यते ॥ १६ ॥

निधनभूताः प्रतिहारवत्योऽप्रस्ताव्याः* ॥ १७ ॥

उक्तं स्तोत्रादावावर्त्तिषु प्रस्ताव्याः प्रस्तावः पर्यायादिषु चेति

* द्वाङ्मायलोप्येषम् ।

तद्यासां प्रस्तावो नास्ति तासां कः प्रयोगधर्म इति उच्यते निधन-
भूताः स्युः उत्तरा निधनतुल्या इत्यर्थः यथा पितृभूतो मातृभूत
इति अथ किं निधनमिव सहवचनं सर्वासामेव निधनभूता इत्युक्ते
प्रतिहारस्याप्राप्तिः अत आह प्रतिहारवत्य इति प्रतिहारं प्रतिहर्त्ता
ब्रूयात् अप्रस्ताव्यानामेष धर्मः ॥ १७ ॥

धानञ्जयेन प्रथमायाः शाण्डिल्य उत्तरे तु स्तोत्रीये
विष्टावमुखेवेवाप्रस्ताव्ये विष्टावेषु चैकिषु त्रिवृत्स्तोमे च परि-
वर्त्तिनो विधानम्* ॥ १८ ॥

धानञ्जयेन मतेन प्रथमायां सर्वत्र प्रस्तावो भवति इत्येतस्मि-
न्नेवं शाण्डिल्य आह एवमसु सर्वत्र प्रथमायां प्रस्तावोऽसु उत्तरयोः
स्तोत्रीययोर्विष्टावमुखेवेव प्रस्तावो माभूत् अन्यत्र भवति विष्टा-
वेषु च एकषु अप्रस्ताव्ये स्यातां त्रिवृत्स्तोमे तु यत् परिवर्त्तिन्यावि-
धानं तत् स्यात् ॥ १८ ॥

उत्तरयोः स्तोत्रीययोश्चन्दस्तो विप्रतिपत्तिः । ॥ १९ ॥

उत्तरयोः स्तोत्रीययोः सन्तनिनः चन्दमि विप्रतिपत्तिः ऊह-
गोतौ अनेकधा प्रतिपत्तिः विप्रतिपत्तिः वृहत्याकारेणापि गीतं
ककुवत्तराकारेणापि गीतम् द्विपदात्तराकारेणापि गीतम् अत्रायं
संशयः किं विकल्पेन क्रियताम् अथ विनिवेशेनेति उच्यते ॥ १९ ॥

* आद्यायज्ञेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आद्यायज्ञीये विशेषोऽस्ति ।

द्विपदे स्यातामप्रस्ताव्ये ककुभौ प्रस्ताव्ये* ॥ २० ॥

यत्रोत्तरयोः प्रस्तावो लुप्यते तस्मिन् द्विपदे स्यातामुत्तरे
स्तोत्रोये नोत्तरयोराचार्याः स्मृतेरित्येतस्मिन् प्रस्ताव्ये कल्पे ककु-
भावुत्तरे स्तोत्रोये स्यातां ताम्बु सर्वासु प्रस्तावाः स्युरित्येतस्मिन्
कल्पे ॥ २० ॥

बृहत्तौ शाण्डिल्यः ककुभावप्रस्ताव्ये † ॥ २१ ॥

बृहत्तौ शाण्डिल्य उत्तरे स्तोत्रोये मन्यतेऽप्रस्ताव्ये कल्पे ककु-
भावुत्तरे स्तोत्रोये मन्यते ॥ २१ ॥

तथा सत्युभे ककुभौ स्थविरो गौतमः † ॥ २२ ॥

तथा सति शाण्डिल्यकल्पे क्रियमाणे बृहत्तौ शाण्डिल्यः ककुभाव-
प्रस्ताव्ये इत्येतस्मिन् ये च प्रस्तावयितव्ये स्तोत्रोये ये च न प्रस्तावयि-
तव्ये उभौ ककुभौ स्यातामित्येवं स्थविरो गौतम आचार्यौ म-
न्यते ॥ २२ ॥

बृहत्तौ धानञ्जयः* ॥ २३ ॥

उत्तरे स्तोत्रोये बृहत्तौ धानञ्जय आचार्यौ मन्यते शाण्डिल्य
कल्पे ॥ २३ ॥

* ब्राह्मण्यबोऽप्येवम् ।

† ब्राह्मण्यबोऽप्येव' किन्तु द्वेदविषये विशेषोऽस्ति ।

इति षष्ठस्य प्रथमा कण्डिका ।

अथ द्वितीया कण्डिका ।

प्रथमाभिर्विष्टुतिभिः स्तोमविधानमनादेशे* ॥ १ ॥

इह चिष्टदादिषु स्तोमेषु एकैकस्मिन् वक्त्रे विष्टुतयः पठिताः तत्प्रयोगे तासां विष्टुतोनां विकल्पो भवतु अथ नियम इति एतस्मिन् संशये आचार्यः सूत्रमारभते प्रथमाभिर्विष्टुतिभिः स्तोमविधानमनादेश इति प्रथमाभिः आद्याभिर्विष्टुतिभिः विष्टुतय उक्ता ब्राह्मणेन उद्यतोन्निष्टतोर्विष्टुतिः इत्यत आरभ्य स्तोमविधानं स्तोमानां कृतिः प्रयोग इत्यर्थः अनादेशे आदेशादन्यत्र आदेशः यथा उद्यतो विष्टुतयः अभिचरणीया विष्टुतयः निर्मथा सप्तदशस्य विष्टुतिरूढं हेतुः पृष्ठात् ॥ १ ॥

ताः पथ्याः सर्वाभिप्रायाश्च † ॥ २ ॥

यास्ताः प्रथमा विष्टुतयः ताः पथ्या इति संज्ञा वक्ष्यति पथ्याभिर्हीद्वषामाणि विदध्यादपथ्याभिरितराणीति सर्वाभिप्रायाश्च ताः सर्वाभिप्रायसम्पादिका इत्येतदुक्तं भवति ॥ २ ॥

यथाशिषं वा विदध्यात्* ॥ ३ ॥

अथवा यथाशिषं यत्कामः क्रतुः स्यात् तज्जातीयां विष्टुतिं प्रयुञ्जीत ॥ ३ ॥

* आद्यायशोऽप्येवम् ।

† आद्यायशेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

द्वितीयां चिबृतः पथ्यामेकेऽविष्टावा द्वाद्याः* ॥ ४ ॥

एके आचार्याः चिबृतस्त्रोमस्य द्वितीयां विष्टतिं पथ्यां मन्यन्ते
हिशब्दः कारणोपदेशार्थः यस्मादविष्टावा आद्या त्वचभागावापस्थानं
परिचरा त्वचभागावापस्थानं आवापस्थानं परिचरात्त्वचभागेत्येते
विष्टावा अस्यां न विद्यन्ते ॥ ४ ॥

सप्तद्वारशिरःसन्धिसन्तनिषु चानुपपन्ना † ॥ ५ ॥

किञ्चान्यत् संहारादिषु अनुपपन्ना सा यदा स्त्रोमस्तौ पथ्यायाः
संश्रियन्ते तदासौ नोपपद्यतेऽविष्टावत्वात् तथा शिरसि नोपपद्यते
सहस्रद्विंशतेन शिरसा पराचा नुवत इति नहि तस्याः पराक्लमसि
तथा सन्धौ नोपपद्यते पराचा हि सन्धौ स्त्रोमः क्रियते एतस्यास्तु
क्रियमाणायाम् अथथास्थानं स्त्रोमानां प्रयोगः स्यात् तथा सन्त-
नित्येवमेवानुपपन्ना उक्तञ्च चिबृतस्त्रोमेच परिवर्त्तिनी विधान-
मिति ॥ ५ ॥

अवर्षुकस्त्विति चास्याम् † ॥ ६ ॥

तथा अपवादोऽपि श्रूयते अवर्षुकस्तु पर्जन्यो भवतीति ॥ ६ ॥

इषोर्व्यत्यासमिषुभ्याम् † ॥ ७ ॥

इषुसंज्ञे द्वे विष्टुल्यौ पठिते ताभ्यां व्यत्यासेन इषौ यज्ञे प्रयोगः
कर्त्तव्यः ॥ ७ ॥

* शास्त्रायनेनेतेन सृजद्वयं कृतम् ।

† शास्त्रायनेऽप्येवम् ।

तयोः पूर्वा श्येनस्याग्निष्टोमसाम्नि* ॥ ८ ॥

तयोर्विष्टुत्योर्वा पूर्वा विष्टुतिः सा श्येनस्याग्निष्टोमसाम्नि क-
र्त्तव्यः ॥ ८ ॥ •

सत्रेषु दशरात्रे सर्वाः प्रयुञ्जीत † ॥ ९ ॥

इह दशरात्रे चिह्नदादयः सोमाश्चतुर्विंशान्ताः सर्वे पठिताः
अनेनोक्तं प्रथमाभिर्विष्टुतिभिः सोमविधानमनादेश इति सोऽथ-
माचार्यो दशरात्रे सर्वासां प्रयोगमादिशति सत्रेषु दशरात्रे सर्वाः
प्रयुञ्जीतेति तत्रायं संशयः किं सत्रे दशरात्रे सर्वाः प्रयुञ्जीत अथ सत्रेषु
दशरात्रेषु सर्वेषु सर्वाः प्रयुञ्जीतेति यदि तावत्सत्रे दशरात्रे सर्वाः
प्रयुञ्जीत इतरेष्वहःसु न प्रयुञ्जीतेत्ययमभिप्रायः तेन दशरात्रप्रयोजक-
सर्वप्रयोगस्य न सत्रत्वम् अथ पुनः सत्रेषु यो दशरात्रस्तस्मिन् सर्वाः
प्रयुञ्जीतेत्ययमभिप्रायः तत आहोनिके दशरात्रे प्राप्नोति सर्व-
प्रयोगः अत्रोच्यते उभयत्र सर्वप्रयोगः सत्रे चाहोनिके च इह हि
सर्वाग्निः प्रयोजिका सर्वप्रयोगस्य सा च सर्वाग्निरुभयत्र दृश्यते सत्रे
चाहोनिके च उभयत्र सर्वे सोमाः सर्वाणि षष्ठानि सर्वाणि कुन्दांसि
प्रयुञ्जीतेति तस्माद्विष्टुतीनामपि प्रयोग उभयोरिष्यते नतु तत्रो-
च्यते यद्येवं सत्रग्रहणं न कर्त्तव्यं सत्रेषु दशरात्र इति उच्यते, यद्ययं
सत्रग्रहणं न कुर्यात् त्रिककुब्जदशरात्रादिवहोनिकेषु दशरात्रेषु सर्वः

* आद्यायनोऽप्येवम् ।

† आद्यायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

प्रयोगः स्यात् सौऽयमाचार्यः सचग्रहणं करोति यत्रैव हेतुसमत्वं
तत्रैव सर्वचयोगः इतरेषु नेति किं तद्धेतुसमत्वं सर्वाग्निः सा च
सर्वाग्निस्तस्या सचे चाहोने च तस्माद्वादशुहादिके दशरात्रे सर्वे
चाहोनिक्ते च विष्टुतीनां सर्वप्रयोगः स्यात् ॥ ८ ॥

अभिचरणीया उद्धृत्येति शाण्डिल्यः* ॥ १० ॥

शाण्डिल्य आह अस्तु सर्वचप्रयोगः किन्तु अभिचरणीया
उद्धृत्य प्रयुज्यतेति ॥ १० ॥

शाण्डिल्यायनः कुलायिनीम् † ॥ ११ ॥

शाण्डिल्यायन एतस्मिन्नेव प्रयोगे कुलायिन्या अथुद्धारं म-
न्यते ॥ ११ ॥

भस्त्राच्चो ‡ ॥ १२ ॥

भस्त्राच्च विष्टुतीम् उद्धरेदित्येवमुभावाचार्यौ मन्यते शाण्डिल्यः
शाण्डिल्यायनश्च ॥ १२ ॥

धानञ्जयस्तामेव † ॥ १३ ॥

धानञ्जय आचार्यस्तामेव उद्धरेदिति स्पष्टार्थः ‡ ॥ १३ ॥

* ब्राह्मणायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं ज्ञातम् ।

† ब्राह्मणायनोऽप्येवम् ।

‡ धानञ्जयस्तु पुनर्भस्त्राया एव केषांताया उद्धारं मन्यते । इति नाठा-
नारं पुस्तकान्तरे ।

पथ्याभिर्होतृषामाणि विदध्यादपथ्याभिरितराणि* ॥१४॥

एवं सति सर्वप्रयोगे विष्टुतीनां श्लोत्रविन्यासः क्रियते सर्वस्मिन्
दशररात्रे सर्वेषां श्लोमानां याः पथ्या विष्टुतयस्त्राभिर्होतृषामाणि
विदध्यात् अपथ्याभिरितराणि सर्वाणि श्लोत्राणि कुर्यात् होतृषा-
मभ्यो यान्यन्यानि ॥ १४ ॥

समाप्तासु ता एवादितः पुनः प्रयुञ्जीत* ॥ १५ ॥

समाप्तासु सर्वासु विष्टुतिषु प्रत्यहन्ता एवादित आरभ्य पुनः
प्रयुञ्जीत । १५ ॥

तथा कुर्वन् प्रागाधिकानि, परिवर्त्तिन्या प्रथमस्येति शा-
ण्डिल्यः* ॥ १६ ॥

तथा तेन प्रकारेण कुर्वन् यानि प्रागाधिकानि सामानि
प्रथमेऽहनि भवन्ति रथन्तरनौधसकालेयज्ञायज्ञीयानि तानि
परिवर्त्तिन्या विष्टुत्या कुर्यात् इतराण्यन्याभिः ॥ १६ ॥

सकृत् सर्वाः समाप्य पथ्यथैव तत ऊर्द्धमिति धानञ्जयः*
॥ १७ ॥

सकृत्सर्वाः कृत्वा यान्यन्यानि श्लोत्राणि श्रितानि तानि पथ्यथैव
विष्टुत्या कुर्यात् इत्येवं धानञ्जय आचार्यो मन्यते किन्तु ॥ १७ ॥

* आध्यायबोध्यवन् ।

असमाप्तासु त्वपि हेतुषाम पथ्ययैव तथा कुर्यात्* ॥१८॥

यद्येतेन प्रकारेण कुर्यात् ततो यद्यसमाप्तासु सर्वासु हेतु-
षामागच्छेत् पथ्ययैव कुर्यात् ततः शेषाः समापयेत् ॥ १८ ॥

कुलायिनो चेत् प्रयुञ्जीत प्रथमस्याङ्गे द्वितीयं पृष्ठन्तया
विदध्यात्* ॥ १९ ॥

यदि कुलायिनो प्रयुञ्जीत ततस्तथा द्वितीयं पृष्ठं विदध्यात्
प्रथमग्रहणं नियमार्थं द्वितीयमेव पृष्ठं विदध्यात् क्रमागतां न
कुर्यात् ॥ १९ ॥

षष्ठस्याङ्ग उत्तममुक्तमुत्तमया त्रयस्त्रिंशस्य विष्टुत्या वि-
दध्यात् † ॥ २० ॥

षष्ठस्याङ्ग उत्तममेवाङ्गम् उत्तमया त्रयस्त्रिंशस्य विष्टुत्या विद-
ध्यात् अत्रापि षष्ठग्रहणं नियमार्थम् ॥ २० ॥

उक्तः प्रयोगो ब्राह्मणेन चतुस्त्वारिंशे † ॥ २१ ॥

चतुस्त्वारिंशे स्तोत्रे ब्राह्मणेन प्रयोग उक्तः द्विप्रकारः आज्यानां
प्रथमा पृष्ठानां द्वितीयोक्त्यानां द्वितीयेति पूर्वः आज्यानां सा हेतु-
रित्यत आरम्भोत्तरः ॥ २१ ॥

* ब्राह्मण्यङ्गेन सूत्रग्रहणेनैकसूत्रं कृतम् तथा केदविषये विशेषश्च कृत

† ब्राह्मण्यङ्गोऽप्येवम् ।

सवनसमीपन्तो पूर्वः प्रयोगः स्तोत्रसमीपन्त्युत्तरः* ॥२२॥

अथ पूर्वः प्रयोगः स सवनसमीपन्तो प्रयोग उच्यते एकैकः सन्
सवनमुपगच्छति इतिर्गत्यर्थः उत्तरः प्रयोगः स्तोत्रसमीपन्तो
प्रयोगः ॥ २२ ॥

तथा कुर्यादहर्भाजि* ॥ २३ ॥

अन्यत्रापि यद्यहर्भजेत चतुश्चत्वारिंशः अनेन प्रकारेणास्य विधानं
कुर्यात् सवनसमीपन्तो प्रयोगं पथ्या कुर्यात् स्तोत्रसमीपन्तो
प्रयोगं वा ॥ २३ ॥

पथ्यामन्यत्र* ॥ २४ ॥

अन्यत्र अहर्भाजि पथ्यामेव कुर्यात् ॥ २४ ॥

अष्टाचत्वारिंशस्तोत्ररया मैत्रावरुणस्यैवाज्यं विदध्यात्*
॥ २५ ॥

अष्टाचत्वारिंशस्तोत्ररया विदध्या मैत्रावरुणस्यैवाज्यं कुर्यात्
एवञ्चैवधारणार्थः अन्यानि सर्वाणि स्तोत्राणि पूर्वथैव ॥ २५ ॥

सर्वत्र वा होतृकसामानि* ॥ २६ ॥

सर्वस्मिन्वाहनि होतृकसामानि अष्टाचत्वारिंशस्तोत्ररया विदध्या
विदध्यात् ॥ २६ ॥

* आह्वायबोध्यम् ।

मध्यमे मध्यमे वा सवनेषु* ॥ २७ ॥

मध्यमे मध्यमे स्तोत्रे उत्तरया विष्टया कुर्यात् अथ सवन-
ग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते वक्ष्यति द्वितीयचतुर्थे वोक्षरे वेति
सवनेष्विति वर्त्तते ॥ २७ ॥

द्वितीयचतुर्थे वा* ॥ २८ ॥

द्वितीयचतुर्थे वा स्तोत्रे उत्तरया विष्टया कर्त्तव्ये ॥ २८ ॥

उत्तरे वा* ॥ २९ ॥

उत्तरे वा स्तोत्रे उत्तरया विष्टया कर्त्तव्ये सवनेष्विति वर्त्तते
एव ॥ २९ ॥

अदशरात्रेषु सत्रेषु पथ्या एवेति गौतमः* ॥ ३० ॥

अदशरात्राणि यानि सत्राणि तेषु पथ्या एव विष्टुतयः स्युः इत्येवं
गौतम आचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

सर्वा इति धानञ्जयः* ॥ ३१ ॥

अदशरात्रेष्वपि सत्रेषु ये स्तोमाः तेषु सर्वा विष्टुतयः स्युरित्येवं
धानञ्जय आचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

* ब्राह्मण्यबोध्यवम् ।

इति षष्ठस्य द्वितीयाः ऋषिणा ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

तच्चक्षुक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे* ॥ १ ॥

इह मशकस्तृचक्षुक्तानां ग्रहणं करिष्यति सोऽत्रविधौ तेषां प्रयोगं प्रति संशयः कथं प्रयोक्तव्यानीति सोऽयमाचार्यस्तेषां प्रयोग-विधिं विवक्षुः शास्त्रमारभते तच्चक्षुक्तानामादिग्रहणेन विधिरना-देशे इति तच्चास्य सूक्तानि च तिस्रः स्रचः तच्च इत्युपचर्यते सूक्तानि चतुर्ष्वचप्रभृतीनि तेषामादिग्रहणे क्रियमाणे समस्तस्य तच्चस्य सूक्तस्य वा प्रयोगः स्यात् अनादेशे यत्र लादेशः तत्र यथादेशं यथा भवनेषुस्तव इति षडृचस्य तच्चं पवस्व देववीरतीति दर्शस्य तच्च-मुद्धरन्मुक्तमम् उपास्मै गायतानर इत्येकया बहिष्यवमानमिति ॥१॥

तच्चोत्तमायां प्रतिलोमः* ॥ २ ॥

तच्चोत्तमायामादिश्रमानायां प्रतिलोमस्तृचः प्रत्येतव्यः यथा प्रदेवोदासो अग्निरिति यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसामेति ॥ २ ॥

मध्यमायां सैव* ॥ ३ ॥

तच्चस्य मध्यमायामादिश्रमानायां सैव केवला प्रत्येतव्या यथासन इन्द्राय यज्यव इति गायत्रश्च सुक्तकवेष्टभक्तश्च द्रप्सा इन्द्राय वायव इति गायत्रश्च मार्गायवश्चेति ॥ ३ ॥

रेतस्यैकत्रिकस्य बहिष्यवमानम्* ॥ ४ ॥

* शान्नायबोऽप्येवम् ।

एकचिन्ने पठति उपास्ते गायतानर इत्येकया बहिष्यवमान-
मिति तत्रायं संशयः किं रेतस्या धर्मेण क्रियताम् अथ रथन्तर-
वर्णा धर्मेण उत आविहतामेव क्रियतामिति एतस्मिन् संशय आह
रेतस्यैकत्रिकस्य बहिष्यवमानमिति ॥ ४ ॥

उद्भिद्यनुरूपमेकचर्चं शाण्डिल्यः* ॥ ५ ॥

उद्भिदि बग्निनि स्तोमे बहिष्यवमाने एवं पठति उपोषु जातमभुर-
मित्यनुरूप इति परिभाषा भवति त्वचस्रक्तानामादिग्रहणेन विधि-
रनादेश इति सोऽयं आचार्य आरभते उद्भिद्यनुरूपमेकचर्चं शाण्डिल्य
इति ॥ ५ ॥

स्तोत्रोयं गौतमधानञ्जयौ* ॥ ६ ॥

गौतमधानञ्जयावाचार्यौ स्तोत्रोयमेकचर्चमिच्छतः ॥ ६ ॥

उत्तमौ त्वचौ बहिष्यवमाने चातुर्मास्येषु † ॥ ७ ॥

चातुर्मास्येषु सर्वेष्वहःसु चितृद्वहिष्यवमानानि भवन्ति तेषु च
पञ्च प्रतीकान्यादिश्रुन्ते प्रत्यहं तत्र कथं प्रयोग इति उच्यते, उत्त-
मावुत्तमौ त्वचौ बहिष्यवमाने चातुर्मास्येषु अन्य एकर्चाः ॥ ७ ॥

तथा साहस्रोत्तमे † ॥ ८ ॥

* ब्राह्मणयोग्येऽवम् ।

† ब्राह्मणयोगेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

यथा चातुर्मास्येषु तथा साहस्रोक्तमे उत्तमे उक्तमो तृचौ अन्य
एकर्चाः सर्वे ॥ ८ ॥

सर्वस्वारे च तृचाः* ॥ ९ ॥

सर्वस्वारे बहिष्यवमाने एकः सप्तर्चा द्वौ न वर्षः पठति मशकः
तेषामाद्यास्तृचाः स्युः सोमवर्षेन ॥ ९ ॥

वामदेव्ययज्ञायज्ञीयारण्येगेयपृष्ठपूर्वाणां तृचकरणमुक्त-
रयोः पवमानयोः † ॥ १० ॥

वामदेव्यादीनामुत्तरयोः पवमानयोर्विधीयमानानां माध्य-
न्दिनार्भवयोः तृचेषु क्रिया स्यात् ॥ १० ॥

अन्येषाञ्चाविप्रतिषेधः † ॥ ११ ॥

अन्येषाञ्च साक्षां माध्यन्दिनार्भवयोरदिश्यमानानां तृचे क्रिया
स्यात् विप्रतिषेधोनास्ति अविप्रतिषेधोऽविरोधः ॥ ११ ॥

एकमेकचं कुर्वन् प्रथमायामादितः कुर्यात् ‡ ॥ १२ ॥

यद्येक एकचः कर्त्तव्यो भवति तं प्रथमायामादितः कुर्यात् यदि
गायत्रं यदि बार्हतं यथा कन्दोमदशाचे द्वितीयेऽह्न्यष्टाविंशे ॥ १२ ॥

द्वौ तस्यामेव ‡ ॥ १३ ॥

* ब्राह्मण्यबीये विशेषोऽस्ति ।

† ब्राह्मण्यबीने सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

‡ ब्राह्मण्यबीद्वयेनैवम् ।

यदि दावेकर्षो कर्त्तव्यो स्यातां तस्यामेव प्रथमायां कुर्यात्
यथा हन्धेमदशाहे एवं दितोयेऽहनि चतुश्चत्वारिंशे ॥ १२ ॥

त्रिनेकतृचे नाना स्तोत्रीयासु* ॥ १४ ॥

त्रिनेकर्षान् कुर्वन्नेकस्मिन् तृचे कुर्यात् नाना स्तोत्रीयासु नाना
पृथगित्यर्थः यथा व्यूढेष्वग्निष्टोमेषु ॥ १४ ॥

चतुर्णां प्रथमायां दावितरौ नानोत्तरयोः* ॥ १५ ॥

यदि चतुर्णामेकर्षानां क्रिया स्यात् तदा प्रथमायां स्तोत्रीया-
यां दावेकर्षो कुर्यात् इतरौ दावेकर्षो पृथगुत्तरयोः स्तोत्रीयोः
कुर्यात् ॥ १५ ॥

माध्यन्दिने चेदेको द्वौ वा वृत्तत्वामेव* ॥ १६ ॥

यदि माध्यन्दिने एक एकर्चः कर्त्तव्यो भवति द्वौ वा वृत्तत्वा-
मेव कुर्यात् उदाहरणमत्रोक्तम् ॥ १६ ॥

त्रिन्यतरस्यां सम्भवेयुः* ॥ १७ ॥

त्रिनेकर्षान् कुर्वन् यतरस्यां सम्भवः स्यात् गायत्र्यां वृत्तत्वां वा
तस्यां कुर्यात् ॥ १७ ॥

अनध्यासा चेत् द्वयोरन्यतरं गायत्र्यां धानञ्जयः* ॥ १८ ॥

यदि अनध्यासा वृत्तत्वां स्यात् ततोदयोरैकैर्धयोरैकं गायत्र्यां
कुर्यात् एतं वृत्तत्वां एवं धानञ्जय आचार्यो मन्यते ॥ १८ ॥

* वाङ्मयमीमेवम् ।

उभौ वृक्षत्यां^१ श्राण्डित्यः* ॥ १८ ॥

श्राण्डित्य आचार्य उभावेकैर्वा वृक्ष्यां कर्त्तव्यो मन्यते ॥१८॥

साध्यासायाच्चेदेकोऽध्यास्यायामेवान्तः* ॥ २० ॥

यदि साध्यासायां वृक्ष्यां एक एकर्चः कर्त्तव्यो भवति अध्या-
स्यायामेव कुर्यात् सर्वेषां वार्हतानामन्ते यथा महाव्रते ॥ २० ॥

द्वौ तस्यां चादितश्च सा शशकर्णकृत्ता † ॥ २१ ॥

द्वावेकैर्वा कुर्वन् साध्यासायाञ्च कुर्यादध्यासायां आदौ च
वृक्ष्यां सा शशकर्णकृत्ता तस्या द्यं संज्ञा शशकर्णकृत्तेति उक्तं मशकेन
तस्य शशकर्णकृत्ता वृक्षतीति ॥ २१ ॥

त्रिष्वध्यास्या लुप्यत* ॥ २२ ॥

त्रिष्वेकैर्षु क्रियमाणेषु अध्यास्याद्यालोपः कर्त्तव्यः ॥ २२ ॥

चतुरो नाना स्तोत्रीयासु* ॥ २३ ॥

यदि चत्वार एकर्चाः कर्त्तव्याः स्युः ततो नाना स्तोत्रीयासु
कुर्यात् त्रीन् पृथक् स्तोत्रीयासु चतुर्थमध्यास्यायाम् ॥ २३ ॥

द्वादशे वृक्षत्यां^१ सामतचः* ॥ २४ ॥

द्वादशे स्तोमे वृक्ष्यां सामतचः स्यात् यथा पुनस्तोमे ॥ २४ ॥

* आह्वाययोऽप्येवम् ।

† आह्वायवेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

आर्भवे चेदेकोऽनुष्टुभि* ॥ २५ ॥

माध्यन्दिने विधिरक्तः साम्प्रतमार्भव उच्यते यदि आर्भवे एक
एकर्षः कर्त्तव्यो भवति तमनुष्टुभि कुर्यात् उक्तमेकर्षं कुर्वन् प्रथ-
मायामादितः कुर्यादिति उक्तमुदाहरणम् ॥ २५ ॥

द्विप्रभृतीन् ककुपप्रभृत्यानन्तर्येण* ॥ २६ ॥

द्विप्रभृतीनेकर्षानार्भवे कुर्वन् ककुभमारभ्य कुर्यादानन्तर्येण
यथेन्द्रस्तोत्रे ॥ २६ ॥

उष्णिककुभोस्तृचैकर्षत्वमव्याघातेन* ॥ २७ ॥

उष्णिककुभोस्तृचैकर्षक्रिया अव्याघातेन स्यात् यदि ककुभ-
मेकर्षा कुर्यात् उष्णिहमध्येकर्षं कुर्यात् यदि ककुभं दृश्यं कुर्यात्
उष्णिहमपि दृश्यमेव कुर्यात् ननु किमिदमारभ्यते उक्तं द्विप्रभृ-
तीन् ककुपप्रभृत्यानन्तर्येणेति उच्यते ज्योतिष्टोमप्रकरणे ब्राह्मण-
माह तासु संहितं तासु सप्तमिति दृश्यतामाह सोऽयमाचार्यो
नियमार्थमारभते कथम् उष्णिककुभौ ज्योतिष्टोमे एकैर्षौ
स्यातामिति तथाहत्वा मशकोऽपि एकैर्षे उष्णिककुभौ स्याता-
मिति ज्योतिष्टोमेऽभिप्रेत्य सप्तदं प्राप्ति ॥ २७ ॥

* ब्राह्मणयोऽप्येवम् ।

इति षष्ठस्य तृतीया कण्डिका ।

